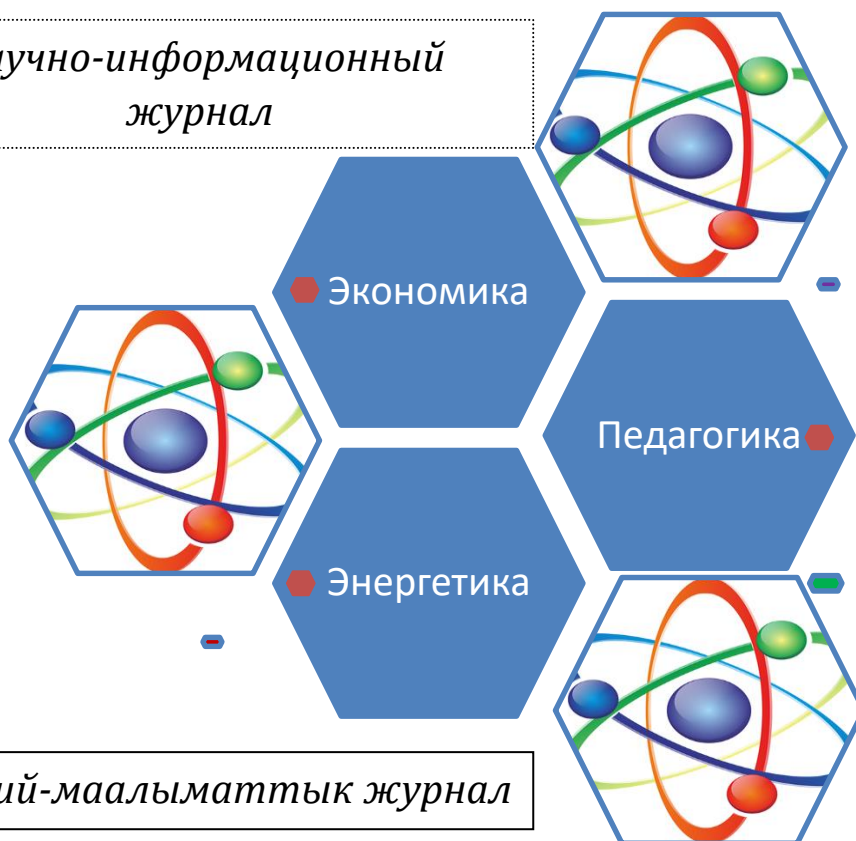

ОБРАЗОВАНИЕ, НАУКА И ИННОВАЦИИ

№5 2022

*Научно-информационный
журнал*

Илимий-маалыматтык журнал

WWW.abbi.kg

ISSN 1694-8378

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
АЙМАКТЫК БИЛИМ БЕРҮҮ ИНСТИТУТУНУН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

ОБРАЗОВАНИЕ, НАУКА И ИННОВАЦИИ

Илимий журнал 2019 жылы негизделген

Журнал жылына 2 жолу чыгарылат

Бишкек 2022

Илимий журнал Кыргыз Республикасынын юстиция министрлигине караштуу Жалал-Абад областык юстиция башкармалыгынын каттоосунан өткөн №10204 2-декабрь 2019-жыл.

Жыйнакка кирген материалдар автордук редакцияда жарыяланды. Макаланын мазмуну жана шексиздиги үчүн жоопкерчилик авторлорго жүктөлөт. Редакциянын пикири макаланын авторлорунун пикири менен дал келбеши мүмкүн.

Башкы редактор, химия илимдеринин кандидаты

Барпыбаев Т.Р.

Башкы редактордун орун басары улук окутуучу

Тагаева Б.А.

Редакциялык коллегия:

- техн.илим. канд., профессор Сооронбаев Манасбек Раишбекович
- пед.илим. д-ру., профессор Сакиева Сайыпжамал Салайдиновна
- пед.илим. д-ру., профессор Калдыбаев Салидин Кадыркулович
- пед.илим. канд., профессор Алтыбаева Мейликан
- филос. илим. канд., доцент Атамурзаева Бүсара Мамаюсуповна
- пед. илим. канд. Токтомамбетова Жамилиякан Сакибаевна
- пед. илим. канд. Субанов Бекжан Абдыжалилович
- биол.илим. д-ру., профессор Сакбаева Зульфия Исмаиловна
- физ-мат. илим. д-ру., профессор Алыбаев Курманбек Сарманович
- физ-мат. илим. д-ру., доцент Тампагаров Куштарбек Бекмуратович
- экон.илим. д-ру., профессор Өмүрзаков Сатыбалды Ашимович
- хим.илим. д-ру., Сатыбалдиев Абдураим
- хим.илим. канд. Султанкулов Медет Дыйканбаевич
- экон.илим. канд. Садыралиева Гулбайра Раимкуловна
- экон.илим. канд., доцент Усупов Мелис Усенбаевич
- экон.илим. канд. Буланова Зуракан Шаакыевна
- техн.илим.д-ру., профессор Аширалиев Абдиумаматкадыр Ашыралиевич
- техн.илим.д-ру., профессор Кадыркулов С.
- техн.илим.д-ру., профессор Кенжаев Идрис Гулямович
- техн.илим.канд. Кенжекулов Каныбек Назимович
- техн.илим.канд. Белеков Таалай

Редакциянын дареги: Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад обл.,
Таш-Көмүр шаары, Студенттер көчөсү 5
Тел.: (03745) 50343
Факс: (03745) 50343
E-mail: abbi.kg@mail.ru

МАЗМУНУ

ПЕДАГОГИКА БАГЫТЫ

1. Барпыбаев Т.Р., Токтомамбетова Ж.С. Окутуунун активдүү ыкмасы катары кейсыкма технологиясын колдонуу	7
2. Абдисалам кызы Миргүл. Кыргыз музыкалык искусствосунун жанрлары	13
3. Абдисалам кызы Миргүл. Акындык өнөр руханий феномен катары	17
4. Адына кызы Анарубия, Карим кызы Гулкан, Дилдебекова А.М. Математика сабагында предметтер аралык байланыштарды ишке ашырууда онлайн платформаларды колдонуу	21
5. Акмамат кызы Азиза, Мамаюсупов М.Ш. Физикалык чоңдуктардын мисалында, математика сабагында өтүлгөн натуралдык сандар менен болгон амалдар, сандарды туюнтуу темаларын бышыктоо ыкмалары (5-класс)	28
6. Акмамат кызы Азиза, Мамаюсупов М.Ш. Физика–7 окуу китебиндеги “масса, тыгыздык” темаларын мисалында: “ар түрдүү бөлчөк сандар менен болгон амалдар” темаларын бышыктоо карата усулдук сунуштар (математика 5)	34
7. Алиева Б.М., Абдиллаева М.М., Абрахманова А.М. Окуучулардын коммуникативдик көндүмдөрүн калыптандыруу жолдору	39
8. Алиева Б.М., Үсөн кызы Алтынай, Сатыбалдиева А. Өз алдынча иштерди уюштуруунун өзгөчөлүктөрү	43
9. Жаркынбаева Б. Информатиканы окутууда компетенттүү мамиле	46
10. Зикирова Ч.А. Студенттердин чет тилин үйрөнүүдөгү мотивациясынын өзгөчөлүктөрү	50
11. Матикеев Т.К., Акматбек уулу Медербек, Атаханова Г.К. Мектептин инновациялык өнүгүүсүндөгү жетекчинин башкаруучулук маданиятынын маңызы жана мазмуну	51
12. Парманкулова Н. Педагогтордун кесиптик компетенттүүлүгү-билим берүүдөгү адам ресурстарын колдонулушу	52
13. Сейдахметов М.А. Заманбап музыкалык маданият ааламдашуу процесстеринин контекстинде	66
14. Сейдахметов М.А. Музыканын калыптануусунун тарыхый эволюциясы	70
15. Тагаева Д.А., Махкамова З.Д., Маматмусаева Ф.К. Башталгыч класста математиканы окутууда негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу	74
16. Тагаева Д.А., Махкамова З.Д., Маматмусаева Ф.К. Башталгыч класстарда математиканы окутууда компетенттүүлүк мамиледе окутууну ишке ашыруу	79
17. Талипов А.Т., Тагаева Т.З., Саипбекова С.Э. Билим берүү процессинде заманбап технологиялардын орду	84
18. Талипов А.Т., Тагаева Т.З., Саипбекова С.Э. Окутуунун айрым жаңы технологияларынан пайдаланып сабактарды уюштуруу	88
19. Турдубаева К.Т., Ырысбаева А., Бакирова Б. Физика - математикалык билим берүү багытынын билим берүү системаларын маалыматташтыруу	92
20. Эргешбай кызы Аселкан. Баалоонун жакынкы тарыхы жана теориясы	96
21. Жаанбаева К.Б. Жапаркул алыбаевдин сатиралык аңгемелери	102
22. Жаанбаева К.Б. Тоголок Молдонун тамсилдеринин идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү	105
23. Куванычбек кызы Гүлнура. Мелис Абакировдун чыгармачылыгындагы жаңычылык	109

24. **Мырзабекова А.Ы., Бакиева Д.А.** “Кыямат” романынын азыркы адабий процесстеги орду 113

ЭКОНОМИКА БАГЫТЫ

1. **Маринов Б.К.** Уголовная ответственность за бандитизм в законодательстве зарубежных стран 118
2. **Маталиева Н.Ж., Джуманазарова А.А.** Рыноктук экономика шартында агрардык сектордогу ишканалардын экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуу 123
3. **Сооронбаева Б.Б.** Социально-экономические последствия covid-19 128
4. **Тагаева Б.А.** Проблемы и перспективы привлечение прямых иностранных инвестиций в экономику кыргызской республики 131

ЭНЕГЕТИКА БАГЫТЫ

1. **Жуманалиева М.У.** Развитие и перспективы плавучих солнечных электростанций на примере плотин Таш-Кумырской и Шамалды-Сайской ГЭС 137

ПЕДАГОГИКА

УДК 3.37.02

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.01](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.01)

Барпыбаев Турдумамбет Рысбекович
химия илимдеринин кандидаты,
Инновациялык технологиялар жана
энергетика институту,
turdumambet@mail.ru

Токтомамбетова Жамилякан Сакибаевна
педагогика илимдеринин кандидаты,
Инновациялык технологиялар жана
энергетика институту,
jami_t@mail.ru

ОКУТУУНУН АКТИВДҮҮ МЕТОДУ КАТАРЫ КЕЙС-ЫКМА ТЕХНОЛОГИЯСЫН КОЛДОНУУ

Аннотация: макалада окутуунун активдүү методдорунун бири болгон жана учурда да актуалдуу маселе катары каралып келе жаткан кейс-ыкма методу менен студенттердин компетенттүүлүгүн баалоо каралган. Ошондой эле кесиптик билим берүүнүн практикасына бул методду кийирүүнүн багыттары, максаттары, түзүлүшү, салттуу окутуудан болгон айырмачылыктары, талаптары, кырдаалдык маселерди түзүү менен аларды талдоо жана кейс-ыкма аркылуу баалоонун жолдору көрсөтүлгөн. Кейс-ыкма методу аркылуу окуу материалдарын өздөштүрүү процессинде студенттердин иши активдүү болуп жекече сапаттары калыптандырылат, ой-пикирлерин кеңири баяндоого шарт түзүлөт. Кейс ыкмасында чыныгы турмуштан алынган конкреттүү кырдаалдын модели белгиленген эрежелер аркылуу иштелип чыгат, мында студенттер өздөштүрө турган практикалык көндүмдөр жана билимдердин жыйындысы чагылдырылат. Кейс технологияда белгиленген билимдерди баалоону гана эмес, студенттердин конкреттүү кырдаал боюнча талдоо жасоосу, тиешелүү чечимдерди кабыл алуусу, логикалык ой-жүгүртүүсү бааланат.

Түйүндүү сөздөр: компетенттүүлүк, баалоо, кейс-ыкма методу, дискуссия, презентация, кырдаал, кейс тапшырмалар, билгичтиктер, көйгөй, сабак.

ПРИМЕНЕНИЕ КЕЙС-ТЕХНОЛОГИИ КАК АКТИВНОГО МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ

Аннотация: в статье рассмотрено актуальность применения кейс-технологии как активный метод обучения для оценивания компетентности студентов. А также рассмотрены тенденции, цели, структура, рахница между тардиционным обучением, требования, составление ситуационных задач и пути оценивания с кейс-технологией. Кейс- технология обуславливает освоение учебного материала студентами, приэтом повышается их активность, формулируется личностные свойства, сожжаются условия для самовыражения. В кейс-технологии разрабатывается модель конкретной ситуации и при этом у студентов формулируются практические знания и умения. Кейс-технологии выражается не только оценивание знания студентов, но и анализ задач конкретной ситуации, применение конкретных решений и их обоснование, оценивание логического мышления студентов.

Ключевые слова: компетентность, оценивание, метод кейса, дискуссия, презентация, ситуация, кейс задания, умения, проблема, занятия.

APPLICATION OF CASE TECHNOLOGY AS AN ACTIVE METHOD TRAINING

Annotation: the article considers the relevance of the use of case technology as an active teaching method for assessing the competence of students. Trends, goals, structure, difference between traditional training, requirements, preparation of situational tasks and ways of assessment with case technology are also considered. Case technology determines the development of educational material by students, thus their activity increases, personal properties are formed, conditions for self-expression are improved. In case technology, a model of a specific situation is developed and at the same time students form practical knowledge and skills. Case technology expresses not only the assessment of students' knowledge, but also the analysis of tasks of a specific situation, the application of specific solutions and their justification, the assessment of students' logical thinking.

Keywords: competence, assessment, case method, discussion, presentation, situation, task case, skills, problem, classes.

Кейс-ыкма методун жогорку кесиптик билим берүүнүн практикасына кийирүүнүн көйгөйү учурда актуалдуу маселелерден болууда. Ал эки багыт менен шартталган:

- биринчиси, билим берүүнүн жалпы багытынан келип чыгат, ал конкреттүү билимди алууга гана багытталбастан, кесиптик компетенттүүлүгүн, билгичтигин, көндүмдөрүн калыптандырууга, инсандын жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө багытталган. Алардын ичинен негизги көңүл окууга карата болгон жөндөмдүүлүгүнө, ой-жүгүртүүнүн моделин алмаштырууга болгон даярдыгына, маалыматтын кеңири ири өлчөмүн кайра иштетүүгө болгон көндүмүнө бурулат;

- экинчиси, адистин сапатына карата болгон талаптарды өөрчүтүүдөн келип чыгат, ал жогорудагы биринчи багыттын талаптарын гана канааттандырбастан, түрдүү кырдаалдарда жүрүм-турумдун оптималдуу жөндөмдүүлүктөрүнө ээ болушу, кризистик шарттарда эффективдүү жана системалуу аракеттери менен айырмаланып турушу керек [1].

Кейс–ыкма ар түрдүү кырдаалдык тапшырмаларды ылайыктуу пайдаланган окутуунун технологиясы катары мүнөздөлөт. Колдонулган тапшырмалар көбүнчө изилдөө, көйгөйлүү мүнөздү алып жүрөт жана окутуучуларга ошол абалга (кырдаалга) аралашууга мүмкүндүк берет.

Кейс–ыкма методу же конкреттүү кырдаалдардын методу (англ. case – учур, кырдаал) – активдүү көйгөйлүү-кырдаалдык талдоонун методу, ал конкреттүү маселелерди-кырдаалдарды чечүүгө (кейстерди чечүүгө) негизделген окутуу. Конкреттүү кырдаалдар (case-study методу) окутуунун активдүү методдорунун ичинен имитациялык оюн эмес методуна кирет.

Кейс–ыкма методу чет өлкөдө бизнес-илимдерди жана экономиканы окутууда кеңири колдонулуп келет. Биринчи жолу 1870-жылы Гарвард университетинин укук мектебинин окуу процессинде колдонулган. Ал эми бул методду Гарварддын бизнес мектебине кийирүү 1920-жылы ишке ашырылган. 1925-жылы кейстердин алгачкы тандалмалары Гарвард университетинин бизнес тууралуу отчетторунда жарыяланган [2].

Мындай ыкма окуу материалдарын өздөштүрүү процессинде студенттердин ишин активдештирет жана алардын өздүк сапаттарын калыптандырат, ой пикирлерин кеңири алмашууга шарт түзөт. Кейс ыкмасында чыныгы турмуштан алынган конкреттүү кырдаалдын модели белгиленген эрежелер аркылуу иштелип чыгат, мында студенттер өздөштүрө турган практикалык көндүмдөр жана билимдердин жыйындысы чагылдырылат. Бул учурда окутуучу дискуссияны жетектөөчү, жоопторду белгилеп туруучу сыяктуу жетекчинин ролуна өтөт. Кейс ыкмасынын эң эле жетишкендиги студенттердин билимдерин жана практикалык көндүмдөрүн калыптандыруу гана эмес,

алардын жашоо турмушундагы кесиптик ордун, баалуулуктарын калыптандыруу болуп саналат [3,4,5].

Кейс-ыкма технологиясын пайдаланууда, салттык окутуунун билүү мамилелерине байланыштуу жана материалдарды айтып берүүдө эмоционалдуулуктун жоктугу сыяктуу кемчиликтер жөнгө салынат. Берилген ыкманы колдонууга практикалык маселелерди чечүүдө теориялык билимдерди ийгиликтүү колдонуу мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Ыкма студенттердин өз алдынча ой-жүгүртүүлөрүн дыкат угуп өзүнүн альтернативдүү көз карашын бекемдеп, өзүнүн оюн толук айтууга шыктандырат. Бул ыкманын жардамында студенттер адаптациялоо мүмкүнчүлүгүнө ээ жана өзүнүн аналитикалык, баалоо көндүмдөрүн топто пайдаланууга үйрөнөт. Өзүнүн жеке көз карашын билдирүүнү, коюлган көйгөйдүн рационалдуу чечимин алууга машыгат.

Кейс-ыкма методунун максаты конкреттүү бир абалда пайда болгон кырдаалды талдоо жана ага карата практикалык чечимдерди иштеп чыгуу. Кейс менен иштөө процессинин соңунда коюлган көйгөйдү чечүүгө карата сунушталган удаалаштыктарга баа берүү болуп саналат.

Негизинен кейс төмөндөгүдөй түзүлүштөрдөн турат:

- *Кырдаал* - бул бир окуя болушу мүмкүн, чыныгы жашоодон алынган тарых же көйгөй;
- Тарыхый же хронологиялык фактыларды камтыган конкреттүү кырдаал, аракеттердин өзгөчөлүктөрү.
- Кейстин автору тарабынан сунушталган кырдаалдын комментарийи.

Кейстин кырдаалы өзүнө *сюжеттик*, *маалыматтык* жана *методикалык* бөлүктөрдү камтып турат.

Сюжеттик бөлүк – бул кырдаалды сүрөттөө, абалдын курчушун талкуу чөйрөсүндө түшүндүрө турган маалыматтар.

Маалыматтык бөлүк – окуу дисциплинасынын түзүлүшүндө берилген кейстин ордун түшүндүрө турган маалымат, студентке конкреттүү кырдаалды түшүндүрүү боюнча жазуу жана окуучулар үчүн талдоо боюнча тапшырмаларды калыптандырат.

Адистердин ою боюнча кейс-ыкма методу төмөндөгү зарыл талаптарды:

- кейс түзүү, анын коюлган максаттарга дал келүүсү;
- татаалдыгы жагынан тиешелүү деңгээлде болуусу;
- жашоо кырдаалынын бир нече аспектилерин көрсөтүү, окулуп жаткан предметке карата актуалдуу болуусу;
- чечимдердин бир нече жолдорун болжолдоосу;
- дискуссияга алып келүүнү камтыйт.

Туура даярдалган кейс дискуссияга алып келет, студенттерди реалдуу фактыларга байлап, реалдуу көйгөйдү моделдештирүүгө жардам берет. Кейсти түзүүгө материалдар катары көйгөйлүү кырдаалдар, түрдүү кызыктуу тарыхый фактылар, адабий булактар эсептелет. Кейс ар кандай көлөмдөгү материалдарды камтып жана андагы берилиштер барактардын саны менен чектелбейт. Көлөмдүү кейстин тапшырмалары, студенттер үчүн өз алдынча иштерге жана узак убактарга берилиши мүмкүн. Практикада көрсөткөндөй, өзгөчө кейс менен алгачкы иштөөдө, көлөмдүү кейстер студенттер үчүн майда кейстерге караганда айрым кыйынчылыктарды туудурат.

Кейс-ыкма методу билим берүү процессинде колдонулушу боюнча методикалык сунуштардын жана кейстердин базасын камтыйт. Аларга талкууга карата суроолор, студенттерге берилүүчү тапшырмалар, дидактикалык жана маалыматтык материалдар кирет. Кейс тапшырманы аткаруунун негизги этаптары болуп, маселенин актуалдуулугу, катышуучулардын презентациялары, жалпы дискуссия эсептелет. Кырдаалды талдоодо баарыдан мурда сунушталган тапшырмалар жана түшүндүрмөлөр аркылуу өзөктүү көйгөйлөр аныкталат. Студенттер кейстин контекстине кириши зарыл, эмне башкы

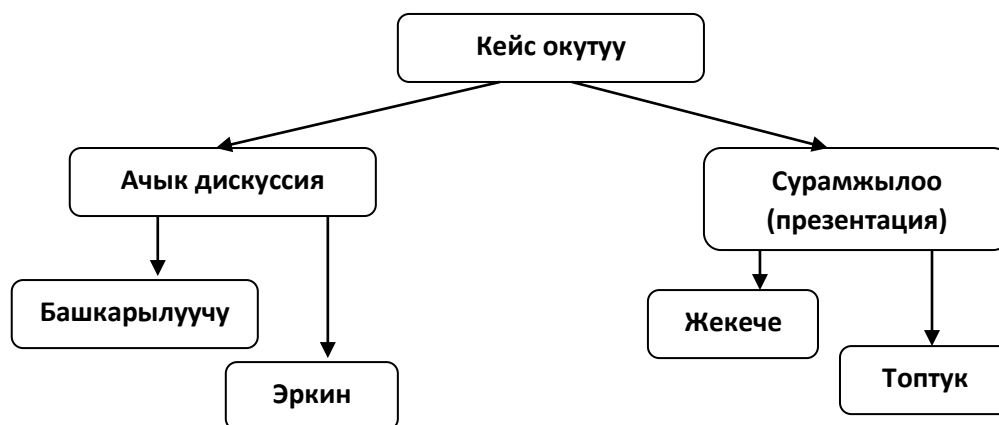
экенин такташы керек, эмне экинчи кезекте экендигин талдоого зарыл болгон фактыларды жана түшүнүктөрдү алуусу керек. Кейс-ыкма методун колдонуу 1-сүр. берилген [6].

Тапшырмаларды талдоо этабында студенттер:

- колдоно турган окуу дисциплинасынан тиешелүү негизги идеяларды жазышат;
- мазмунун түшүнүш үчүн жана жалпы элес алууга кейсти дыкат окуп чыгышат;
- коюлган суроого тиешеси бар көйгөйлөрдү жана алардын себептерин белгилешет;
- чечүүгө берилген көйгөйлөр менен окуу предметинин көз-караштарын жана идеяларын дал келтиришет.

Студенттердин кырдаалды талдоодогу ишмердүүлүктөрүн баалоодо төмөнкүлөр эске алынат:

- көйгөйлүү кырдаалга катышуучулардын аралашуу даражасы;
- кырдаалды баалоо билгичтиги;
- өздөштүрүлгөн теориялык билимдерди практикада пайдалануусу;
- көйгөйдү талдоо каражаттарын пайдалануудагы билгичтиги;
- кырдаалды моделдештирүүдөгү билгичтиги;
- көйгөйдү талкулоо процессине киришүүдөгү коммуникативдик билгичтиктери;
- оптималдуу чечимдерди тандоодогу же иштеп чыгуудагы сапаты.

1-сүр. Кейстерди колдонуу

Презентация-кейс технологиянын эң маанилүү аспектиси болуп саналат. Учурдагы заманбап адистин баалуу сапаттары болуп интеллектуалдык продуктуну эл алдына туура алып чыгуу, жакшы жарнама кылуу, анын беделин бийик көрсөтүү жана эффективдүү пайдаланууга мүмкүн болгон багыттар жана суроолорго жооп берүү билгичтиги, өзүнүн көз-карашын билдирүү эсептелет. Ошол себептен улам презентация инсандын ишенимдүү эрктүүлүгүн, максаттуулугун, эл менен сүйлөшүү көндүмдөрүн бекемдөө менен беделин калыптандырат.

Презентацияны баяндоо процессинде баалонун предмети болуп, студенттердин төмөнкү кадамдары эсептелет:

- көйгөйдүн чечилишинин толуктугу;
- көйгөйгө аралашуу тереңдиги;
- жооптордун варианттары;
- натыйжаны алып чыгуу, сунуштоо көндүмдөрү;
- жыйынтыктарды кийинки колдонууга багыт берүү;
- моделдештирүүнүн жыйынтыктарын демонстрациялоо (схема, таблицалар аркылуу түшүндүрүү);
- өзүнүн жеке оюн ачыктоо, далилдөө билгичтиктери;

- чыгып сүйлөө билгичтиги.

Дискуссияда кейс–ыкма методу борбордук орунду ээлейт. Аны студенттер өз алдынча талдоону, далилдөөнү, өзүнүн көз-карашын түшүндүрүүнү билген учурда колдонушу керек. Мугалим дискуссияны жетектеши зарыл, ал дискуссияга катышкан ар бир студентти дискуссиянын жүрүшүндөгү активдүүлүгүнө карап, каршы-калыс аргументтерин жана түшүндүрмөлөрүн угушу зарыл [6].

Дискуссия этабында жалпы баалоо предмети болуп төмөндөгүлөр саналат:

- суроолорду берүү жана аларга жооп берүү билгичтиги;
- көйгөйдү чечүүнүн ар кандай варианттарын сунуштоо билгичтиги;
- тапшырманын мазмундук көйгөйүн далилдөө билгичтиги;
- сунушталган чечимдин деңгээлин ачып көрсөтүү билгичтиги;
- ар бир баяндоочунун көз карашы;
- көйгөйдү талкулоодогу жана чечүүдөгү катышуу даражасы.

Сабак өтүүнүн түрдүү методикасы баалоонун ар кандай мамилелерин тандоону мүнөздөйт, мында окутуучу студенттерден берилген кейстин көйгөйүн чечүүгө багыттаган билимдерди жана көндүмдөрдү талап кылышы зарыл. Кейс технология белгиленген билимдерди баалоону гана эмес, студенттерден конкреттүү кырдаал боюнча талдоо жасоосун, тиешелүү чечимдерди кабыл алуусун, логикалык ой-жүгүртүүсүн баалоону талап кылат (2-сүр.). Белгилей кетүүчү нерсе, презентация же дискуссиянын мазмундуу активдүүлүгүн баалоодо төмөндөгүлөрдү эске алуу зарыл:

- чыгып сүйлөө, чыныгы жана болжолдуу мүнөздөгөн талдоолор (сунуштун тууралыгы, даярдыгы, аргументтүүлүгү ж.б);
- тереңирээк талкууну талап кылган суроолордун айланасындагы суроолорго көңүл буруу;
- түшүнүктөрдүн мазмунун ачуу, аныктама берүүгө карата болгон аракет;
- логикалык ой-жүгүртүү билгичтиги;
- талкууда көңүл бурулбай калган альтернативдерди сунуштоо;
- пландуу аракеттер боюнча сунуштары;
- кейсти талдоодо эске алына турган элементтерди аныктоо;
- эсептерди жүргүзүү, сандык маалыматтарды иштетүү;
- талкуунун жыйынтыгын чыгаруу [5].

2-сүр. Кейс-методду экзамен (зачет) катары колдонуу мүмкүнчүлүгү

Мына ушундан улам кейс-тапшырмасын өздөштүрүү, каражаттары боюнча билимдердин бүтүн комплексин: интеллектуалдык жана коммуникативдик көндүмдөрүн, чыгармачылык жөндөмдөрүн, студенттердин баалоо-эмоционалдык сапаттарын ж.б. түзөт.

Корутунду

Кейсти талдоо жана бул талдоонун эффективдүү формаларын издөө окутуунун методдорун кеңири талдоону мүнөздөйт. Сабактын (презентациянын же дискуссиянын) башталышы – бул окутуучунун колунда толугу менен турган жеке кырдаал. Сабактын

бүтүндөй багыты, жалпы жүрүшү жана ага болгон кызыгуу кейсти талдоонун башталышынан көз-каранды. Эффективдүү болушу үчүн сабактын окуу стратегиясын талкулоо өтө дыкаттык менен даярдалып, убакыт ичинде туура пайдалануу менен көзөмөлдөнүп турушу зарыл.

Көбүнчө дискуссия окутуучу тарабынан күн мурунтадан даярдалган стимулдоочу суроолор менен башталат. Окутуучу берикген суроолорго аудиториянын мүмкүн болгон реакциясын алдын-алуу менен баамдап, талкууну окуу максаттарына жетүүгө багыттоосу керек. Эреже боюнча, көптөгөн кейстерди талкуулаган дискуссияларда негизги төрт суроо калыптанат:

1. Эмне үчүн кырдаал эки сунуштуу болуп көрүнөт?
2. Чечимди ким кабыл алды?
3. Чечимди кабыл алган тарап маселени чечүүнүн кандай жолдоруна ээ болгон?
4. Ал үчүн эмне жасаш керек эле?

Ушундай суроолорду эске алуу менен окутуучу дискуссиянын жүрүшүн алдын-алуу менен жөнгө салып турушу керек. Ошондой эле талкуунун багытын натыйжага карата буруу менен басым жасашы зарыл. Андан сырткары, студенттер тарабынан күн мурунтадан каралбаган суроолору же көз-караштары болуп калышына да даяр болуу керек.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Долгоруков А.М. Метод case-study как современная технология профессионально-ориентированного обучения.
http://www.vshu.ru/lections.php?tab_id=3&a=info&id=2600
2. Плотников М.В., Чернявская О.С., Кузнецова Ю.В. Технология case-study / учебно-методическое пособие. Нижний Новгород, 2014 — 208 с.
3. Панина Т.С., Вавилова Л.Н. Современные способы активации обучения: Учеб.пособие для студ.высш.учеб.заведений. –М.: Изд.центр «Академия». 2006. - 176с. <http://www.evolkov.net.case.study.html>
4. Ситуационный анализ или анатомия кейс-метода / Под.ред.проф. Ю.П.Сурмина. – Киев, 2002. -286с.
5. Михайлова Е.А. Кейс и кейс-метод: процесс написания кейса. http://www.hr-training.net/statya/mihailova_1/shtml
6. Гуриев М.А. Информационные технологии как системообразующий фактор развития общества и проблема информатизации российского образования // Информационные технологии. 2003. №4. –С.21-25.

УДК: 373.3

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.02](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.02)*Абдисалам кызы Миргул
ОшМУнун магистранты***КЫРГЫЗ МУЗЫКАЛЫК ИСКУССТВОСУНУН ЖАНРЛАРЫ**

Аннотация: Бул макалада кыргыз ыр фольклорунун жанрдык жана жанрдык системасын изилдөө да ага мүнөздүү мазмунду, калыптандыруучу элементтерди ачууга багытталган. Ушуга байланыштуу мазмун жана форма түшүнүктөрү жанрдык системанын эстетикалык жалпылоочу категорияларынын милдетин аткарат.

Ачкыч сөздөр: жанр, музыка, фольклор, ырым, эмгек, эпос.

ЖАНРЫ КЫРГЫЗСКОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Аннотация: В данной статье исследование жанрово-жанровой системы кыргызского песенного фольклора направлено на выявление его характерного содержания и формообразующих элементов. В связи с этим понятия содержания и формы выступают обобщающими эстетическими категориями жанровой системы.

Ключевые слова: жанр, музыка, фольклор, обряд, произведение, эпос.

GENRES OF KYRGYZ MUSICAL ART

Annotation: In this article, the study of the genre-genre system of the Kyrgyz song folklore is aimed at identifying its characteristic content and formative elements. In this regard, the concepts of content and form act as generalizing aesthetic categories of the genre system.

Keywords: genre, music, folklore, rite, work, epic.

Искусствонун айрым түрлөрүндөгү көркөм жанрлардын маселелерине байланышкан жеке көз караштар адабият таануучулардын, тилчилердин, музыка таануучулардын, театр таануучулардын, кино таануучулардын, хорографтардын, фольклористтердин жана башкалардын эмгектеринде изилденет. Жанрларды, атап айтканда, элдик ыр жазууну изилдөөдө жанрларды бириктирип, айырмалап турган классификациялык системанын өзүн аныктоо зарыл. Жалпысынан жанрдык проблемаларды изилдөөнүн эки координаты бар: системалык-логикалык, шарттуу (горизонталдык) жана тарыхый (вертикалдуу) түрлөрү бар [1, 56-б.].

Бирок, изилдөө процессинде горизонталдык жанрдык «обзор» вертикалдуу тарыхый түшүнүү менен айкалышып жаткандыгы табигый көрүнүш, анткени тигил же бул жанрдын генезисинин суроолору сөзсүз түрдө жаралат. Музыка теориясы тарабынан сүрөттөлгөн дадо-интонациялык, ритмикалык жана гармониялык системалардан айырмаланып, жанрдык классификация системасынын эң негизги өзгөчөлүгү, ал жанрдын системалык бирдик катары татаал болгондугу болуп саналат. Жанрдын татаалдыгы көркөм чыгармачылык менен турмуштун, социалдык, айлана-чөйрөнүн, коомдук функциялардын, экономикалык негиздердин ортосундагы байланыштардын спецификалык жана ар түрдүү формаларында көрүнөт жана конкреттүү жанрдык типтерде жана типтерде камтылган.

Кыргыз ыр фольклорунун жанрдык жана жанрдык системасын изилдөө да ага мүнөздүү мазмунду, калыптандыруучу элементтерди ачууга багытталган. Ушуга байланыштуу мазмун жана форма түшүнүктөрү жанрдык системанын эстетикалык жалпылоочу категорияларынын милдетин аткарат. Поэтикалык текст көбүнчө ырлардын музыкалык-эмоционалдык образын түзүүдө гана эмес, алардын конкреттүү жанрдык формасын калыптандырууда да чечүүчү роль ойнойт.

Кыргыз элдик ыр маданиятынын жанрдык проблемаларын илимий жактан иштеп чыгууда аны улуттук жана интернационалдык, универсалдуу жана аймактык категориялар

жагынан изилдөө белгилүү салым кошкон. Кыргыз ырынын түрлөрү аркылуу диалект жана анын башка элементтерин салыштырып талдоонун маселелери менен кубулуштарынын чөйрөсүн аныктоого жана ошону менен жанрдык географияны жана жанрдын арсеналын белгилөөгө мүмкүндүк берди. [2, 112-б.].

Кыргызстандын түштүк жана түндүк аймактарынын музыкалык-поэтикалык фольклорун салыштыруу айрым жанрдык диалектилерди, тигил же бул жанрдык типтин таралуу чен-өлчөмдөрүн ачып берген. Аткаруучулардын составындагы айырмачылыкка ылайык кыргыздын бардык элдик ыр жанрлары жамааттык-массалык, жекече жана ансамблдик-топтук болуп бөлүнөт. Кыргыз ыр фольклорунун мындай жанрдык бөлүнүшү анын көркөмдүк-аткаруучулук типологиясын мүнөздөп, деталдуу жана көп кырдуу жанрдык классификацияны түзүүгө жаңы материал берет.

Кыргыз музыка илиминде белгиленген жанрдык классификация боюнча кыргыздардын салттуу элдик ыр маданияты үч чоң катмардан (же биздин терминологияда жанрдык бөлүмдөрдөн) турат: биринчи, массалык ырлар, экинчи эпос, үчүнчүсү акындык ырлары. Ушул жанрдык бөлүмдөрдүн биринчисинде өз кезегинде төмөнкү жанрлык топтордон турат: эмгекке арналган ырлар, ырым ырлары, бешик ырлары жана балдар ырлары, лирикалык ырлар, жаштардын майрамдык ырлары.

Тапка чейинки жана таптык коомдо кыргыздардын эң байыркы түрк тилдүү ата-бабалары малчылык эмгек менен жашап турганда, алардын музыкалык-поэтикалык турмушу түпкүлүгүндө эмгек менен ажырагыс болгон. Материалдык жана рухий өндүрүш актысы бир жолку, синхрондук-синкреттик процесс түрүндө жүргөн. Кыргыз элинин жалпы эмгек ишмердигине байланышкан тигил же бул ырлардын ичинен үч түрү ачык-айкын ажыратылат: Бекбөкөй, Шырылдан, Оп-Майда.

Алар, болжолдуу түрдө, ар кандай тарыхый доорлордо, болжол менен коло доорунда «көчмөндөрдүн үйүр турмушунан уруулук уюмга өтүшүнөн» кийин, Кыргызстанды жайлоочулук-дыйканчылык уруулары мекендеген. Бул мүмкүн. Бул ырларда алгачкы архаикалык музыкалык-поэтикалык каражаттар камтылгандыгы мифтик ритуалдык көрүнүштөрдү чагылдыргандыктан гана эмес, ошондой эле эң байыркы эмгек обондорунун бар болуу мүмкүндүгүнүн өзү алгачкы ата-бабалардын социалдык-экономикалык турмушуна байланыштуу болгондугунан да кабар берип турат.

"Бекбекей" - эң байыркы жайлоочулук эмгек ыр жанрларынын бири. Анын пайда болушу, көчмөн малчылар жамаатынын турмушундагы чарбалык милдеттерге байланыштуу болгон. «Бекбекей» ырларынын социалдык жана күнүмдүк функциясы айкын колдонулуучу мүнөзгө ээ болгон. Алар жашоо шартынан тышкары аткарылган эмес. Тоолордогу түнкү фон, айылдын койлорунун тобунун болушу "Бекбекей" спектаклин көрсөтүү үчүн шарт болгон. Бул ырлар малды карышкырдан коргоонун таасирдуу белги куралы катары гана эмес, ошону менен бирге көркөм-турмуштук оюн-зооктун, алардын ыр-эстетикалык муктаждыктарын канааттандыруунун каражаты катары да кызмат кылган [3, 509-б.].

Ритуалдык ырлардын арасында кеңири таралган - үй-бүлөлүк-ритуалдык «Кошок» ырлары кирген. «Кошок» - маркумдун трагедиялык ыр-поэтикалык эскерүү катары аял туугандары тарабынан негизги эскерүүсүнөн кийин жаназада жана андан кийин бир жыл бою аткарылуучу эң эски үй-бүлөлүк ырым-жырым кошокчу ый ыры. Салт боюнча, маркум үчүн "кошок" сөөк коюу күндөрү (көбүнчө үч күндү камтыйт) жана алардан кийин эскерүү күндөрү жасалат. Ошондуктан алардын аты - сөөк коюу жана эскерүү. «Кошоктун» үчүнчү түрү «Кыз узатуу» («Келиндин ырлары») деп аталып калган.

«Кошок» сөөк жанрынын салыштырмалуу тарыхый узак жашоо (туруктуу) маанисинде өзүнчө турушу, сөөк коюу жөрөлгөсү процессинин күнүмдүк турмушта туруктуулугу менен тыгыз байланышта; адамдардын мурдагы жана азыркы турмушу. Аялдардын «Кошок» ырынын обону речитивдүү, бирок эркектердин «Өкүрүү» кошокторундагы ырга караганда обондуураак. Кээ бир учурларда, ал эмоционалдык

жактан токтоо, башка учурларда экспрессивдүү. «Кошоктун» экспрессивдүү мазмуну, мукамдуулугу, поэтикалык сапаты аткаруучунун инсандыгына, талантына жараша болот.

Эски ритуалдык ырлардын үчүнчү түрү «Жарамазан» деп аталат. Мусулмандардын «Орозо» майрамы күндөрүндө айылдаштарынын жана кошуна айылдардын үйлөрүн кыдырып жүргөн жигиттер менен жигиттердин (жарамазанчылардын) тобунун аткаруусунда диний жана салтанаттуу фольклордук жанры. Ал кожоюндарына жакшы каалоо-тилектерди жана аманчылыкты шыңгыр жана салтанаттуу ыр менен айтуу. Азыркы Кыргызстанда, айыл жеринде азыр да «Жарамазандын» ырларын угууга болот, анткени «Орозо» салты эл арасында дагы эле сакталып келет.

Кыргыз ордосунун ичиндеги салттуу үй-бүлөлүк ырлардын тобу – аздыр-көптүр туруктуу обондору жана поэтикалык тексти бар «Бешик ырлары» ырлары. Бешик ырлары поэзиясы жана жан дүйнөсү менен айырмаланат. Көбүнчө аларда эне уул-кызынын тагдырын алдын ала айтат, алардан татыктуу, чынчыл жана бактылуу адамдарды көргүсү келет. Кыргыз эл ырларынын эң кичинекей түрлөрүнүн бири балдар ырлары болуп саналат, алардын мазмуну кыргыз баласынын турмушунун конкреттүү жагдайларына байланыштуу [4].

Байыркы балдар ырларынын темалары өспүрүмдөр күн сайын карым-катнашта болгон үй жаныбарларынын жана канаттуулардын образдары менен байланышкан. Элдик лириканын жанры кыргыз фольклорунда арбын чагылдырылган, анын курамында сүйүү, тамаша жана жаратылыш жөнүндөгү ырлар сыяктуу жанрдык тармактар бар. «Секетбай», «Күйгөн» жана «Арман» ырлары эң көп таралган. Сүйүү лирикалык ырлары үч кылдуу улуттук аспап болгон комуздун коштоосунда да аткарылат.

Лириканын социалдык, жарандык, аскер, агрардык ж.б. күлкүлүү элдик ырлар бар. Алардын ичинен «Селкинчек» аттуу сейилдөө ырлары белгилүү болгон, алар мурда массалык жаштар фестивалдарында жана ачык асман алдында селкинчектерде коштоосуз аткарылып келген. Жаштык типтеги шайыр элдик ырларга эреже катары улуттук майрамдарда, кечелерде аткарылуучу «Кыз-жигит» жанры кирет. Бул кыз менен чабандес лирикалык, сатиралык, юморлуу ырларды жарыш-диалогдук формада ырдаган жеңил мүнөздүү күлкүлүү-көнүл ачуучу жанрдын бир түрү.

Кыргыздын элдик ыр маданиятынын бүткүл жанрдык системасына токтолгондо, биздин доордо дээрлик толугу менен жок болуп, өзүнүн спецификалык изин калтырган байыркы диний жана салттуу улуттук ырлардын өзгөчө чоң өзгөчө катмарынан өтө албайбыз.

Булар «Бакшылар ыры» (бакшы ырлары) жана «Дуваналар ыры» (дувандардын ырлары) деп аталгандар. Бакшы – кыргыз шаманы, дин кызматкери, элдик дарыгер, исламга чейинки доордогу тапка чейинки жана таптык коомдун төмөнкү, бирок чыгармачыл ой жүгүрткөн, издери азыркы учурга чейин жеткен табынын өкүлү. Дувана - кайырчы, бакшыдан айырмаланып, ал исламдык-суфийлик диний ишенимдердин алып жүрүүчүсү, дервишизмдин өкүлү.

Бакшы жана дувана белгилүү коомдук типтер - революцияга чейинки эски кыргыз коому учун терең жана спецификалык, өзгөчө турмуш образын алып баруучу «сыйкырдуу» жалпы таланттуу акындар менен музыканттардын катмары, Бакшы менен Дувана социалдык жактан окшош болгон, алардын коомдогу орду болжол менен бирдей каралган. Ал эми биздин коомдук коомчулукка алардын табигый күчтөрдөн тышкары культту үгүттөгөнү жана алардын атынан иш алып баргандыгы, өз өнөрү аркылуу адамдарды Кудайдын жана жаратылыштын кереметтерине ишенүүгө шыктандырганы гана өкүм сүргөн [5, 416-б.].

Илгери кыргыздардын эпикалык чыгармачылыгынын мобилдүү иштешинин жана өнүгүүсүнүн себеби да элдик эпикалык жана эпикалык ой жүгүртүүнүн табиятында жатат, алар башка уруктарга, жанрларга салыштырмалуу тарыхка, күнүмдүк турмуш-тиричиликке көбүрөөк байланыштуу болгон. Алар инсандын ички абалына караганда

курчап турган чындыктын образдарын түздөн-түз чагылдырат, жашоонун тышкы окуя катмары баса белгиленет. Кыргыздын элдик эпосу татаал, көп катмарлуу.

Эпос сыяктуу речитативдик ыр жанрларында жанр жана форма категорияларын бүтүндөй жана өз ара байланышта кароо методу өзгөчө мааниге ээ болорун аналитикалык тажрыйба көрсөтүп турат. Чынында эле кыргыздын эпикалык жанрлары (эпос, дастан, поэма) болуп саналат. «Кичи» эпосту баатырдык-баатырдык, социалдык-турмуштук жана лирико-романтикалык деп бөлүүгө болот. “Кичи” эпос – бул фольклордук-профессионалдык эпикалык музыкалык-поэтикалык жанр.

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, салттуу ыр жанрлары, алардын практикалык иштеши кыргыз коомунун социалдык-экономикалык турмушунун шартында бирдей деңгээлде ылайыктуу болуп чыкпаса да, азыркы элдик жана музыкалык искусстводо татыктуу жанданды, жаны образдар менен байыды.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Соколов, О.З. К проблеме типологии музыкальных жанров // Проблемы музыки XX века. - Горький: Волго-Вятское книжное издательство. – 1977. - С.56.
2. Земцовский И.И. Искатели песен: Рассказы о собирателях народных песен в дореволюционной и Советской России. - Л.: Музыка, 1967. – С.112, [2] с. - 6680 экз. (обл.)
3. Кыргыз ССР: Энциклопедия;-Фрунзе: 1982.-S.I04-I05.
4. Дюшалиев К.Ш. Песенная культура кыргызов (проблемы жанровой типологии)- Автореферат. Москва – 1991.
5. Валиханов, Ч.Ч. Записки о кыргызах. Смерть Кукотай-хана и его поминки (текст и факсимиле) // Собрание сочинений в пяти томах. - 2-е изд. Доп. и переработанное. - Алматы: 1985. - Т. 2. - С. 7-147. – 416.

УДК: 373.3

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.03](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.03)*Абдисалам кызы Миргул
ОшМУнун магистранты***АКЫНДЫК ӨНӨР РУХАНИЙ ФЕНОМЕН КАТАРЫ**

Аннотация: Бул макалада акын поэзиясы Борбордук Азиянын көчмөн элдеринин арасында орун алган, ал кыргыздар менен казактарда өзгөчө өнүгүүгө ээ болгондугу чагылдырылган. Алар көбүнчө кылдуу музыкалык аспаптын (кыргыздарда комуз, казактарда домбыра) коштоосунда оозеки поэтикалык формада аткарышкан. Алар карапайым элдин сезимдерин чагылдырган, өз доорунун социалдык жаман көрүнүштөрүн ашкерелеген элдик ырчылар катары кабыл алынганы белгиленет.

Ачкыч сөздөр: акын, көчмөн, комуз, таланттуу, музыка, эстетика.

ПОЭТИЧЕСКОЕ ИСКУССТВО КАК ДУХОВНОЕ ЯВЛЕНИЕ

Аннотация: В данной статье показано, что поэзия поэта имела место среди кочевых народов Центральной Азии, а особое развитие она имела у кыргызов и казахов. Обычно они исполнялись в устной поэтической форме под аккомпанемент струнного музыкального инструмента (комуз по-киргизски, домбыра по-казахски). Отмечается, что они воспринимались как народные певцы, отражавшие чувства простых людей и обличающие социальные пороки своего времени.

Ключевые слова: поэт, кочевник, комуз, талантливый, музыка, эстетика.

POETIC ART AS A SPIRITUAL PHENOMENON

Abstract: This article shows that the poet's poetry took place among the nomadic peoples of Central Asia, and it had a special development among the Kyrgyz and Kazakhs. They were usually performed in oral poetic form to the accompaniment of a stringed musical instrument (komuz in Kyrgyz, dombra in Kazakh). It is noted that they were perceived as folk singers, reflecting the feelings of ordinary people and exposing the social vices of their time.

Keywords: poet, nomad, comuz, talented, music, aesthetics.

Акын (каз. акын, кырг. акын) – бул Борбордук Азиядагы түрк тилдүү элдердин, атап айтканда, казак жана кыргыздардын арасында акын-импровизатор, акын жана ырчы. Ушундай эле элдик ырчылар – жарчы (айтуучулар) жана өлөңчүлөр (ырчылар) бар, бирок алар акындардан айырмаланып, чыгарма жаратуучу эмес, аткаруучу катары эсептелет. Акындар домбра, комуз кылдуу аспаптын жардамында ырдап ыр окушат.

Акын көбүнчө коомдогу кандайдыр бир окуяларга же улуттук майрамдардагы кырдаалдарга жана башка өзгөрүүлөргө өз убагында жооп берип, толук импровизациялайт. Акындардын айтыштары көбүнчө майрамдарда өткөрүлөт. Сынактын жүрүшүндө акындар элди тамашага салып, кезектешип поэтикалык формада бири-бирин шылдыңдаганга аракет кылышат, же каалагандай теманы тандап алышат. Кээде айтыш учурунда бийликтегилерге же саясатка байланыштуу цензура коюуга аракет кылышат [1, 509-6.].

Илгери чыгармаларды кагаз бетине түшүрүп, сактап калууга көчмөн турмуш, акындардын өнөрүнүн тез өтүүчү мүнөзү жол берген эмес, акындардын чыгармаларынын көбү жоголуп кеткен. Акындын ыр жазуусу – кыргыздын улуттук ыр маданиятынын оозеки салтынын өзгөчө катмары. Бул элдик-профессионалдык ыр чыгармачылыктын жогорку көркөмдүк-эстетикалык маанисин күбөлөндүргөн жандуу, карыбас өнөр: күчтүү эмоционалдык жана интеллектуалдык күчтөрдү камтыган. Акындын чыгармачылыгы элдик-музыкалык гана көрүнүш эмес, ал «таза» музыкадан алда канча жогору турат.

Ал искусствонун ар кандай түрлөрүнүн элементтерин топтойт жана алар менен өз ара аракеттенет. Жалпы кабыл алынган салттык мааниде акын – элдик импровизатор, поэтикалык, композитордук, ырчылык жана аспаптык аткаруучулук өнөргө ээ болгон универсалдуу ырчы-артист. Мында негизги жана милдеттүү үч критерий катылган: поэтикалык импровизациялык таланттын болушу, вокалдык чеберчилик, кыл комузда ойноо чеберчилиги.

Акындардын ыр импровизациялык чыгармачылыгы «массалык» элдик ыр жазуу системасында өсүп, системалуу түрдө дифференцияланып, анын көптөгөн көркөм-экспрессивдүү компоненттерин өзүнө сиңирип алган. Ошону менен бирге ал «массалык» элдик ырдын бардык түрлөрүнүн мазмуну боюнча маани-маңызы жана актуалдуулугу жагынан алар менен генетикалык жана тилдик байланышты сактап келет. «Массалык» күнүмдүк ыр фольклору менен профессионал акын-импровизатордук маданияттын өз ара байланышы жакын жана өз ара гана эмес, ийкемдүү жана этаптуу да экендигин айтуу керек.

Кыргызстандын түштүк аймагында акын-импровизаторлор өз чыгармачылыктарын комузсуз аткарсан, Кыргызстандын түндүгүндө акындардын ырдоосу дайыма комуз аспаптык музыкасы менен коштолгон. Биздин доордо элдик ыр маданиятындагы жалпы элдик биригүү процессинин аркасында акын-импровизаторлордун бардыгы же дээрлик бардыгы колдорунда комуз менен ырдай башташкан. Кыргыз жана казак акын-импровизаторлорунун ортосуна кичине окшоштук келтирүүгө аракет кылып, биз алардын тармактык, жанрдык формалар жана экспрессивдүү каражаттар жагынан көп окшоштуктары бар экенин белгилейбиз.

Акындык чыгармачылыктын практикасында типтүү жанрлар өнүгүп, бекемделген. Алардын ичинен эң кеңири таралганы жана өнүккөнү «Айтыш». Бул музыкалык-поэтикалык сынак, акындардын айтыш-турниринин бир түрү, анда импровизаторлор комузда кыска ыргактар жана обондуу ырлар менен өздөрүнүн коштоосунда поэтикалык диалогго кире алуу боюнча күч сынашат. Жалпы кыргыз искусствосунун импровизациялык жанрларынын ичинен эң мүнөздүүсү «Терме» [2, 163-б.].

«Терме» деген сөз менен жеке акындын концерттик импровизациялык фонетикалык чыгармачылыгынын типтүү көчмө-публицистикалык жанрын түшүнөбүз, ал философиялык-сезимдүү, салтанаттуу мажестик, комедиялык-сатиралык жана тарыхый-портреттик түрлөрүн камтыган жана ар кандай речитативдик ыкмалар аркылуу чагылдырылат.

Акындар шыктуулугу, өнөрү боюнча эки чоң категорияга бөлүнөт. Биринчиси - чоң акын-импровизаторлор (төкмө чоң акын, залкар акын). Экинчиси, импровизациялык өнөрү анчалык өнүкпөгөн акындар, алар аткаруусун алдын ала даярдашат (жаттама майда акын). Аралык баскычы да бар: аны ээлеген акындар эл арасында «орто» деп аталат. Максаттуу системалуу иш менен алар акыры чыгармачылык бийик деңгээлге көтөрүлө алышат.

Акын татыктуу «ак таңдай» («чыныгы кекиртект») же «жез таңдай» («жез тамак») деген лакап аттарды да ала алат. Ар бир акындын өзүнүн музыкалык жана поэтикалык импровизация системасы, өзүнүн интонациялык лексикасы жана айтуу стили – «терме» (анын ичинде анын жагымдуу ырдоосу), анын ырдоо стили жалпысынан анын тигил же бул аймактык акын мектебине таандык экендигин чагылдырат.

Элдин арасында орто кылымдагы музыкалык жана поэтикалык импровизациянын көрүнүктүү чеберлеринин ысымдары сакталып калган, алар өздөрү уламыштардын жана уламыштардын каармандарына айланган. Булар Жайсаң, Кетбука, Асан Кайгы, Токтогул. Анын үстүнө алардын айрымдарынын жаратуулары бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган. Тоголок Молдодон, А.Огонбаевден, Ш.Шеркуловдон жана башка өткөн акындардын поэтикалык тексттери Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондусунда сакталып турат. Ушул жерде М. И. Калининдин: «...сапаты начар

искусство эл арасында сактала албайт. Эл – бул кадимки алтын издөөчү сыяктуу, өзү талдап, өзү сактап, улам оңдоп отуруп, ондогон көп жылдар бою баалуу, эң гениалдуу чыгармаларды гана сактап калат» деп эсептеген [3, 196-б.].

Негизги акын-импровизаторлор өздөрүнүн бай поэтикалык таланты, жакшы вокалдык жөндөмдөрү, аспапчынын виртуоздугу жана чеберчилиги менен айырмаланат. Азыркы улуттук жазуу жаралганга чейин, башкача айтканда, XX кылымдын 20-жылдарына чейин акын-импровизаторлор бүтүндөй кыргыздын ыр жана поэтикалык маданиятынын сактоочулары болгон. Жаңы типтеги акын-жазуучулар алдыңкы орунга чыкканда оозеки жанрдын өкүлдөрү жигердүү чыгармачылыкты уланта беришкен.

Акын поэзиясы Борбордук Азиянын көчмөн элдеринин арасында орун алган, ал кыргыздар менен казактарда өзгөчө өнүгүүгө ээ болгон. Алар көбүнчө кылдуу музыкалык аспаптын (кыргыздарда комуз, казактарда домбыра) коштоосунда оозеки поэтикалык формада аткарышкан. Алар карапайым элдин сезимдерин чагылдырган, өз доорунун социалдык жаман көрүнүштөрүн ашкерелеген элдик ырчылар катары кабыл алынганы белгиленет. Акын өнөрүнүн манасчылардын (кыргыздын баатырдык “Манас” эпосун аткаруучуларынын) өнөрүнөн өзгөчөлүгү, анда элдик оозеки чыгармачылыктын мурастары эмес, элдин азыркы турмушунун актуалдуу көйгөйлөрү чагылдырылган.

Кыргыз элинин өткөн доордогу маданий мурастарына көз жүгүрткөндө, тематикасынын ар түрдүүлүгү боюнча табигат лирикалары оозеки чыгармачылыгында жана акындардын поэзиясында тийиштүү өлчөмдө өнүгүп келгенин байкайбыз. Кыргыз жергеси кандай кооз. Анын дайыма ак кар баскан кырка тоолору, жылгаларынан жылжып аккан тунук булактары, өзөнүндө өркөчтөнгөн көк кашка суулары, каз-өрдөгү жайнаган көл-дарыялары, жеринин кызыл-тазыл гүлдөрү акындардын талантына шык жаратып, алардын көңүлүн эргитпей койгон эмес.

Жаратылыштын кооздугуна суктанган адамдар ага арнап ырларды да, күүлөрдү да чыгарышкан. Оту-чөбү жок туруп, Малы семиз керме тоо. Упа-эндиги жок туруп, Кызы сулуу керме тоо, – деген ыр жана ага ылайыкталып чыгарылган комуз күүсү жогоруда айтылган ойду ырастап турат. Жаратылыш көрүнүштөрү элдик ырлардын ичинен сүйүү ырларында чагылдырылбай калбайт. Казак элинин оозеки чыгармачылыгын изилдөөчүлөрдүн бири Н. Смирнованын: «Жаратылыш кооз чөйрөнү түзгөн сүйүү ырлары бар жана ушул чөйрөдө сүйүүгө карата татаал өзгөрүштөр пайда болот. Элдик сүйүү ырларында сүйүүнүн кайгысы жана кубанычы жаратылыш менен бирге кошулуп кетет» [4, 489-б.] деп айтканына толук кошулабыз.

Табигат лирикасы жаратылыштын картинасын анчейин гана түшүрө койгон сүрөттө эмес, анда турмуш менен табигаттын гармониясы шайкеш келген жандуу элес жана поэтикалык ой болуу шарт. Ошондой учурда гана чыгарма максатка ылайык ийгиликке жетишмек. Бул жерде Украина элинин көрүнүктүү акыны И. Франконун «акын жансыз табигатты жандуу кылып, динамикалык образдардын жардамы аркылуу багыттарды сүрөттөйт»¹ деп айтканы далил боло алат.

Улуу жазуучу М. Горький типтүү каармандар фольклордо экенин эскертип, андан «үйрөнгүлө» [5, 698-б.] деп белгилеген. Ушундан эле фольклордун жазуучуларга тийгизген таасири, жазма адабиятка карата карым-катышы даана көрүнөт. Таланттуу акын-жазуучулар фольклордун таасири, анын материалы аркылуу өлбөс-өчпөс сонун чыгармаларды жаратканы белгилүү. Дүйнөгө атагы чыккан Шота Руставели, Низами, Фирдоуси, Навои жана орус элинин Крылов, Пушкин, Гоголь, Некрасов, Салтыков-Щедрин өңдүү классик акын-жазуучуларынын чыгармаларынан фольклордун тийиштүү даражадагы кездешиши жогоруда айтылган ойду ырастайт.

Корутунду

Демек, традициядан пайдалануу маселеси мурунтан эле таланттуу адамдардын көңүлүнүн борборунда болуп келген. Ал эми элдик оозеки чыгармачылыктан жазуучулар,

акындар кандай үлгү алды, кандайча өздөштүрдү, анын натыйжасында ийгиликтерге жетишти, мунун өзү башка маселе. Традициядан үйрөнүп, өз чыгармачылыгын өнүктүрүү жазуучуларга гана таандык кубулуш эмес, ал фольклорго жана ырларын импровизациялык ык менен жараткан төкмө акындарга да мүнөздүү көрүнүш. Кыргыздын Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Барпы Алыкулов, Калык Акыев, Алымкул Үсөнбаев, Осмонкул Бөлөбалаев өңдүү төкмө акындары өз элинин прогрессивдүү традицияларын улантышты жана аны өнүктүрүү үчүн көп эмгектеништи. Чындыгында кылымдардын сыноосунан өткөн, элдин купулуна толгон чыгарма гана жашоосун уланта алат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Акын // Словарь литературоведческих терминов / Ред.-сост.: Л. И. Тимофеев и С. В. Тураев. - М.: «Просвещение», 1974. - С. 11. – 509.
2. Мамбеталиев К.И. Кыргызская акынская поэзия в досоветскую эпоху //Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2017. – № 5-1. – С. 159-163.
3. Калинин, М.И. О литературе. – Лениздат, 1949, - С. 196.
4. Смирнова, Н.С. Казахская литература / Н.С. Смирнова/ В кн.: ИВЛ в 9 томах. Т. V. -М.: Наука, 1968. - С. 489.
5. Горький, М. О литературе. – М., СП., 1953, - С. 698.

УДК 004.378

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.04](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.04)

Адына кызы Анарубия,
ОшМУнун магистранты
Карим кызы Гүлкан,
ОшМУнун магистранты
Дилдебекова Айдай Мусурманкуловна,
ОшМУнун магистранты

МАТЕМАТИКА САБАГЫНДА ПРЕДМЕТТЕР АРАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРДЫ ИШКЕ АШЫРУУДА ОНЛАЙН ПЛАТФОРМАЛАРДЫ КОЛДОНУУ

Аннотация: Макалада математика сабагында предметтер аралык байланышты ишке ашырууда онлайн платформаларды колдонуунун жолдору каралат. Учурда окуучуларды сабакка кызыктыруу эң биринчи маселелерден болуп саналат. Ал эми сабакка кызыктыруу үчүн мугалим абдан изденип, жаңы технологияларды сабактарга колдонууну өздөштүрүүсү абзел. Заманбап технологияларды окутуунун традициялык методдору менен биргеликте колдонуу окуучунун дүйнө таанымын кеңейтип, өзгөрүп жаткан окутуунун формаларына, методдоруна ылайык окуу материалын өркүндөтүлгөн формада кабыл алууга, предметтер аралык байланышты ишке ашырууга жана өз алдынча изденүүгө мүмкүндүк берет. Азыркы учурда окутууда колдонулган онлайн платформалар абдан көп. Мугалим сабактын тибине жараша алардын ичинен окуучулар үчүн эң жөнөкөй жана түшүнүктүү болгон, окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатуучу түрүн тандап алуусу керек. Онлайн платформаларды колдонуу окуучуларды сабакка кызыктырып, чыгармачылык менен тапшырмаларды аткарууга өбөлгө түзөт. Математика сабагында предметтер аралык байланышты ишке ашыруу окутуу жана тарбиялоо процессине комплекстүү мамиле кылуунун негизги шарты болуп саналат.

Түйүндүү сөздөр: компьютердик технологиялар, предметтер аралык байланыш, модернизация, мультимедиялык презентациялар, окутуунун методдору, окутуу процесси, заманбап технологиялар.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОНЛАЙН-ПЛАТФОРМ ПРИ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Аннотация: В статье рассматриваются способы использования онлайн-платформ для реализации межпредметной коммуникации на уроках математики. В настоящее время привлечение учащихся к уроку является одним из первых вопросов. А для того, чтобы урок был интересным, учитель должен быть очень усидчивым и освоить использование новых технологий на уроках. Использование современных технологий совместно с традиционными методами обучения расширяет мировоззрение учащегося, позволяет получать учебный материал в усовершенствованном виде в соответствии с меняющимися формами и методами обучения, осуществлять межпредметную связь и осуществлять самостоятельный поиск. В настоящее время существует множество онлайн-платформ, используемых в сфере образования. В зависимости от вида урока учитель должен выбирать среди них наиболее простой и понятный для учащихся тип, повышающий эффективность обучения. Использование онлайн-платформ вызывает у учащихся интерес к уроку и помогает им творчески выполнять задания. Осуществление межпредметной связи на уроке математики является главным условием комплексного подхода к учебно-воспитательному процессу.

Ключевые слова: компьютерные технологии, межпредметные связи, модернизация, мультимедийные презентации, методы обучения, процесс обучения, современные технологии.

THE USE OF ONLINE PLATFORMS IN IMPLEMENTING INTER-SUBJECT RELATIONS IN MATHEMATICS LESSONS

Annotation: The article discusses ways to use online platforms to implement interdisciplinary communication in mathematics lessons. At present, the involvement of students in the lesson is one of the first issues. And in order for the lesson to be interesting, the teacher must be very diligent and master the use of new technologies in the classroom. The use of modern technologies in conjunction with traditional teaching methods expands the student's worldview, allows you to receive educational material in an improved form in accordance with changing forms and methods of teaching, to carry out interdisciplinary communication and to carry out independent search. Currently, there are many online platforms used in the field of education. Depending on the type of lesson, the teacher should choose among them the most simple and understandable type for students, which increases the effectiveness of learning. The use of online platforms arouses students' interest in the lesson and helps them creatively complete assignments. The implementation of interdisciplinary communication in a mathematics lesson is the main condition for an integrated approach to the educational process.

Key words: computer technology, subject communication, modernization, multimedia presentations, training methods, learning process, modern technologies.

XXI кылым компьютердик технологиялардын өнүккөн кылымы десек болот. Азыркы коомдогу жаштар электрондук маданияттын дүйнөсүндө жашайт. Анткени жаш муун жаңы нерсени өздөрүнө тез кабыл алышат жана тез өздөштүрүшөт. Колдонулган маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын каражаттары дайыма эле толук жана максатка ылайыктуу түрдө колдонула бербейт.

Көптөгөн мугалимдер, жаңы жабдууларды алгандан кийин, технология менен иштөө көндүмдөрүнө, тиешелүү билимдерге жана кээ бир билим берүү мекемелерине, тийиштүү программалык камсыздоого, тейлөө жана контролду аткаруучу компетенттүү персоналга ээ эмес. Ошондуктан бүгүнкү күндөгү мугалимдер өздөрүнүн үстүнөн тынымсыз иштеп, маалыматтык-коммуникациялык технологиялар тармагы боюнча квалификациясын жогорулатып, ар дайым изденүү жолунда болуусун коом талап кылууда.

Маалыматтык коомдо фундаменталдуу ачылыштардын жана жаңы технологиялардын тынымсыз өнүгүүсү, ойлоонун жаңыча стилин калыптандыруунун зарылдыгын жаратты. Негизги мектепте бекитилген окуу планына ылайык төмөндөгүдөй милдеттерди аткарууга көңүл бурулат:

а) теманы окуп-үйрөнүүдө окуучунун иш-аракетине жана натыйжага жетүүнү көздөө;

б) курчап турган дүйнөнү илимий негизде таанытуу, элибизге, жерибизге таандык баалуулуктардын негизинде окуу-тарбияны уюштуруу;

в) окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү;

г) базалык компетенттүүлүктөрдү (маалыматтык, социалдык-коммуникативдик, өзүн-өзү уюштуруу жана проблемаларды чечүү) калыптандыруу;

д) окуучунун жекече өзгөчөлүгүн эсепке алуу менен дифференцирленген билим жана тарбия берүү [1].

Учурда билим берүү процессин өнүктүрүү жана окутуунун жаңы методдорун, формаларын ишке ашыруу мектеп программасынын кээ бир предметтерин тереңдетип окутууну талап кылууда. Ушундай шартта окуу процессин модернизациялоонун каражаты катары компьютердин ролу кескин түрдө жогорулап жатат. Маалымат технологияларын

окутуу процессине жайылтуу жана аларды окутуунун традициялык методдору менен биргеликте колдонуу окуучунун дүйнө таанымын кеңейтип, өзгөрүп жаткан окутуунун формаларына, окуу материалын өркүндөтүлгөн формада кабыл алууга, предметтер аралык байланышты тургузуу менен өз алдынча изденүүгө мүмкүндүк түзөт.

Математика сабагында предметтер аралык байланышты ишке ашыруу окутуу жана тарбиялоо процессине комплекстүү мамиле кылуунун негизги шарты болуп саналат.

Мектеп окуучулары заманбап технологияларды колдонууга кызыгышат жана тез өздөштүрүшөт. Компьютердик оюндарга болгон кызыгуулары абдан жогору. Ошондуктан окуучуларга математиканы окутууда, турмуштук мисал-маселелер жана башка предметтер менен байланыштырып окутуу, окуучулардын курчап турган дүйнөгө болгон көз карашын калыптандырууга жана алардын ар тараптан - патриоттук, мекенин сүйүү, жер таануу, өз алдынчалуулук сыяктуу сезимдерин ойготууга өбөлгө түзөт.

Азыркы шартта окуучулардын өнүккөн деңгээлдеги таанып билүүчүлүгү математиканы окуу процесси аркылуу жана башка предметтерди окуу аркылуу ишке ашырылат. Ар бир математикалык маселе окутуунун конкреттүү максатына багытталат, бирок ар кандай маселени чыгаруунун негизги максаты окуучунун математикалык жана чыгармачылык ойлоосун өстүрүү, математикага болгон кызыгуусун арттыруу болуп саналат [2].

Математиканын каражаттары менен практикалык ж.б. мазмундагы маселе-мисалдарды чыгарып жатып, курчап турган чөйрө, жаратылыштын түрдүү кубулуштары менен таанышууга шарт түзүлөт да кызыгуулары кеңейет.

Мисалы: Фигураларды салыштыруу, алардын тегиздикте жайгашуусу, кандайдыр бир касиеттери боюнча топтоштуруу, сүрөттөр, схемалар, чиймелер менен иштөө окуучулардын физика, математика, эмгек сабактарында алган билимдерин жана машыгууларын бышыктайт.

Математика сабагында жомокторду пайдаланып маселелерди түздүрүү окуучулардын кыргыз тили жана адабият сабактарына болгон кызыгууларын арттырат.

Ошондой эле биздин республикабыздын токойлору, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү жөнүндө камтылган фильмдерди, презентацияларды көрсөтүү менен маселе – мисалдарды түздүрүп, группалык, жуптарда иштей турган өз алдынча иштерди уюштурууга болот.

Предметтер аралык байланышты ишке ашырууда окуучулардын ойлоосун өнүктүрүү үчүн математика, физика, биология, кыргыз тили жана башка сабактарында компьютердик технологиянын каражаттарын, медиасабактарды колдонуу учурда актуалдуу экендигин танууга болбойт. Мультимедиялык презентациялар аркылуу окуучуларда:

- көргөзмөлүү-аракет (предметтер менен болгон операцияларды аткаруу);
- көрсөтмөлүү-образдуу (сөздөр, сандар менен болгон амалдарды аткаруу);
- логикалык - абстрактуу (белгилер менен болгон амалдарды аткаруу)

ойлоолору өнүгө тургандыгы практикада далилденди.

Окуу материалынын ачык жана көрсөтмөлүү түрдө берилиши окуучунун эмоционалдык каналдарына таасир этип, кабыл алуусу жана аны кайра иштеп чыгуусу бир канча жогорку деңгээлде болорун практика көрсөтүүдө. Компьютердик технологиялык каражаттарды окуу процессинде колдонуу окуучу гана эмес мугалим үчүн да жакшы маанай тартуулап, көрсөтмө куралдарды даярдоого кеткен убактысын кыскартып, жумушун жеңилдетет. Заманбап компьютердик технологияларды математика сабагында туура пайдалануу:

- окуучулардын чыгармачылык, изденүүчүлүк активдүүлүгүн жогорулатат;
- сабактын мотивациясын бекемдөө менен көрсөтмөлүүлүктү камсыз кылат;
- окуучуларга жекече жана дифференцирленген мамиле жасоого мүмкүнчүлүк түзүлөт;

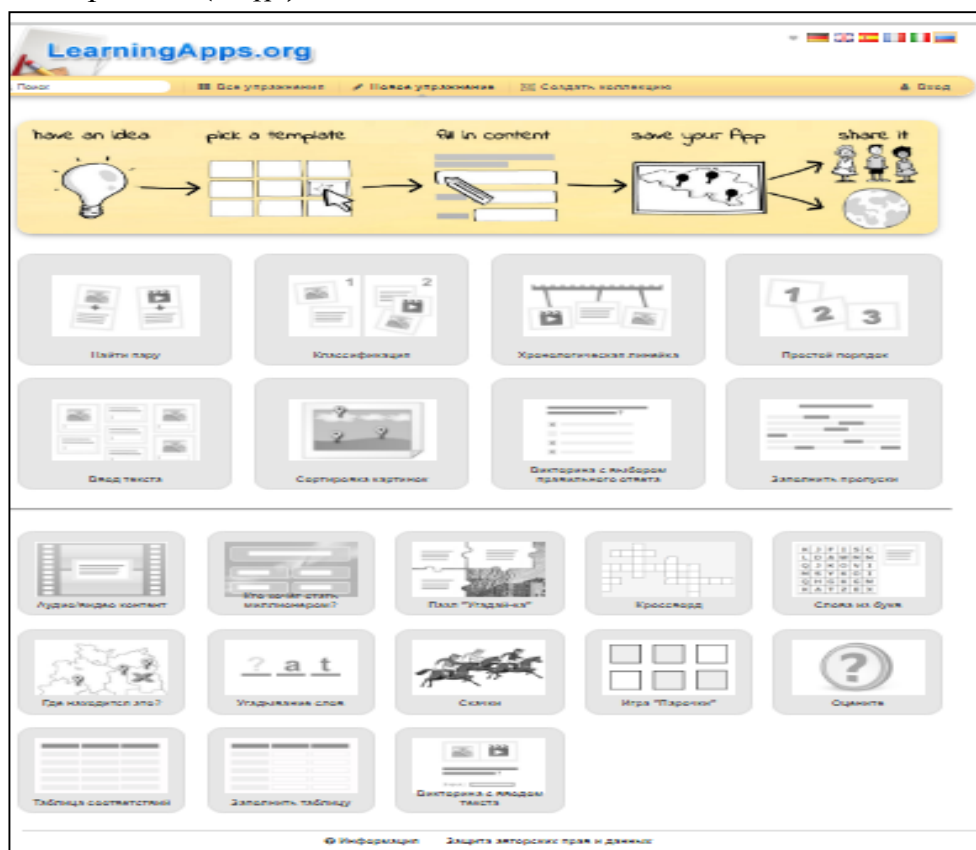
- берилген тема боюнча көнүгүүлөрдүн саны көбөйөт;
- окуучулардын аткарган тапшырмаларынын жыйынтыгын компьютердин жардамында текшерүүгө болот.

Предметтер аралык байланышты ишке ашыруу жана окуучулардын кругозорун кеңейтүү максатында төмөнкүдөй кызыктуу тапшырмаларды берүүгө болот. Мугалимдердин текшерүүсүн азайтуу жана окуучулардын материалды өздөштүрүү сапатын жогорулатуу үчүн учурда бир топ онлайн платформалар колдонулат.

Интерактивдүү окутуу модулдарын түзүүнүн кыйла жөнөкөй жана ыңгайлуу куралы - LearningApps.org онлайн платформасы болуп саналат. Бул платформа сабакта жана класстан тышкаркы иштерде ар кандай интерактивдүү тапшырмаларды иштеп чыгуу жана колдонуу үчүн иштелип чыккан.

Кызматта ар кандай предметтер боюнча жеткиликтүү интерактивдик тапшырмалардын топтому жайгашкан. Күн сайын түрдүү өлкөнүн мугалимдери тарабынан түзүлгөн жаңы окуу материалдары менен толукталып турат [3].

LearningApps кызматы ыңгайлуу жана түшүнүктүү колдонуучуну интерфейсине ээ. Компьютерде минималдуу көндүмгө ээ болгон ар бир мугалим өзүнүн интерактивдүү тапшырмасын түзө алат (1-сүр.).

1-сүр. LearningApps платформасынын башкы бетин

LearningApps сервисинде тапшырмалардын ар кандай түрлөрүн тандоого болот: текст киргизүү, классификация, жөнөкөй тартип, жуптарын табуу, убакыт тилкеси, викторина, сүрөттөрдү сорттоо, бош орундарды толтуруу, ат чабыш оюну, ким миллионер болгусу келет оюну, сөздөрдү, тамгаларды табуу, пазл, тамгалардан алынган сөздөр ошондой эле аудио-видео контент ж.б.

Окутуучунун өзү тарабынан түзүлгөн же жыйнагынан тандалып алынган интерактивдүү окутуу тапшырмалары сабактын бардык этаптарында колдонулушу мүмкүн: жаңы билимдерди берүүдө, баштапкы консолидацияда окуучулар эмнени

үйрөнгөндүгүн, учурдагы көзөмөлдөө, теманы жалпылоо жана кайталоо, сабак боюнча класстан тышкаркы жумуштарда, үй тапшырмасы, жеке билим берүү траекториясынын тапшырмасы катары окуучулардын билимин текшерүүдө ж.б.

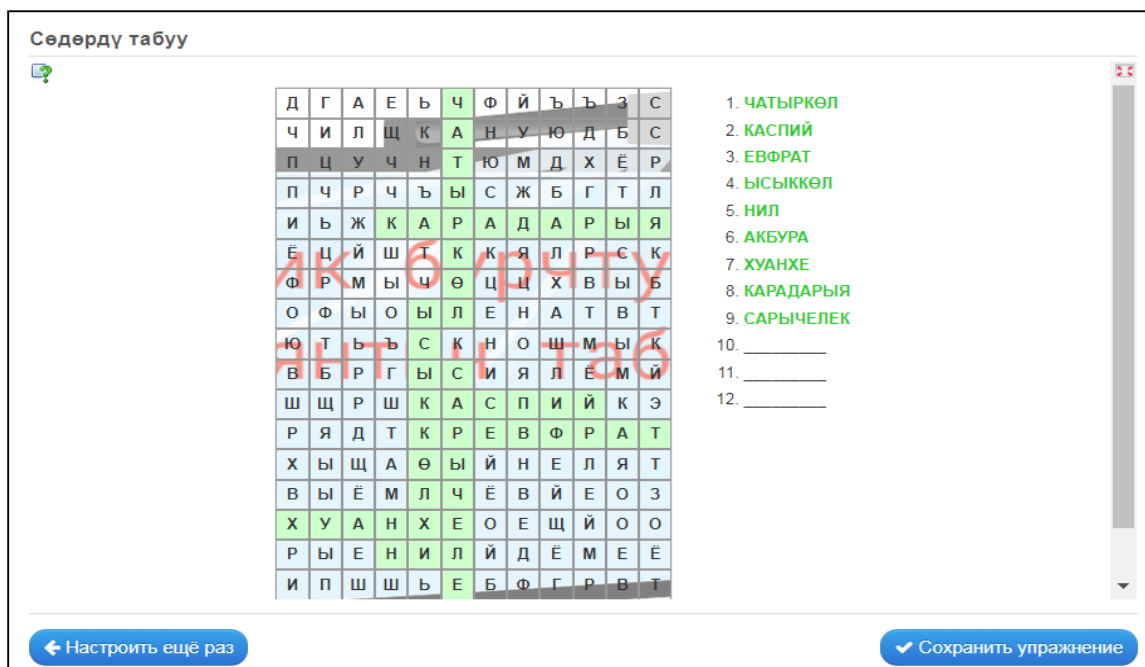
Тапшырмалардын тууралыгы кызмат тарабынан автоматтык түрдө текшерилет, бул кызмат пининг этабын уюштуруу үчүн алмаштыргыс жардамчы боло алат. Интерактивдүү тапшырманы же тренингдин тапшырмасы деп конфигурациялоого болот, анда окуучулар өз каталарын изилдеп толугу менен туура аткарылышына жетишиши керек, же ал баалоочу мүнөзгө ээ болсо, анда мугалим бул тапшырманы аткаргандан кийин текшерип койсо болот [4].

LearningApps кызматын колдонуу менен сабакты уюштуруу үчүн, адегенде мугалим жеке кабинетти жана классты түзүп, окуучуларга жеке логиндер менен паролдорду бериши керек. Класста белгилүү бир тема боюнча белгилүү бир класска же окуучуга тапшырмаларды тиркөөгө болот. Бул жерден биз окуучунун ишинин активдүүлүгүн, сабакты өтүү пайызын, тапшырманы аткаргандыгын көрө алабыз. Аткаруунун жыйынтыгы боюнча окуучуларды белгилей алабыз, ошондой эле зарыл болсо билдирүү жөнөтүп же жаңы тапшырмаларды бере алабыз [5].

Интерактивдүү тапшырмаларды түзүүдөн мурун, мугалим даярдык иштерин жүргүзүшү керек: адегенде тапшырманын максатын, сабактын кайсы этабында колдонуларын аныктап, андан кийин интерактивдүү модулдун түрүн, кошумча материалдарды тандап (сүрөттөр, үн, видео), тапшырманы түзүп, текшерүү куралы жөнүндө ойлонуп, андан кийин гана интерактивдүү тапшырманы иштеп чыгууга өтүүсү керек.

LearningApps кызматында жөн гана шилтемени белгилүү бир тапшырмага көчүрүп, окуучуларга почта аркылуу жөнөтүүгө да болот.

Мисалы, жаңы билимдерди берүү жана сабактын темасын жарыялоо баскычында «Сөздөрдү табуу» табышмактуу тапшырмасын түзсө болот, анда туура аткарылгандан кийин сабактын темасы ачылат (2-сүр.).

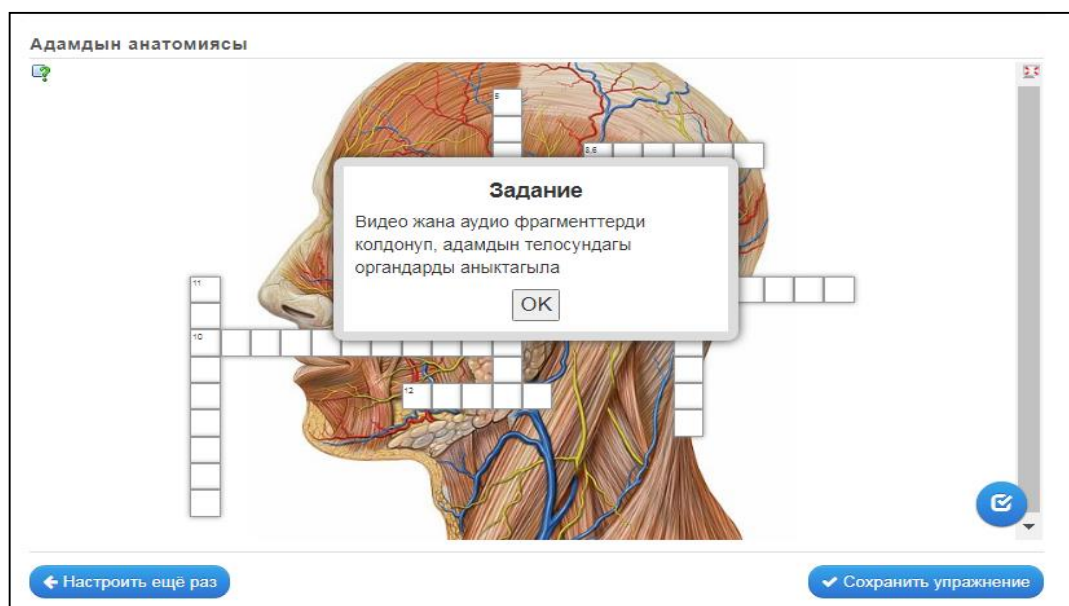
2-

сүрөт. Сөздөрдү табууга карата тапшырма

Изилденип жаткан консолидация этабында окуучуларга жуптарын табуу, бош орундарды толтуруу, классификация жана кроссворд түрүндөгү тапшырмаларды аткарууну сунуштасак болот (3-4-сүр.) [6].

3-сүрөт. Маалымат ташуучулардын түрлөрү боюнча жуптарын табуу тапшырмасы

4-сүрөт. Адамдын органдары жөнүндө кроссворд тапшырмасы

Бул интерактивдүү тапшырмалар окуучуга автоматтык түрдө баа коюлбай тургандай иштелип чыккан. Бирок окуучунун канча туура жооп бергендиги көрсөтүлөт жана окуучу аткарган тапшырмасын скриншот кылып гана жибере алат. Андан кийин чечимди оңдоо мүмкүнчүлүгү берилет.

Мындай тапшырмалар материалды кыйла натыйжалуу өздөштүрүүгө өбөлгө түзгөн толук жана катасыз чечүүгө багытталган. Ошондой эле, окуучу үчүн ийгиликтин атмосферасы түзүлөт, ал ката кетирүүдөн коркпойт жана тапшырманы толук жана туура аткарууга умтулат [7].

Үй тапшырмасы катары окуучуларга Хронологиялык сызгыч түрүндөгү "Дүйнөлүк ойлоп табуулар" издөө тапшырмасын сунуш кылса болот. Бул тапшырмада окуучулар адамзаттын маанилүү ойлоп табууларынын жылдарын убакыттын графигинде белгилешет [8].

Ошентип, LearningApps кызматын сабактын бардык этаптарында, аралыктан окутууда жана салттуу окутууда дагы колдонсо болот. Окутууда интерактивдүү тапшырмаларды колдонуу бир катар маанилүү маселелерди чечет: сабактарды визуалдык жана курч мүнөздө өткөрөт, көнүгүүлөрдү мүмкүн болушунча тезирээк аткарууга мүмкүндүк берет, мугалимдин чечимин текшерүүдөн бошотот, пассивдүү окуучулар активдүү иш сактоо боюнча кроссворд тапшырмасы аракеттерге тартат; окутуу учурунда өзүн-өзү башкарууну уюштурууга мүмкүндүк берет; окууга болгон мотивацияны жогорулатат, окуучулардын таанып-билүү кызыгуусун активдештирет жана окутууга жекече багытталган жана дифференцирленген мамилени ишке ашырууга, ошондой эле жеке окутуу жолдорун түзүүгө өбөлгө түзөт, бул көбүнчө предметтер аралык байланыштын натыйжалуулугун жогорулатууга алып келет.

Корутунду

Жыйынтыктап айтсак, предметтер аралык байланышты ишке ашырууда онлайн платформаларды пайдалануу менен окуучуларга математикадан алган билимдерин башка предметтерди окуп үйрөнүүдө колдонулушун көрсөтүү аркылуу алардын сабакка болгон кызыгуулары кандайдыр бир деңгээлде жогорулагандыгы байкалды.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Алтыбаева, М.А., Зулпукарова Д.И. ж.б. Билим берүүдө онлайн платформаларды колдонуу. Ош. - 2022. – 223 б.
2. Колпакова, Г.И. Межпредметные связи - одна из форм активизации учебно-воспитательного процесса//Начальная школа. - 1989. -№10-11.- С. 29-31.
3. Воронина Т.П. Образование в эпоху новых информационных технологий/Т.П. Воронина. -М.:АМО, 2008. - 147с.
4. Глинская Е.А. Международные связи вобучении /Е.А. Глинская, С.В.Титова 2-е изд. - Тула: Инфо, 2007. - 44с.
5. Данилюк Д.Я. Учебный предмет как интегрированная система/Д.Я. Данилюк // Педагогика, 2007. - №4. - С. 24-28.
6. Мазниченко М.А. Мифы современного образования/ М.А. Мазниченко //Педагогика. - 2007. - №2 - С. 37-44.
7. Минченков Е.Е. Роль учителя в организации межпредметных связей. / Межпредметные связи в преподавании основ наук в средней школе. МежВУЗовский сборник научных трудов. - Челябинск: Челябинский пед. ин-т, 1982. - 160с.

УДК 51-7:51-73

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.05](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.05)*Акмамат кызы Азиза, магистрант**Ош мамлекеттик университети*azizaakmamatkyzy@gmail.com*Мамаюсупов Маккамбай Шеранович,**ф-м.и.к., доцент**Ош мамлекеттик университети*mamaiusupov.m@gmail.com

ФИЗИКАЛЫК ЧОҢДУКТАРДЫН МИСАЛЫНДА, МАТЕМАТИКА САБАГЫНДА ӨТҮЛГӨН НАТУРАЛДЫК САНДАР МЕНЕН БОЛГОН АМАЛДАР, САНДАРДЫ ТУЮНТУУ ТЕМАЛАРЫН БЫШЫКТОО ЫКМАЛАРЫ (5-КЛАСС)

Аннотация: Макалада математиканы окутууда берилген билимдерди бышыктоонун актуалдуулугу, математика боюнча билимдерди бышыктоо проблемаларына жетишерлик деңгээлдеги маани берүү багыттагы атайын илимий-усулдук изилдөө иштери жүргүзүү. Математиканы окутууда билимдерди бышыктоо проблемаларын теориялык негиздемелеринин, орус илимпоз-педагогдорунун эмгектеринен окуп үйрөнүп, алардын анализдөөнүн жыйынтыгын, математиканы окутууда билимдерди бышыктоонун теориялык негиздемелерин колдонуу менен Ош шаарындагы №42 “Керме-Тоо” мектеп-гимназиясынын 5-классынын математика сабагында “Салмакты туюнтуу” темасын окутууда, физикалык масса чоңдугун сандар менен туюнтууда, салмактарды ар башка бирдиктерде туюнтуу ыкмаларына окуучуларды машыктырууда: натуралдык сандарды туура жазуу, көбөйтүү жана бөлүү, арифметикалык амалдарды аткаруу иреттерин сактоо боюнча билимдерин бышыктоо боюнча тажрыйбалары жазылган.

Ачкыч сөздөр: Салмакты туюнтуу, сыйымдуулук, салмакты өлчөө, маселелердин чыгарылышы, масса, натуралдык сандар, математикалык модел, арифметикалык амалдар.

ЗАНЯТИЯ С НАТУРАЛЬНЫМИ ЧИСЛАМИ В МАТЕМАТИКЕ НА ПРИМЕРЕ ФИЗИЧЕСКИХ ВЕЛИЧИН, СПОСОБЫ УСИЛЕНИЯ ПРЕДМЕТОВ ЦИФРОВОГО ВЫРАЖЕНИЯ (5 КЛАСС)

Аннотация: В статье раскрывается актуальность закрепления знаний, предусмотренных при обучении математике, проведения специальных научно-методических исследований в направлении придания достаточного уровня значимости проблемам закрепления знаний по математике. Изучая теоретические основы проблем закрепления знаний при обучении математике, из работ российских ученых и педагогов, используя результаты их анализа, теоретические основы закрепления знаний при обучении математике, тему «Выражение веса» в урок математики 5 класса школы-гимназии №42 «Керме-Тоо» города Ош опыт преподавания, выражения физической массы числами, обучение учащихся приемам

выражения массы в разных единицах: правильному написанию натуральных чисел, умножение и деление, соблюдение порядка выполнения арифметических действий.

Ключевые слова: *Выражение веса, грузоподъемность, измерение веса, решение задач, масса, натуральные числа, математическая модель, арифметические действия.*

PRACTICES WITH NATURAL NUMBERS IN MATHEMATICS, FOR EXAMPLE OF PHYSICAL QUANTITIES, METHODS OF STRENGTHENING THEME OF NUMBER EXPRESSION (

Abstract: *In the article, the relevance of strengthening the knowledge provided in teaching mathematics, conducting special scientific and methodical research in the direction of giving a sufficient level of importance to the problems of strengthening knowledge in mathematics. By studying the theoretical foundations of the problems of knowledge consolidation in teaching mathematics, from the works of Russian scientists and pedagogues, using the results of their analysis, the theoretical foundations of knowledge consolidation in mathematics teaching, the topic "Expression of Weight" in the mathematics lesson of the 5th grade of school-gymnasium #42 "Kerme-Too" in the city of Osh. experience in teaching, expressing physical mass with numbers, training students in methods of expressing weight in different units: correct writing of natural numbers, multiplication and division, maintaining the order of performing arithmetic operations.*

Keywords: *Weight expression, capacity, weight measurement, problem solving, mass, natural numbers, mathematical model, arithmetic operations.*

Киришүү: Математиканы окутууда берилген билимдерди бышыктоонун актуалдуулугу, дүйнөлүк илимий педагогикалык изилдөө эмгектеринде баса белгиленип келет. Анткени: 1) мурунку өздөштүрүлгөн билим, кийинки жаңы өздөштүрүлүүчү билимдердин калыптануусуна зарыл шарт болуп эсептелет; 2) мурда өздөштүрүлгөн билимдерди бышыктабай туруп, жаңы маселе-мисалдарды чыгарууга окутуунун эффективдүүлүгү төмөн болот; 3) окутулган предметтин алкагында билимдерди бири-бирине өнүктүрүп көчүрүү, окуучулардын билимдери жана ишмердүүлүк ыкмалары толук калыптанган учурда гана мүмкүн болот.

Изилдөөнүн методу жана материалы: Бул макалада математиканы окутууда окуучуларга жеткирүү үчүн бир канча методдор колдонулду. Алар:

- Сүйлөө методу – бул метод менен окуучуларга сабакты максатка ылайык так, даана, түшүнүктүү баяндап берүү;
- Көрсөтмөлүү методу – математиканы окутуу окуучулар кабыл ала турган образдар менен берилет.
- Илимий методдор – математикалык изилдөөнүн негизгиметоддору болуп: эмпирикалык методдор, анализ-синтез, салыштыруу жана аналогия, абстракциялоо жана конкреттештирүү.

Кыргызстандын мектептеринде, математика боюнча билимдерди бышыктоо проблемаларына жетишерлик деңгээлдеги маани берилбей, бул багыттагы атайын жүргүзүлгөн илимий-усулдук изилдөө иштери жокко эсе. Ошондуктан, математиканы окутууда билимдерди бышыктоо проблемаларын теориялык

негиздемелерин, орус илимпоз- педагодору А.Н. Колмогоровдун, В.Г. Болтянскийдин, Н.Я. Виленкиндин, Г.Д. Глейзердин, В.Л. Гончаровдун, Ю.М. Колягиндин, В.В. Фирсовдун, З.А. Скопецтин, С.Й. Шварцбурддун ж.б. эмгектеринен окуп үйрөнүүгө болот. Алардын эмгектерин анализдөөнүн жыйынтыгында, математиканы окутууда билимдерди бышыктоонун теориялык негиздемелерин төмөндөгүдөй багыттарга бөлүүгө болот:

- Кесиптик багыттагы коллеждерде математиканы окутуу менен эмгекке тарбиялоонун айкалыштыруу.

- Мектепте математиканы окутууну турмуш жана өндүрүш менен байланыштыруу (И. Бекбоев).

- Предмет аралык байланыштар аркылуу: математика - информатика, математика - черчение, математика - химия, математика - биология, математика - география, математика - астрономия сабактарынын арасындагы байланыштарды пайдалануу.

Ошентип, окутуу процесстериндеги билимдерди бышыктоонун теориялык негиздемелеринде, окуучулардын математикалык билимдерин бышыктоо проблемаларын, ар түрдүү аспектиде изилдеп келишет. Мындай изилдөөлөрдүн теориялык негиздемелерин, башкы бир аспекти боюнча илимий- усулдук изилдөөлөрдү жүргүзгөн орус изимпоз-педагогу Ю.К. Бабаинский: “Заманбап мектептерде окутууну оптималдаштыруу концепциясында, окутууну оптималдаштыруунун негизги шарттарынын бири катарында, окутуунун натыйжаларын таасирдүүлүк жана таануучулук, бекемдик принциптеринин негизги түзүүчүсү болуп, окуучулардын билимдерин бышыктоо системасы болушу керек” - деп эсептейт. Ошондуктан бул макалада, Ош шаарындагы №42 “Керме-Тоо” мектеп- гимназиясынын 5-класстарында окутулган математика сабактарында: Натуралдык сандарды жазуу эрежелери, амалдар, сандарды туюнтуу темаларын окутууда жана бышыктоодо, физикалык түшүнүктөрдү колдонууга карата өзүмдүн тажрыйба-сабагымын түзүлүү структурасын жарыялап, иш тажрыйбам менен бөлүшөмүн.

1. Салмакты туюнтуу боюнча окутулган сабакта:

Салмакты өлчөө турмушта кандай мааниге ээ экендигин баарыбыз билебиз. Ошондуктан ар бир эл анын ичинде кыргыздар да салмакты салыштырып, оор жеңилин өлчөө үчүн: атайын жылмаланган тараза таштардына тендештирүү менен фарс тилиндеги кадак, чакса, пайса санактарына, ал эми кыргызча ууч, көтөрүм санактарына жараша сандар менен туюнтуп, өлчөп келишкен. Мындан сырткары салмакты өлчөө стандарты катарында идиш аяктардын сыйымдуулугун пайдаланган учурларды көрүп жүрөбүз. Эл аралык соода, алыш бериш мамилелердин өнүгүүсү, салмакты өлчөө боюнча эл аралык стандарт бирдиктерин түзүү зарылчылыгын туудурган. Ошондуктан жактары 1 дм = 10 см болгон куб формасына толтурулган суунун салмагын 1 килограмм, ал эми суунун көлөм чени 1 литр деп алышкан. 1 килограммдын миңден бир бөлүгүнө 1 грамм, 1 граммдын миңден бир бөлүгүнө 1 миллиграмм деген аттар коюлган. Оор салмактарды ченөө ыңгайына карап 1 килограммдан 100 эсе чоң салмакты 1 центнер, 1000 эсе чоң салмакты 1 тонна деп аташкан.

Ошентип:

$$1 \text{ гр} = 1\,000 \text{ млгр}; \quad 1 \text{ кг} = 1\,000 \text{ гр} = 1\,000\,000 \text{ млгр};$$

$$1 \text{ ц} = 100 \text{ кг} = 100\,000 \text{ гр}; \quad 1 \text{ т} = 1\,000 \text{ кг} = 1\,000\,000 \text{ гр}.$$

Мындан башка да ар бир өлкө өз алдынча пайдаланган салмак бирдиктери кездешет. Салмакты масса деп да аташат. Окуучуларга салмактарды сандар менен туюнтууну, жогорудагыдай турмуштук маселелерди чечмелөө аркылуу түшүндүргөн соң, аны бышыктоодо да, салмактарды туюнтууга карата берилген мисалдарды карайбыз.

1. *Салмактарды килограмм менен туюнтуп жазгыла:*

а) **7 т 32 ц 12 кг;**

Чыгаруу: $1 \text{ т} = 1\,000 \text{ кг}, \quad 1 \text{ ц} = 100 \text{ кг} \Rightarrow$

$$1\text{-кадам: } 7 \text{ т} = 7 \cdot 1 \text{ т} = 7 \cdot 1\,000 \text{ кг} = 7\,000 \text{ кг},$$

$$2\text{-кадам: } 32 \text{ ц} = 32 \cdot 100 \text{ кг} = 3\,200 \text{ кг} \Rightarrow \text{Жообуз-кадамда}$$

$$3\text{-кадам: } 7 \text{ т } 32 \text{ ц } 12 \text{ кг} = 7\,000 \text{ кг} + 3\,200 \text{ кг} + 12 \text{ кг} = 10\,212 \text{ кг} - \text{таблат.}$$

б) 236 т 9 ц 4 кг 3 000 гр;

Чыгаруу: $1 \text{ т} = 1\,000 \text{ кг}, \quad 1 \text{ ц} = 100 \text{ кг}, \quad 1 \text{ кг} = 1\,000 \text{ гр} \Rightarrow$

$$1\text{-кадам: } 236 \text{ т} = 236 \cdot 1\,000 \text{ кг} = 236\,000 \text{ кг},$$

$$2\text{-кадам: } 9 \text{ ц} = 9 \cdot 100 \text{ кг} = 900 \text{ кг},$$

$$3\text{-кадам: } 3\,000 \text{ гр} = 3 \cdot 1\,000 \text{ гр} = 3 \cdot 1 \text{ кг} = 3 \text{ кг}.$$

Бул туюнтууларды эске алып, акыркы кадамда,

$$4\text{-кадам: } 236 \text{ т } 9 \text{ ц } 4 \text{ кг } 3\,000 \text{ гр} = 236\,000 \text{ кг} + 900 \text{ кг} + 4 \text{ кг} + 3 \text{ кг} = 236\,907 \text{ кг.} - \text{мисалдын жообуна ээ болобуз.}$$

в) 99 ц 50 000 000 млгр;

Чыгаруу: $1 \text{ ц} = 100 \text{ кг}, \quad 1 \text{ гр} = 1\,000 \text{ млгр}, \quad 1 \text{ кг} = 1\,000 \text{ гр} \Rightarrow$

$$1\text{-кадам: } 99 \text{ ц} = 99 \cdot 100 \text{ кг} = 9\,900 \text{ кг},$$

$$2\text{-кадам: } 50\,000\,000 \text{ млгр} = 50\,000 \cdot 1\,000 \text{ млгр} = 50\,000 \cdot 1 \text{ гр} = 50\,000 \text{ гр} = 50 \cdot 1\,000 \text{ гр} = 50 \cdot 1 \text{ кг} = 50 \text{ кг}.$$

$$3\text{-кадам: } 99 \text{ ц } 50\,000\,000 \text{ млгр} = 9\,900 \text{ кг} + 50 \text{ кг} = 9\,950 \text{ кг}.$$

2. *Таразанын табактары биринчисине 5 кг гиря, ал эми экинчисине салынган дарбызга 2 кг гиря кошуп койгондо гана, табактар тең салмактуу абалга келген. Дарбыздын салмагына карата туюнтма түзүп, салмагын тапкыла.*

Чыгаруу: Дарбыздын салмагын x кг десек, анда таразанын тең салмактуу абалына келиши математикалык тилде

$$x \text{ кг} + 2 \text{ кг} = 5 \text{ кг} \text{ көрүнүшүндө туюнтулат. Мындан дарбыздын салмагы } x \text{ кг} = 5 \text{ кг} - 2 \text{ кг} = 3 \text{ кг} \text{ болору келип чыгат.}$$

3. *Салмактарды көрсөтүлгөн чен бирдиктеринде туюнткула:*

а) 780 400 кг 3 000 000 гр тонна жана центнер менен.

Чыгаруунун 1-кадамында:

$$780\,400 \text{ кг } 3\,000\,000 \text{ гр} = 780\,000 \text{ кг} + 400 \text{ кг} + 3\,000\,000 \text{ гр} \quad \text{болгондуктан,}$$

$$1 \text{ т} = 1\,000 \text{ кг}, \quad 1 \text{ ц} = 100 \text{ кг}, \quad 1 \text{ кг} = 1\,000 \text{ гр} \quad \text{экендигин эске алып,}$$

$$\text{кошулуучуларды тонна жана центнер менен туюнтуп чыгалы:}$$

2-кадам: $780\ 000\text{ кг} = 780 \cdot 1\ 000\text{ кг} = 780\text{ т}$;

3-кадам: $400\text{ кг} = 4 \cdot 100\text{ кг} = 4\text{ ц}$;

4-кадам: $3\ 000\ 000\text{ гр} = 3\ 000 \cdot 1\ 000\text{ гр} = 3\ 000\text{ кг} =$

$= 3 \cdot 1000\text{ кг} = 3\text{ т}$. Мындан берилген салмактын тонна жана центнер аркылуу:

5-кадам: $780\ 400\text{ кг} + 3\ 000\ 000\text{ гр} = 780\ 000\text{ кг} + 400\text{ кг} +$

$+ 3\ 000\ 000\text{ гр} = 780\text{ т} + 4\text{ ц} + 3\text{ т} = 783\text{ т } 4\text{ ц}$ туюнтулушуна ээ болобуз.

4. Эки айдоо аянттарын биринен 5 т 200 кг картошка жыйнашса, экинчисинен ага караганда 700 кг аз картошка казып алышкан. Эки аянттан биригип канча центнер картошка алынганына карата туюнтма түзүп, анын сандык маанисин тапкыла.

Чыгаруу: Туюнтма түзүүдөн мурда салмак чоңдуктарын бирдей салмак бирдиктерине келтиребиз. Биздин маселеде тонна жана килограмм салмак бирдиктери колдонулган. Алардын чоңу тоннаны, кичинеси килограмм менен туюнтуу мүмкүнчүлүгү бар:

1-кадам: биринчи аянттан $5\text{ т } 200\text{ кг} = 5\ 200\text{ кг}$,
экинчи аянттан $5\ 200\text{ кг} - 700\text{ кг}$.

2-кадам: Бул маселеге карата

$5\ 200 + (5\ 200 - 700)$ сандык туюнтмасын түзүп эсептейбиз:

1) $5\ 200 - 700 = 4\ 500\text{ кг}$; 2) $5\ 200 + 4\ 500 = 9\ 800\text{ кг}$.

Жообу: Эки аянттардан биригип $9\ 800\text{ кг} = 9\text{ т } 8\text{ ц}$ картошка жыйналган.

Изилдөөнүн жыйынтыгы: Сабакты мындай формада уюштуруунун, окуучулардын өздөштүрүү деңгээлине тийгизген таасирин анализдеп, окуучулардын өздөштүрүүсүн сапаттык көрсөткүчү жогорулап, дүйнө таануу мүмкүнчүлүктөрү жаңы математикалык моделдер байытылганын байкалды.

Корутунду

Окутулган тажрыйба-сабактардын натыйжасында, төмөндөгүдөй усулдук жыйынтыктарды чыгардым:

А) Өтүлгөн сабакта “салмактарды туюнтуу” темасы, окуучуларга күнүмдүк турмуш-тиричиликтеги тааныш өлчөө иштерин талкуулоо менен башталып, окуучуларга эреже жаттатпай эле, салмактарды туюнтуу табыгый жолу катары түшүндүрүлгөндүктөн, окуучулар салмактарды туюнтууну жашоо тажрыйбасын кеңейтүү аракети катары кызыгуу менен үйрөнүшкөн.

Б) Окуучулардын салмактарды ар башка бирдиктерде туюнтуу ыкмаларына машыгуу жолунда: а) натуралдык сандарды разряддары боюнча туура жаза билүү; б) башталышы 1, калганы 0 дөрдөн турган сандарды көбөйтүү менен бөлө билүү; в) натуралдык сандар менен болгон арифметикалык амалдарды аткаруу тартиптерин эстеп калуу, сыяктуу математикалык билимдерн бышыкталат.

В) Окуучулардын логикалык ой-жүгүртүү жөндөмдүүлүктөрү жогорулап, жандуу жашоодогу турмуш - тиричилик маселелерин, кыялда гана жашап математикалык амалдар аркылуу кыймылдап өзгөргөн, жансыз формалдуу символ-символ тамгалар аркылуу туюнтулган математикалык тилдеги модель-мисал менен

алмаштырып, жандуу жашоо маселелериндеги суроолордун жообун, жансыз математикалык модель-мисалдын чыгарылышы катарында табуу көндүмдөрү калыптанат.

Г) Турмуштук маселелердин формалдуу моделдерин түзүүдө каталык кетирбөө үчүн, моделдештирүүнү ырааттуу кадамдар боюнча жүргүзүп, окуучуларды окуялардын жазылуу текстине жараша, ар бир сүйлөмдү өз-өзүнчө моделдештирүү менен, жыйынтык моделди түзүү жөндөмдүүлүктөрү калыптанат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. И. Бекбоев “Илимий изилдөө усулдары (колдонмо)” - Б.: 2020. 256 б.
2. Мамаюсупов М. Ш., Аттокурова А. Дж. “Математика 5,6” (түшүндүрмө) - окуу китеби. – Ош: 2018. – 372 б. б.
3. Болтянский В.Г., Нужна ли проверка при решении текстовых задач? // Математика в школе. 1977, - # 3.
4. С. К. Кыдыралиев, А. Б. Урдалетова, Г.М. Дайырбекова, Г.А.Лисовская “Методикалык колдонмо Математика” – Бишкек: 2018 – 120 б.
5. И. Бекбоев, А. Абдиев, А. Айылчиев, Н. Ибраева, А. Касымов “Математика орто мектептердин 5-классы үчүн окуу китеби” – Бишкек “Билим” 2006

УДК 51-7:51-73

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.06](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.06)*Акмамат кызы Азиза, магистрант**Ош мамлекеттик университети*azizaakmamatkyzy@gmail.com*Мамаюсупов Маккамбай Шеранович,**ф-м.и.к., доцент**Ош мамлекеттик университети*mamaiusupov.m@gmail.com

**ФИЗИКА – 7 ОКУУ КИТЕБИНДЕГИ “МАССА, ТЫГЫЗДЫК” ТЕМАЛАРЫН
МИСАЛЫНДА: “АР ТҮРДҮҮ БӨЛЧӨК САНДАР МЕНЕН БОЛГОН
АМАЛДАР” ТЕМАЛАРЫН БЫШЫКТОО КАРАТА УСУЛДУК СУНУШТАР
(МАТЕМАТИКА 5)**

Аннотация: Макалада автордун 5 – класста окутулуучу бөлчөктөр темалары боюнча окуучулардын өздөштүрүүсүн төмөн болуу себептери үйрөнүлүп, алардын кызыгууларын арттыруу үчүн, өтүлгөн темаларды бышыктоодо физикалык масса, тыгыздык чоңдуктарын эсептөөгө карата түзүлгөн турмуштук мисалдарды колдонуу тажрыйбасынан келип чыккан сунушу берилген. Тажрыйбанын башында окуучуларга: а) нерселердин массасы, тыгыздыгы жөнүндөгү маалыматтарды; б) физикалык кубулуштардын касиеттери – физикалык чоңдуктар менен мүнөздөлүп, негизги физикалык чоңдуктарга: узундук, убакыт, масса, температура, ылдамдык, ылдамдануу, тыгыздык, күч, механикалык жумуш, кубаттуулук, кинематикалык энергия, потенциалдык энергия ж.б.у.с., кирерин жазылган. Ал эми негизги физикалык чоңдуктарды өлчөө үчүн, алардын бирдигин алдын ала аныктап, 1872 – жылы Париж шаарында өткөрүлгөн чендердин Эл аралык Чоң жыйынында жалпы бирдиктер системасы (анын ичинде СИ) кабыл алынганын айтылган.

Ачкыч сөздөр: бөлчөк сандар, масса, тыгыздык, физикалык чоңдуктар, СИ системасы, бирдикте, формулалар.

**НА ПРИМЕРЕ ТЕМЫ "МАССА, ПЛОТНОСТЬ" ПО ФИЗИКЕ - 7
УЧЕБНИК: МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПО ЗАКРЕПЛЕНИЮ
ТЕМЫ "ОПЕРАЦИИ С РАЗЛИЧНЫМИ ДРОБНЫМИ ЧИСЛАМИ"
(МАТЕМАТИКА 5)**

Аннотация: В статье сделано авторское предложение на основе опыта использования реальных примеров расчета значений физической массы и плотности с целью повышения их заинтересованности в изучении причин низкой успеваемости учащихся по темам дроби изучают в 5 классе. В начале эксперимента испытуемым были даны: а) сведения о массе и плотности предметов; б) свойства физических явлений-характеризуются физическими величинами, в том числе основными физическими величинами: длиной, временем, массой, температурой, скоростью, ускорением, плотностью, силой, механической работой, мощностью, кинематической энергией, потенциальной энергией и т. д. Запись записывается. Для измерения основных физических величин заранее была определена их единица, и было сказано, что единая система единиц (включая СИ) была принята на Международном Великом совещании курсов, состоявшемся в Париже в 1872 г.

Ключевые слова: дробные числа, масса, плотность, физические величины, система СИ, единицы, формулы.

**AS AN EXAMPLE OF THE TOPICS "MASS, DENSITY" IN PHYSICS - 7
TEXTBOOK: METHODOICAL SUGGESTIONS FOR CONSOLIDATING THE
TOPICS "OPERATIONS WITH VARIOUS FRACTIONAL NUMBERS"
(MATHEMATICS 5)**

Annotation: In the article, the author's proposal is based on the experience of using real examples to calculate the values of physical mass and density in order to increase their interest in studying the reasons for the low performance of students in the topic of studying fractions in the 5th grade. At the beginning of the experiment, the subjects were given: a) information about the mass and density of objects; b) properties of physical phenomena - characterized by physical quantities, including basic physical quantities: length, time, mass, temperature, speed, acceleration, density, force, mechanical work, power, kinematic energy, potential energy, etc. d. The recording is recorded. For the measurement of basic physical quantities, their unit was determined in advance, and it was said that the unified system of units (including SI) was adopted at the International Great Meeting of Courses held in Paris in 1872.

Keywords: fractional numbers, mass, density, physical quantities, SI system, units, formulas.

Киришүү: Кыргыз Республикасынын министрлер кабинетинин 1922-жылдын 30-мартындагы № 181 токтомуна ылайык, 2022-жылдын 1-августунан баштап мектеп жана орто кесиптик окуу жайларынын мугалимдеринин айлыктары көтөрүлүп, айрым предметтердин мугалимдерине кошумча 20% үстөк менен төлөнүп башталышы (анын ичинде физика, математика предметтерине), мамлекет тарабынан жаңы муунду окутуп тарбиялоону оптималдуулдуу уюштуруп, окутуу сапатын жогорулатууга жоопкерчиликтүү мамиле жасоо тапшырмасы берилгенинен кабар берет.

Белгилүү орус педагог – окумуштуусу Ю. К. Бабанскийдин [1] пикири боюнча: “Окуучулардын билимдерин бышыктоо системасын туура уюштуруу, заманбап мектептердеги окутуунун оптималдуулдуу уюштуруунун негизги шарттарынын бири болуп, окутуунун натыйжасынын башкы принциптери болушкан билимдердин жугумдуулук, жеткиликтүүлүк жана колдоно билүүчүлүк көндүмдөрүн калыптандырат.” Ал эми Кыргызстандык илимпоз – педагог И. Бекбоевдин [2] пикири боюнча билимдерди бышыктоодо “математиканы окутууну турмуш жана өндүрүш менен байланыштыруу” зарылдыгын белгилесе, өткөн доордо эле Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, К.Д.Ушинский сыяктуу белгилүү педагогдор сабактарды бышыктоонун негизги ыкмаларынын бири катарында, предмет аралык байланыштарды колдонууну сунуштап, кийинчээрек Совет доорунда көптөгөн белгилүү психологдор Б.Г.Ананьев, Д.Н.Богоявленский, Е.Н.Кабанова -Меллер, Н.А.Менчинская, Ю.А.Самарин жана методист дидактик педагогдор С.В.Бабаджаньян, С.В.Киктев, С.М.Новиков, З.М.Резников, Г.А.Рожков, Ю.С.Царёв, Е. В. Старцевалар өз диссертациялык изилдөөлөрүндө, алардын пикирлерин ырастоо менен байытып келишкенликтен, сабактарды бышыктоо проблемасы **актуалдугун** жоготпой, илимий – усулдук жактан активдүү изилденип жатканына далил болот. Алардын эмгектеринде физика менен математика курстарындагы өз ара тыгыз байланыштар белгиленип, мындай байланыштарды өтүлгөн сабактарды бышыктоодо пайдалануунун эффективдүүлүгү изилденет [3]. Ошондуктан, өз сабактарымла окуучуларга таасир берип кызыктыруучу, тааныш кубулуштардын түшүндүрмө – жоопторун, бөлчөктөр

аркылуу туюнтулган мисалдарды эсептөө аркылуу гана табууга болорун түшүндүргүм келди. Анткени окутуу тажрыйбамда окуучулар: “калькулятор менен аткарылуучу амалдарга убактыларын короткубуз келбейт, ошондуктан бөлчөктөр менен болгон амалдар кызыксыз” – деп айтышып, бөлчөктөр жашоодо колдонулабы? – деген суроону көп беришчүү. Чынында эле, окуу китептеринде бөлчөктөр менен болгон аялдар темаларын бышыктоого берилген көнүгүүлөрдүн көпчүдүгү сандуу бөлчөктөрдөн туруп, маанилерин түшүнбөгөн бөлчөктөр менен болгон амалдардын аткаруу, тажатма мүнөзгө ээ экендигин байкадым. Окуучуларга сурамжылоо жүргүзүп, бөлчөктөр менен болгон амалдарды бышыктоодо, окуучуларга бөлчөктөр менен туюнтулган чоңдуктарды эсептетүү керектигин аныктап, адегенде окуучуларга бөлчөктөрдүн прикладдык мүнөзүн таанытуу үчүн, кошумча төмөндөгүдөй билгилерди үйрөттүм:

1. Турмуштук мисалдар аркылуу, чөйрөдөгү предметтерди алардын бирдиктер менен туюнтулган сандык чоңдуктары боюнча гана таанып үйрөнүлөрүн;
2. Бөлчөктөрдү эсептөөдөн мурда, бөлчөктөрдүн түзүлүү табыатын түшүндүрүү жана бөлчөктөр менен болгон амалдарды аткарууда бирдиктерди сактоо менен келтирип чыгаруунун маанисин;
3. Чоңдуктардын бирдиктерин калькулятор менен эсептөөгө болбосун;
4. Бөлчөктөр аркылуу туюнтулган физикалык чоңдуктарды байланыштырган формулаларды, бирдиктерин сактоо менен туура окуп жазууну;
5. Физикалык кубулуштардын касиеттерин, бөлчөк көрүнүштөгү формулалары боюнча чечмелеп түшүнө билүүнү;
6. Турмуштук мисалдарды математикалык тилде бөлчөктүү теңдемелер, туюнтмалар көрүнүштөрдө моделдештирүүгө жана окуй билүүгө машыктырууну.

Түшүндүрүүнүн зарылдыгын түшүнүп, илимий - усулдук **изилдөөнүн объектиси** катарында өзүм иштеген Ноокат районундагы “Шаңкол” орто мектебинин 5 – классында окутулуучу математика сабагын окутуу процессинде: “Ар түрдүү бөлчөк сандар менен болгон амалдар” – темаларын бышыктоодо, 7 – класстын физика [4] альтернативдик окуу китебинин киришүү бөлүмүндөгү: “Масса, Тыгыздык” – темаларында окутулуучу билгилерди колдонуу ыкмалары жөнүндөгү усулдук тажрыйбамдын жыйынтык натыйжалары менен бөлүшүүнү туура таптым.

Изилдөөнүн максаты: 5 – класста физика сабагы окутулбаса да, окуучуларга тааныш турмуштагы физикалык чоңдуктардын мисалдарында, алар билүүгө ынтызар болгон кызыктуу окуя – кубулуштардын жоопторун, бөлчөктөр менен болгон амалдар аркылуу табуу көндүмдөрүн калыптандыруу болду. Тажрыйбанын башында окуучуларга: а) нерселердин массасы, тыгыздыгы жөнүндөгү маалыматтарды; б) Физикалык кубулуштардын касиеттери – физикалык чоңдуктар менен мүнөздөлүп, негизги физикалык чоңдуктарга: узундук, убакыт, масса, температура, токтуң күчү киришсе, алардын жардамы менен ылдамдык, ылдамдануу, тыгыздык, күч, механикалык жумуш, кубаттуулук, кинематикалык энергия, потенциалдык энергия ж.б.у.с., кирерин жазып илип койобуз ([4]). Ал эми негизги физикалык чоңдуктарды өлчөө үчүн, алардын бирдигин алдын ала аныктап, 1872 – жылы Париж шаарында өткөрүлгөн чендердин Эл аралык Чоң жыйынында жалпы бирдиктер системасы (анын ичинде СИ) кабыл алынганын айтабыз. Ошондой эле тажрыйбабызда колдонгон айрым чоңдуктардын СИ системасындагы бирдиктерин: аралык бирдиги – 1 метр (1м), убакыттын бирдиги – 1 секунда (1с), масса бирдиги – 1 килограмм (1кг) жазып койобуз. Физикалык чоңдуктарды ченөөдө бирдиктерди өзгөртпөй сактоо үчүн, бирдиктер менен аткарылуучу амалдарды кошо аткарууну көрсөтөбүз. Окуучуларды кызыктыруу максатында 1 м үчүн Париж аркылуу өткөн Жер шарынын

меридианын узундугунун $\frac{1}{40000000} = \frac{1}{4 \cdot 10^7}$ бөлүгүнүн узундугу кабыл алынганын, аралыктын калган км, дм, см, мм сыяктуу бирдиктери, метрдин эселүү жана үлүштүк бирдиктери катары жазыларын көрсөтмө плакатка кошобуз. Плакаттын аягында массанын эталону (1кг) платина менен ирридийдин аралашмасынан даярдалып, Франциянын Севр шаарында сакталып турганын жана тыгыздык – көлөм бирдигиндеги (1м³) телонун массасы болорун жана тыгыздык телонун массасын, анын көлөмүнө болгон катышка барабар экендигин формулада жазып койобуз:

$$\rho = \frac{m}{V}. \quad (1)$$

Мында ρ –тыгыздык, m - телонун массасы, V – телонун көлөмү. Ошентип 5 – класста окутулуучу “Ар түрдүү бөлчөк сандар” – темаларын бышыктоого карата мисалдарды иштөөгө киришебиз (чен бирдиктер СИ системасында).

1. Алтындын тыгыздыгы $\rho = 19300 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}$ экендиги белгилүү болсо, көлөмү $V = 27\text{см}^3$ болгон алтын куйманын массасын эсептегиле (1-сүр.).

1-сүр. Алтын куйманын массасын эсептөө

Чыгаруу: Ошентип, телонун тыгыздыгы деп жактарын узундуктары 1 м болгон кубдун көлөмүнчө телонун массасын айтабыз. Биздин мисалда куйманын көлөмү 27 см³ болгондуктан, аны СИ системасындай 1м³ менен туюнтуп чыгабыз.

1м = 100 см же 1м = 1см · 100 болгондуктан, 1см = $\frac{1\text{м}}{100}$ болот.

$$1 \text{ см}^3 = 1\text{см} \cdot 1\text{см} \cdot 1\text{см} = \frac{1\text{м}}{100} \cdot \frac{1\text{м}}{100} \cdot \frac{1\text{м}}{100} = \frac{1\text{м}^3}{100 \cdot 100 \cdot 100} = \frac{1\text{м}^3}{10^6} = 10^{-6}\text{м}^3.$$

Ал эми алтын куйманын көлөмү

$$V = 27 \text{ см}^3 = 27 \cdot \frac{1\text{м}^3}{10^6} = 27 \cdot 10^{-6}\text{м}^3 = 0,000027\text{м}^3 \text{ болот. Демек (1) формуладан}$$

алтын куйманын массасы

$$m = \rho \cdot V = 19300 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3} \cdot 0,000027\text{м}^3 = 19300 \cdot 0,000027 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3} \cdot \text{м}^3 = 0,52 \text{ кг} \text{ болору табылат.}$$

Жообу: Кырлары 3 сантиметерден болгон куб көрүнүштөгү алтын куйманын массасы (салмагы) 0,52 кг = 520 гр болот.

2. Хоккей аянтчасын даярдоо үчүн, эки шланга менен муз аянтчасын даярдашкан. Биринчи шлангадан саатына 2,08м³ суу агып чыкса, экинчи шлангадан $2\frac{1}{5}\text{м}^3$ суу агып чыгат. Муз аянтчасына жетерлик суу куюу үчүн, биринчи шланганы 1,5 саат, ал эми экинчисин ага караганда $1\frac{1}{6}$ эсе көп убакыт ачып коюшкан болсо, анда а) Муз аянтчасын даярдоого коротулган суунун өлчөмүн; б) суу тоңгондон кийинки муздун көлөмүн тапкыла. Мында суунун тыгыздыгы $\rho_c = 1000 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}$, муздун тыгыздыгы $\rho_m = 900 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}$ болушат.

Чыгаруу: а) Биринчи шлангандан 1,5 саат ичинде:

$$1,5 \times 2,08\text{м}^3 = 3,12\text{м}^3 \text{ суу агып чыккан.}$$

Экинчи шлангадан $1\frac{1}{6} \times 1,5$ саат ичинде

$$\begin{aligned} & \left(1\frac{1}{6} \times 1,5\right) \times 2\frac{1}{5} \text{ м}^3 = \left(1\frac{1}{6} \times 1\frac{1}{2}\right) \times 2\frac{1}{5} \text{ м}^3 = \\ & = \left(\frac{6 \cdot 1 + 1}{6} \cdot \frac{2 \cdot 1 + 1}{2}\right) \cdot \frac{5 \cdot 2 + 1}{5} \text{ м}^3 = \frac{7}{6} \cdot \frac{3}{2} \cdot \frac{11}{5} \text{ м}^3 = \frac{7 \cdot 3 \cdot 11}{6 \cdot 2 \cdot 5} \text{ м}^3 = \\ & = \frac{7 \cdot 11}{2 \cdot 2 \cdot 5} \text{ м}^3 = \frac{77 \text{ м}^3}{20} = \frac{3 \cdot 20 + 17}{20} \text{ м}^3 = \left(\frac{3 \cdot 20}{20} + \frac{17}{20}\right) \text{ м}^3 = \left(3 + \frac{17}{20}\right) \text{ м}^3 = 3\frac{17}{20} \text{ м}^3 \text{ суу агып} \end{aligned}$$

чыккан. Анда эки шлангадан биригип, агып чыккан

$$\begin{aligned} V_c &= 3,12 \text{ м}^3 + 3\frac{17}{20} \text{ м}^3 = \left(3,12 + 3\frac{17}{20}\right) \text{ м}^3 = \left(3,12 + 3 + \frac{17 \cdot 5}{20 \cdot 5}\right) \text{ м}^3 = \\ &= \left(3,12 + 3 + \frac{17 \cdot 5}{20 \cdot 5}\right) \text{ м}^3 = \left(3,12 + 3 + \frac{85}{100}\right) \text{ м}^3 = (3,12 + 3 + 0,85) \text{ м}^3 = \\ &= (3,12 + 3,85) \text{ м}^3 = 6,97 \text{ м}^3 \text{ суу менен муз аянтчасы даярдалган.} \end{aligned}$$

б) Суу менен муздун тыгыздыктары жана көлөмдөрү ар башка болгону менен массалары барбар болушу керек $m_c = m_m$, анда (1) формуласынан $m_c = \rho_c \cdot V_c$ жана $m_m = \rho_m \cdot V_m$ болгондуктан, $\rho_m \cdot V_m = \rho_c \cdot V_c$ мындан $V_m = \frac{\rho_c \cdot V_c}{\rho_m}$ байланышы келип чыгат. Табылган суунун көлөмү менен берилген тыгыздыктардын маанилерин байланышка коюп, изделген муздун көлөмүн табабыз:

$$V_m = \frac{1000 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3} \cdot 6,97 \text{ м}^3}{900 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}} = \frac{10 \cdot 6,97}{9} \cdot \frac{\frac{\text{кг}}{\text{м}^3} \cdot \text{м}^3}{\frac{\text{кг}}{\text{м}^3}} = \frac{69,7}{9} \text{ м}^3 = 7,74 \text{ м}^3.$$

Суунун көлөмү $V_c = 6,97 \text{ м}^3$ менен муздун $V_m = 7,74 \text{ м}^3$ көлөмдөрүн салыштырып, тоңгондон кийин суунун көлөмү кеңейерин түшүндүрөбүз.

Изилдөөнүн жыйынтыгы: Ошентип, мектеп [6] прогаммасындагы ар түрдүү бөлчөктөр окутулган ар бир сабактарда, физикалык чоңдуктарга байланышкан мисалдардан кошумча чыгаруу адатын киргизип, бөлчөк сандар темалары бүткөнчө [5] – үйрөткүч окуу китебинен кошумча мисалдарды тандап, тажрыйбаны уланттым. Тажрыйбанын соңунда окуучулардын бөлчөктөр менен болгон амалдарды кызыгуу менен аткарып, айрымдары өздөрүн күнүмдүк жашоосундагы учурларды, бөлчөк туюнтма катарында моделдештирип, өздөрү эсептеп катасы бар же жогун текшерип берүүнү сурап жатышты. Тажрыйбанын соңунда өздөштүрүү көрсөткүчү жогорулап, окутулуучу темалардын прикладдык жагын түшүндүргөндөн кийин гана окутууну чечтим.

Корутунду

Натыйжада окуучулар, математика боюнча сабактарда окутулуучу ар теманын турмуштук колдонуу б.а., прикладдык мүнөзүн түшүнгөндөн кийин гана, аны өздөштүрүүгө ынтызар болорун белгилеп, жаңы мектеп окуу китептерин түзүүдө, окумуштуу – педагогдорубуз аны эске алса деген сунушту киргизүүнү чечтим.

Пайланылган адабияттар:

1. Ю. К. Бабанский Оптимизация процесса обучения. Общедидактич. аспект, М., 1977.
2. И.Бекбоев Илимий изилдөө усулдары (колдонмо) - Б.: 2020. 256 б.
3. Е. В. Старцева Реализация межпредметных связей физики и математики в средней школе. Автореферат на соискание, уч. степ. кандидата педагогических наук (по ВАК РФ 13.00.02) – М.: 2000. 170 с.
4. С. Т. Токтогулов Физика 7-класс. Альтернативалык окуу китеби. –Б.: 2006. – 80б.
5. Мамаюсупов М. Ш., Аттокурова А. Дж. “МАТЕМАТИКА5 – 6 боюнча үйрөткүч”; Окуу китеби.– Ош: 2017. 372 б.
6. МАТЕМАТИКА үчүн программа 5 – 9 класстар. – Б: 2016. 32б.

УДК 372.4

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.07](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.07)*Алиева Бусалийма Маннаповна**п.и.к., доцент, ОшМУ,*busaliyma-alieva@mail.ru*Абдиллаева Махабат Мамадияровна,**ОшМУнун магистранты**Абдрахманова Айниса Мийзамидиновна**ОшМУнун магистранты*

ОКУУЧУЛАРДЫН КОММУНИКАТИВДИК КӨНДҮМДӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ ЖОЛДОРУ

Аннотация: Башталгыч класстын мугалиминин эң маанилүү милдети - окуучулардын коммуникативдик көндүмдөрүн калыптандыруу. Окуучуда түрдүү темаларда, коммуникативдик ар кыл түрлөрүн жана стилдерин катыштырып, адабий тилде логикалуу, сабаттуу, түшүнүктүү, жеткиликтүү, далилдүү, маданияттуу, адептүү сүйлөшө билүү көндүмдөрүн калыптандыруу. Дидактикалык оюндар аркылуу коммуникативдик компетенттүүлүккө ээ кылууга, балдардын сөзүн өстүрүүчү оюндар, сүйлөмдү оңдоо, тактоо оюндары, улуттук оюндарга негизделген дидактикалык оюндар, акыл-эс маданиятын өнүктүрүүчү оюндар, чечендик кепке, риторикалык ыкмаларга окутуп-үйрөтүүчү оюндар ж.б. тактап айтканда, кептин коммуникативдик касиеттерине ээ кылуу, окутууга жаңыча мамилелер баяндалган.

Түйүндүү сөздөр: коммуникативдик, көндүмдөр, билим берүү, окуу, окуучу, мугалим, башталгыч мектеп, сабак, сүйлөшө билүү, өз эне тилинде.

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ

Аннотация: Важнейшей задачей учителя начальных классов является развитие коммуникативных навыков учащихся. Формирование навыков логического, грамотного, понятного, доступного, доказательного, культурного и вежливого общения на литературном языке с привлечением различных видов и стилей общения у учащегося. Приобрести коммуникативную компетенцию через дидактические игры, игры развивающие речь детей, игры на исправление предложений, игры на уточнение, дидактические игры на основе народных игр, игры развивающие культуру мышления, игры обучающие красноречию, риторические приемы и др. в частности, описаны приобретение коммуникативных свойств речи и новые подходы к обучению.

Ключевые слова: коммуникативность, навыки, образование, обучение, ученик, учитель, начальная школа, урок, говорение, родной язык.

WAYS TO FORM STUDENTS' COMMUNICATION SKILLS

Annotation: The most important task of a primary school teacher is the development of students' communication skills. Formation of the student's skills of logical, competent, understandable, accessible, evidence-based, cultural and polite communication in a literary language with the involvement of different types and styles of communication. Acquire communicative competence through didactic games, games that develop children's speech, games to correct sentences, clarification games, didactic games based on folk games, games that develop a culture of thinking, games that teach eloquence, rhetorical techniques, etc., in particular, the acquisition of the communicative properties of speech and new approaches to learning are described.

Key words: communication, skills, education, learning, student, teacher, elementary school, lesson, speaking, native language.

Билим берүүнү модернизациялоо мезгилиндеги заманбап коом адамзаттын бардык тармактарында эң маанилүү компетенти болуп окутуунун мазмуну эсептелет. Буга чейин көбүнчө билимге басым жасалып келсе, азыркы учурда окуучунун компетентүүлүгүн калыптандыруу маселесине көп көңүл буруу зарыл. Анткени, билимдердин негизин жаттап алуу эмес, аны түшүнүп кабыл алуу жана турмушта пайдаланууга үйрөтүү, окуучуларга окуу материалын жеткиликтүү берүү менен, анын натыйжалуулугун арттыруу максатында алардын турмуштук маанилүү көндүмдөрүн калыптандыруу талап кылынат.

Учурдагы эң жогорку өнүккөн технология жандуу пикир алмашууну, кептин коммуникативдик касиеттерин барган сайын каптап бара жаткандыктан, кептин коммуникативдик касиеттерин өнүктүрүүнүн зарылдыгы келип чыгууда. Айрыкча адамга мектеп партасынан мобилдүүлүктүн, баарлашуунун, сүйлөшүү маданиятына ээ кылуунун зарылчылыгы тууралуу жазган бир катар эмгектери дүйнөлүк окурмандарды кызыктыра алгандыгы менен баалуу.

Аристотель тарабынан негизделген ачык, так, түшүнүктүү, эркин, ишенимдүү, максаттуу сүйлөөгө жана жаза билүүгө багытталган риторика илими риториканын өнүгүү тарыхынын бардык мезгилинде бүгүнкү күнү дагы өз маанисин жоготпостон алдыңкы үлгү катары биринчи планга чыгып отурганы иликтенди.

«Сүйлөшүү- бул баланын окуусу, мугалим, ата-эне, туугандары, достору менен мамилеси, чөйрөсү, максаты, милдети, жашоосу болуп калат, бул баланын инсан катары калыптануусунун, тарбиялануусунун 150 билим алуусунун, интеллектинин өнүгүүсү, алга жылуусу үчүн шарттарды түзөт»-деп белгилейт белгилүү окумуштуу-методист В.Мусаева [2].

Азыркы мезгилде башталгыч мектеп жашындагы балдардын коммуникативдик көндүмдөрдүн жоктугу эң актуалдуу көйгөйү маселе болуп саналат. Башталгыч класстын мугалиминин эң маанилүү милдети - окуучулардын коммуникативдик көндүмдөрүн калыптандыруу, балдардын образдуу жана логикалык ой жүгүртүүсүн, ырааттуу сүйлөөсүн жана чыгармачыл жөндөмдөрүн өнүктүрүү, мектеп окуучуларынын сөз байлыгын байытуу. Мунун баары адабий окуу сабактарында жана класстан тышкаркы иштерде жомоктордун үстүнөн иштөөдө ишке ашышы мүмкүн.

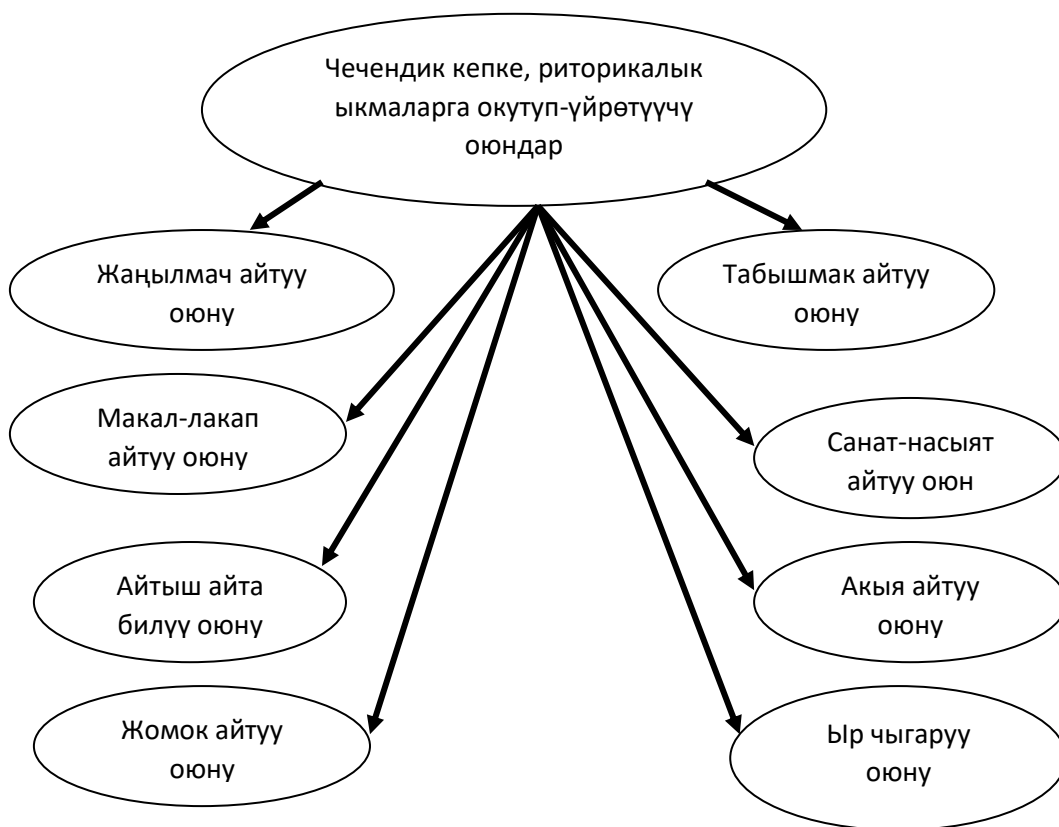
Окуучуда түрдүү темаларда, коммуникативдик ар кыл түрлөрүн жана стилдерин катыштырып, адабий тилде логикалуу, сабаттуу, түшүнүктүү, жеткиликтүү, далилдүү, маданияттуу, адептүү сүйлөшө билүү көндүмдөрүн калыптандыруунун, тактап айтканда, кептин коммуникативдик касиеттерине ээ кылуу, окутууга жаңыча мамилени – кырдаал, текст, кеп ишмердүүлүгүнүн аспектилинде сүйлөшүү маданиятына жетишүүнү, адабий окууда лексикалык, грамматикалык темалар, эрежелердин топтому эмес, ал балада өз эне тилинде бардык учурда оюн эркин, сабаттуу, орундуу, маданияттуу, негиздүү, далилдүү сүйлөй алуу көндүмдөрүнө, зарыл коммуникативдик ыкмаларга калыптандыруучу сабак катары кеңири планда окутуу зарылдыгы белгиленди. Аны окуучулардын рухий-коммуникативдик, өз алдынчалуулук, өз ой-пикирлерин ар кыл чөйрөлөргө ылайык оозеки, жазуу жүзүндө баяндай алуу менен кеп маданиятына, чечендик кепке, риторикалык ыкмаларга ээ болуу сыяктуу көндүмдөрдү өнүктүрүү багытындагы кептик көнүгүүлөрдүн системасы, машыгуулар, сабактардын фрагменттери, үлгүлөрү жана практикалык иштерди аткаруу зарыл.

2-3-4-класстар класстар үчүн «Адеп» окуу китебин мектеп мугалимдери менен биргеликте даярдадык. Ага чейин эле “Адеп” окуу китебинин аталган класстар үчүн окуу китебинин кол жазмаларын даярдалган.

Окуу китептери да ошонун негизинде басылып чыккан. Ошол кол жазмада 4-класста төртүнчү чейреkte «улуттук оюндар» аттуу эки сааттык материал киргизилип, азыркыга чейин башталгыч класстарда окутулуп жатат. Андан ашык саат берүү мүмкүн эмес. Себеби жумасына бир сааттан, жыл бою 34 саат гана окутулат. Бул окуу китебинде

«оюндар ден соолугунду чындайт» аттуу рубриканын алдында «улуттук оюндар – улуттун жүзү» аттуу андан соң «Манастагы» Кошой менен Жолойдун балбан күрөшү», «Качма топ», «Көкбөрү» элдик оюну», «Чакмак таш», «Чүкө атмай» деген сыяктуу темалар киргизилип, аларга карата суроо-тапшырмалар иштелип чыгып, сүрөттөр, макал-лакап, накыл кептердин коштоосунда сунушталган. Орто мектептердин башталгыч класстарында буга чейин, азыр деле жалгыз ушул «Адеп» окуу китебинде улуттук оюндарга атайын көңүл бурулуп, сабакта окутулуп, окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык, алардын таалим-тарбиялык маани-маңызы ачылып берилип келет [2].

Жаңылмач айттыруу оюнун кыргыз эли эзелтеден бери эле улуттук оюн катары кеңири колдонуп келишкен. “Жаңылмач” деген сөздүн мааниси – жаңылбай так айтуу дегенди туюндурат. Ата-бабабыз илгерки заманда эле так, туура сүйлөгөнгө өзгөчө маани берип, уул-кыздарына тили чыккандан баштап, жаңылмач айттырып, аны бара-бара оюнга айландырып, туура эмес тантык сүйлөгөндөрдү шылдыңдап, намыстандырып, ал эми, туура, так сүйлөгөндөрдү мактоого алып, жаш муундарды окутуп-тарбиялап келишкен. Жаңылмач белгиленген убакытка чейин айтылып, жаңылмачты жаңылбай так, туура кайталаган окуучу оюндун жеңүүчүсү аталат. Оюн учурунда тартип сакталып, тоскоолдук кылууга, жардамдашууга, суроо берип алаксытууга болбойт. Бул оюндан балдар көңүл буруу, эстеп калуу, ойлонуу, уга билүү, туура жооп кайтаруу маданиятына үйрөнүшөт.

Табышмак айта билүү оюну:

Суроо: Каза берсе түбү жок, кайда жүрсө жүгү жок.

Жооп: ой [4, 76-78-бб.]

Макал-лакап айтуу оюну.

Санат-насыят айтуу оюну – элдик санат-насыят ырларынын үлгүсүндө өткөрүү, мисалы:

Барпынын “Балдарга насыят” [3, 422-б.]

Үлгү ырларды айтуу оюну –Айтыш айта билүү оюну, акыя айтыш оюну. Тоголок Молдонун “Талым кыз менен Көбөктүн айтышы” [1, 130-131-бб.] чыгармасын үлгү катары алса болот. Жомок айтыш оюну ж.б.у.с.

Дидактикалык оюндар аркылуу да коммуникативдик компетенттүүлүккө ээ кылууга болот:

- Балдардын сөзүн өстүрүүчү оюндар;
- Сүйлөмдү оңдоо, тактоо оюндары;
- Улуттук оюндарга негизделген дидактикалык оюндар;
- Акыл-эс маданиятын өнүктүрүүчү оюндар;
- Чечендик кепке, риторикалык ыкмаларга окутуп-үйрөтүүчү оюндар ж.б.

Коммуникативдик касиеттерге ээ болуу аркылуу кебин байытуу- бул окутууга жаңыча мамилени- кырдаал, кеп, тил, кеп ишмердүүлүгү, тексттин негизинде туура, сабаттуу, көркөм сүйлөөгө жетишүүнү камсыз кылат.

Корутунду

Демек, компетенттүүлүктүн коммуникация бөлүмүндө эне тилин турмушта колдонуунун негизги принциптери аныкталат. Эне тили боюнча өтүлгөн сабактардын ар бири окуучуга адамдар менен пикирлешүүдө маалыматка ээ болуунун жана аны башкаларга жеткире билүүнүн жол-жоболорун үйрөтүүнү шарттайт. Мисалы, сылык сүйлөө, так жана түшүнүктүү суроо бере билүү, суроого жеткиликтүү жооп берүү, ар бир сөздү интонациясы менен жеткиликтүү айтуу, сөздүн маанилерин ажырата билүү, ошондой эле сөздүн маанисин үйрөнүүдө ар кандай ыкмаларды колдоно билүү, сөздүктөр менен иштөө, тилдин теориясын пайдаланып, сөздүн же сүйлөмдүн курамын өздөштүрүү сыяктуу маселелерди ичине камтыйт. Билимге ээ болуу, анын теориялык жана практикалык маанилерин өздөштүрүү жана аны турмушта колдоно билүү маселелери аныкталат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Тоголок Молдо. 1-том. Фрунзе:Кыргызстан, 1970. -302б.
2. В.И.Мусаева ж.б. Адеп / Окуу китеби. 4-класс. – Б.: Учкун. - 2005, – 172 б.
3. Мусаева В.И. Кыргыз адабиятынын антоло.Акындар поэзиясы. 3-том. Б.: Кыргыз энцикл. - 2012. – 527 б.
4. Балдар фольклору. “Эл адабияты” сериясынын 20-тому. Б.: Шам, - 1998. – 479 б.

УДК 378.14

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.08](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.08)

Алиева Бусалийма Маннаповна
п.и.к., доцент, ОшМУ,
busaliyma-alieva@mail.ru

Үсөн кызы Алтынай,
ОшМУнун магистранты
Сатыбалдыева Аида,
ОшМУнун магистранты

ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТЕРДИ УЮШТУРУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация: Окутуу процессиндеги окуучулардын өз алдынча иши – бул мугалимдин түздөн түз катышуусуз, бирок анын тапшырмасы боюнча аткарылуучу иш. Өз алдынча иштер билим жана билгичтиктерди бекемдөө, тереңдетүү, изилдөө, өз көз карашын бекемдөө, чыгармачыл идеяларды жаратууга шыктандыруу максатын көздөй тургандыгы баяндалат.

Түйүндүү сөздөр: физика, окуучу, мугалим, өз алдынча иш, класс, орто мектеп, физикалык чондуктар, чыгармачыл, таанып – билүү, билим, билгичтик, көндүм.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ

Аннотация: Самостоятельная работа учащихся в процессе обучения – это работа, выполняемая без непосредственного участия преподавателя, но по его указанию. Указано, что самостоятельная работа направлена на закрепление, углубление, исследование знаний и умений, укрепление собственной точки зрения, поощрение создания творческих идей.

Ключевые слова: физика, ученик, учитель, самостоятельная работа, класс, физические величины, творчество, познание, знание, умение, навык.

VARIOUS WAYS TO ORGANIZE INDEPENDENT WORK

Annotation: Independent work of students in the learning process is work performed without the direct participation of the teacher, but at his direction. It is indicated that independent work is aimed at consolidating, deepening, researching knowledge and skills, strengthening one's own point of view, encouraging the creation of creative ideas.

Key words: physics, student, teacher, independent work, class, physical quantities, creativity, cognition, knowledge, skill.

Азыркы учурда жалпы билим берүүчү орто мектеп жаш өспүрүмдүн чыгармачылык менен ой жүгүртүүсүнө, демилгечи болуп стандарттуу эмес чечимдерди изденип кабыл алышына, өмүр бою өзүнүн чыгармачылык жактан билимин жогорулатуунун үстүндө иш алып баруунун негизинде инсан катары калыптанышына жардам берүүсү керек.

Учурдун талабына ылайык физика предметин заманбап окутууда мугалимдердин кызматтары жана милдеттери өзгөргөн. Мугалим биринчи кезекте билим берүү стандарттарын, окуучунун чыгармачылык менен изденүүсүнө тийешелүү шарттарды түзүп, окуу предметинин мүнкүнчүлүктөрүн иликтеп, практикалык милдеттерди аныктап чыгыгып ошонун негизинде окуу процесиндеги билим берүү ишин максаттуу ишке ашыруунун жолдорун билишибиз керек. Жаңы стандартта окуучулардын өз алдынча чыгармачылыгынын ар кандай түрлөрү киргизилген: физикалык кубулуштарды кабыл алуу жана чондуктарды талдоо, өзүнөн көрүп тажрыйба жасоо, эстеп калганын кыялданып элестетүү, жасалган иштери, кол өнөрчүлүк, жасалгалоо, китептерге иллюстративдик схемаларды менен иштөө, долбоорлоо иштерин аткаруу ж.б. [1].

Мугалим ар дайым өз алдынча иштөөсү зарыл, жаңы ыкмаларды, алдынкы тажрыйбаларды окуп билүүсү керек. Физика сабагында окуучулардын жеке инсан катары өнүктүрүүдө заманбап технологияларды колдонуп, физикалык каражаттардын жардамы

менен билим берүү мейкиндигинде уюштурууну, класста жагымдуу маанайды түзүүнү, психологиялык колдоо көрсөткөндү, окуучулар менен пикир алмашып байланышканды, нарктуу жагымдуу маанай тартуулаган иштер, окуу процесинде окуучунун жеке тажрыйбасы жана башкалар кирет.

"Окутуу процессиндеги окуучулардын өз алдынча иши – бул мугалимдин түздөн түз катышуусусуз, бирок анын тапшырмасы боюнча ал үчүн атайын бөлүнүп берилген убакта аткарылуучу иш, мында окуучулар тапшырмада коюлган максатка жетүү үчүн өздөрүнүн багытталып чымырканышкандыгын көрсөтүү жана акыл же күч аракеттеринин (же экөөнүн тең) натыйжасын тигил же бул формада туюнтуу менен сезимдүү умтулушат".

Өз алдынча аткарылуучу иштерге жетекчилик кылууда жогорку принциптердин сакталышы үчүн төмөнкү педагогикалык талаптардын аткарылышы зарыл: өз алдынча аткарылуучу иштер максаттуу мүнөзгө ээ болушу керек. Ал жумуштун максатын так аныктоо менен ишке ашырылат.

Өз алдынча аткарылуучу иш ар бир окуучудан терең ойлонууну жана жогорку даражадагы чыгармачылык менен иштөөнү талап кылышы керек. Бирок окутуунун ар бир этабында сунуш кылынган өз алдынча аткарылуучу иштин мазмуну жана көлөмү окуучулардын күчү жеткидей болуп тандалганы дурус. Өз алдынча иштерди уюштуруу биринчи учурларда анын эң жөнөкөй элементтеринен башталышы керек. Кай бир учурда ишти аткаруунун тартиби мугалим тарабынан так көрсөтүлөт да, ошол типтеги иштер окуучуларга өз алдынча иштөөгө сунуш кылынат.

Окуучуларга өз алдынча аткаруу үчүн сунуш кылынган тапшырмалар, алардын илимге кызыгуу сезимин пайда кылууга багыт алууга тийиш. Бул болсо сунуш кылынган тапшырманын жаңылыгы, мазмунун өзгөчөлүгү, аны аткаруунун практикалык маанисинин терең ачылышы менен мүнөздөлөт.

Окуучулардын өз алдынча ишмердүүлүгү төмөнкү курамга ээ:

- физика боюнча окуу тапшырмаларынын максатын билүү, өздөштүрүү; - физикалык тапшырмаларды аткаруу;
- физика боюнча өзүн өзү текшерүү жана коррекциялоо.

Окутуучунун ишмердүүлүгүнүн курамынан төмөнкүлөрдү бөлүп белгилөөгө болот:

- окуучулардын физика боюнча өз алдынча иштеринин максатын аныктоо;
- өз алдынча иштер үчүн мазмунду тандоо;
- физикалык тапшырмаларды тандоо, көрсөтмөлөрдү иштеп чыгуу, методдорду тандоо, окуучулар өз алдынча иштерин өткөрүү үчүн каражаттарды даярдоо;
- өз алдынча иштерди жүргүзүү;
- текшерүү жана коррекциялоо [2,3,4].

Мисалга 7-класс окуучуларына физика сабагынан өз алдынча аткарууга тапшырмаларды сунуштайбыз:

1. Берилген терминдердин физикалык чоңдуктарды билдиргендерин жазгыла: узундук, даража, ылдамдык, көлөм, сантиметр, температура, секунд, суук.

2. Физикалык чоңдуктардын символикалык белгилерин колдонуп, кыскача жазгыла:

- үйдөн мектепке чейинки аралык 300 м;
- портфельдеги китептердин салмагы 3 кг;
- сабактын узактыгы 45 мүнөт;
- спорт залынын аянты 450 м²;
- класстагы абанын көлөмү 220 м³.

3. Берилген чоңдуктардын кайсынысын алып салууга болот? Натыйжасын чыгарып, жазыңыз: 25 см; 480 г; 2,4 дм³; 0,520 кг; 1,5 саат; 9,4 см².

4. Берилген чоңдуктарды салыштырууга боло тургандарды тандап, салыштырууну аткарыңыз: 20 с; 36 дм³; 2 мүнөт; 4,7 см; 0,0028 м³; 0,050 м.

5. Берилген физикалык чоңдуктардын кайсынысына барабар белги коюуга болот? Негизги СИ бирдиктеринде бирдей физикалык чоңдуктардын маанилерин жазыңыз.

- а) 72 км 8 ч, 36 км 4 ч, 18 м 2 ч;
 б) 2 кг 0,5 дм³, 8 кг 2 см³, 16 кг 4 дм³.

Өз алдынча иш окуучулардын иш-аракетиндеги репродуктивдик жана чыгармачыл процесстерди камтыйт. Буга жараша окуучулардын өз алдынча иш-аракети үч деңгээлге бөлүнөт: репродуктивдик (окутуу), реконструктивдик жана чыгармачылык (издөө) [5-6].

1. Өз алдынча иштерди үйрөнүү үлгүгө ылайык жүргүзүлөт: маселелерди чечүү, таблицаларды, схемаларды толтуруу ж.б. Окуучунун таанып билүү иш-аракеттери таанууда, түшүнүүдө, жаттап алууда көрүнөт. Мындай иштин максаты - билимди бекемдөө, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү калыптандыруу.

2. Өз алдынча калыбына келтирүү иштеринин жүрүшүндө чечимдерди калыбына келтирүү, план түзүү, тезистер, аннотация жүргүзүлөт. Рефераттарды ушул деңгээлде аткарууга болот.

3. Чыгармачыл өз алдынча иштөө үчүн жаңы маалымат алуу, көйгөйлүү кырдаалды талдоо талап кылынат. Окуучу чечимдин каражаттарын жана ыкмаларын өз алдынча тандап алышы керек.

Окуучулардын өз алдынча иштерин ийгиликтүү жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүлөр зарыл:

- 1) класстык иштин бардык формаларында өз алдынча ишти уюштурууга комплекстүү мамиле кылуу;
- 2) өз алдынча иштин бардык деңгээлдеринин (түрлөрүнүн) айкалышы;
- 3) өз алдынча иштин сапатына көзөмөлдү камсыз кылуу.

Өз алдынча иштер билимдерди текшерүү үчүн гана берилбейт, тескерисинче билим жана билгичтиктерди бекемдөө, тереңдетүү, изилдөө, өз көз карашын бекемдөө, чыгармачыл идеяларды жаратууга шыктандыруу максатын көздөйт [7]. Ар бир окуучу окуу процессинин уландысы катары берилген өз алдынча ишти аткаруу менен жалпы жана өздүк жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк алаарын унутпашы зарыл. Ал эми мындай жөндөмдүүлүктөр инсан үчүн бардык алган маалыматтар унутулгандан кийин да өмүр бою ийгиликке жетелеп кызмат кылаары шексиз .

Корутунду

Ошентип, өз алдынча иштөө - бул окутуучулар тарабынан уюштурулган, атайын бөлүнгөн убакытта коюлган дидактикалык максатка жетүүгө багытталган ар кандай активдүү иш-аракет: билимди издөө, аларды түшүнүү, жыйынтыктоо, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү калыптандыруу жана өнүктүрүү, билимди жалпылоо жана тутумдаштыруу болуп саналат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Васильева, Р.А. Самостоятельная работа учащихся на уроке/ Р.А.Васильева, Г.Ф.Суворова.– М.: Педагогика, 1975. - 118 с.
2. Жикалкина, Т.К. Игровые и занимательные задания по математике для 2 класса четырехлетней начальной школы: Пособие для учителя. 2-е изд. - М.: Просвещение, 1989. - 47 с.
3. Истомина, Н.Б. Индивидуальные самостоятельные работы на уроках математики //Начальная школа. -1979. - № 1. - С. 33-36.
4. Кудрявцева, Л.В. Организация работы в парах постоянного состава / Л.В. Кудрявцева // Начальная школа. - 2007. - № 10. – С. 32
5. Моро, М.И. Самостоятельная работа учащихся на уроках арифметики в начальных классах / М.И. Моро. – М.: Педагогика, 1963. - 173 с.
6. Пидкасистый, П.И. Самостоятельная деятельность учащихся [Текст] / П.И. Пидкасистый. - М.: Педагогика, 1972. - 124 с.
7. Стрезикозин, В.П. Организация занятий в начальной малокомплектной школе/ В.П. Стрезикозин. - М., Учпедгиз, 1968. – 67с.

УДК 373

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.09](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.09)

Жаркынбаева Бурулай
магистрант
Ош мамлекеттик
педагогикалык университети
jarkynbaeva_B@mail.ru

ИНФОРМАТИКАНЫ ОКУТУУДА КОМПЕТЕНТТҮҮ МАМИЛЕ

Аннотация. Бул макалада мугалимдин ишмердүүлүгү, информатика сабагында негизги компетенцияларды калыптандырууга багытталган иш тажрыйбасы чагылдырылган. Компетенттүүлүк мамилени ишке ашырууда мугалимдин жаңы позицияларын иштеп чыгууга, мындай сабакты уюштурууга басым жасаган, анын негизги максаты кантип үйрөнүүнү үйрөтүү.

Ачкыч сөздөр: компетенттүүлүккө негизделген мамиле, компетенттүүлүккө негизделген модель, критикалык ой жүгүртүү, заманбап билим берүү, өнүгүп жаткан коом, маалыматтык-коммуникациялык технологиялар

КОМПЕТЕНТНЫЙ ПОДХОД К ПРЕПОДАВАНИЮ ИНФОРМАТИКИ

Аннотация. В этой статье рассказывается о деятельности учителя, опыте работы, направленной на формирование основных компетенций на уроке информатики. При реализации компетентностного подхода упор делается на разработку новых позиций учителя, организацию такого урока, основной целью которого является обучение тому, как учиться.

Ключевые слова: подход, основанный на компетенциях, модель, основанная на компетенциях, критическое мышление, современное образование, развивающееся общество, информационные и коммуникационные технологии

A COMPETENT APPROACH TO TEACHING COMPUTER SCIENCE

Annotation. This article describes the activities of the teacher, work experience aimed at the formation of core competencies in the computer science lesson. When implementing the competence approach, the emphasis is on developing new teacher positions, organizing such a lesson, the main purpose of which is to teach how to learn.

Keywords: competence-based approach, competence-based model, critical thinking, modern education, developing society, information and communication technologies.

Азыркы мезгилде орто мектептерде компетенттүүлүк мамилени киргизүүнүн актуалдуулугу барган сайын айкын болуп баратат. Окуучулардын өз алдынчалыгын жана өзүн өзү уюштуруу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү билим берүүнүн маанилүү максаттарынын бири болууга тийиш. Ушуга байланыштуу мугалимдердин иш-аракетинин негизги натыйжасы өз алдынча билимдин, көндүмдөрдүн жана көндүмдөрдүн системасы эмес, негизги компетенциялардын жыйындысы, универсалдуу окуу иш-аракеттери болушу керек.

Билим берүүнүн компетенттүү моделин кабыл алуу жана өздөштүрүү менен мугалим жаңы технологияны колдонуу менен гана чектелбестен, өз ишинин максаттарын жана баалуулуктарын кайра карап чыгууга, өзү үчүн жаңы позицияларды: өнөктөш, эксперт, көз карандысыз уюштуруучу болууга тийиш. Окуучулардын демилгелүүлүгүн жана өз алдынчалыгын көрсөтүүгө түрткү берүү мугалимдин негизги милдети. Мугалим ар бир окуучунун интеллектуалдык жана башка жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү деңгээлинде белгилүү бир компетенцияларды өнүктүрүүгө мүмкүн болгон шарттарды түзөт.

Бул процессте информатика предмети илим жана академиялык предмет катары маанилүү ролду ээлейт, анткени информатика сабагында калыптанган компетенциялар окуучулардын билиминин бирдиктүү маалыматтык мейкиндигин түзүү үчүн башка предметтерди үйрөнүүгө берилиши мүмкүн.

Педагогикалык ишмердүүлүктүн негизги максаты информатиканы окуу процессинде негизги компетенцияларды, тактап айтканда маалыматтык-коммуникациялык компетенцияны калыптандыруу үчүн шарттарды түзүү болуп саналат. Маалыматтык-коммуникациялык компетенттүүлүктү өз алдынча издөө, керектүү маалыматты тандоо, талдоо, уюштуруу, берүү, боюнча комплекстүү жөндөм катары кароого болот; объектилерди жана процесстерди моделдештирүүгө жана долбоорлоого, маалыматтык-коммуникациялык технология каражаттарын колдонуу менен долбоорлорду ишке ашырууга. ж.б.. Бул милдеттерди ишке ашыруу үчүн эмгекти көп талап кылган иштер аткарылды: окуу программалары, окуу китептери, окуу куралдары, билим берүү стандартынын талаптары жана башкалар терең изилденген [1]. Жыйынтыгында кылдаттык менен иштелип чыккан тематикалык пландар түзүлдү, анда сабактардын тематикасы жана милдеттери, калыптанган компетенциялар, технологиялар, аларды ишке ашыруунун ыкмалары, керектүү окуу усулдук, техникалык жана программалык камсыздоолор аныкталды. Информатика сабагы окуучулардын иш-аракетин уюштуруунун мотивациялык сыяктуу негизги этаптарынан курулган; өзүн өзү уюштуруу; өз продуктусун, жашоодо чындап колдонула турган программаларды түзүү; демонстрация; чагылдыруучу деп карасак болот. Негизгиси “критикалык ой жүгүртүү” технологиясы алынды. Мында окуу процесси үч этаптан турат. чакырык, түшүнүү жана рефлексия. Мен өзүмдүн иш тажрыйбамдан бир нече ыкмаларды мисал келтирейин: “Татаал” жана “жөнөкөй” суроолордун техникасы. Бул ыкманы сабактын каалаган этабында колдонсо болот. Ал өз алдынча окуу үчүн да, үй тапшырмасы үчүн да колдонсо болот. "Жөнөкөй" суроолор - бул репродукция деңгээлинде жөнөкөй жоопту талап кылган жөнөкөй, бир муундуу суроолор. «Татаал» суроолор окуучулардын ой жүгүртүүсүн жогорку деңгээлге чыгарат: салыштыруу, анализ, синтез, баалоо. Бул ыкманы системалуу колдонуу окуучулардын компетенттүү суроолорду берүүгө жана алардын татаалдык деңгээлин билүүгө үйрөтөт. Иш планына ылайык маалыматты издөөнү пландаштыруу; ар кандай интернет булактардан маалымат алуу; керектүү маселелерди бөлүп көрсөтүү; коммуникативдик компетенттүүлүктүн калыптанышы. Мында бардык талаптарды сактоо менен бир нече суроолорду камтыган теманы бере алуу; маалыматты туура формада берүү жөндөмүндө окуучулар маалыматтык компетенттүүлүктүн калыптанышын көрсөтөт [1,6,8].

“Sinkwine” ыкмасы. Бул ыкма рефлексия стадиясында колдонулат, Бул ыкма окуучуларга чыгармачылыктарын өнүктүрүүгө, изденүүгө түрткү берет. Азыркы замандын балдары узак жазылган тексттерди окугандан зеригишет. Ушул ыкма менен кыска тексттер менен иштөөдө, сүйлөмдөрдү бат анализдөөгө болот. Алынган маалыматтын негизинде тыянак чыгаруу, негизги нерсени бөлүп көрсөтүү менен окуучулар бир идеяны жаратып, жөндөмүн көрсөтүшөт [2,3].

"Кластер" ыкмасы. Бул ыкма сабактын каалаган этабында колдонулат. Балдарга материал графикалык түрдө берилет. Ал тексттер менен иштеп жатканда абзацты бөлүп көрсөтүүгө жана аларды белгилүү бир тартипте, графикалык түрдө тартууга үйрөтөт. Окуучулар сабактын материалын системалаштыруу жөндөмдүүлүгүн гана көрсөтпөстөн, ишти аткаруу үчүн программалык каражаттарды колдонууну да көрсөтөт. Жыйынтыгында бул ыкма төмөнкүлөрдү көрсөтөт: жумуштан алган таасирлерин билдирүү жөндөмдүүлүгү; алган билимдерин талдоо жана аларды келечекте колдоно билүү (проблемаларды чечүү компетенттүүлүгүн калыптандыруу); алынган маалыматтын негизинде тыянак чыгаруу жана аны тастыктоо үчүн бир нече аргументтер же маалыматтарды берүү жөндөмдүүлүгү артат [3,4,5].

Сабакта дайыма окуучуларга компетенттүү мамиле жасоодо оюндарды уюштурсу болот. Төмөнкү ыкманы колдонууга сунуштаймын. Оюндун аты «Сен муну билесиңби ...». Окуп жаткан темага кызыгып, окуучулардын иштөөсүнө шарт түзөт. Бул ыкма окуу китеби, кошумча адабияттар жана интернет булактары аркылуу сабактын темасына байланыштуу, кызыктуу маалыматтарды колдонууну камтыйт. Окуучулар маалыматтык компетенттүүлүктүн калыптанышын көрсөтөт. Иш планына ылайык маалыматты издөөнү пландаштыруу; ар кандай интернет булактарды колдонуу менен маалымат керек болгон маселелерди бөлүп көрсөтүүдө коммуникативдик компетенттүүлүктү калыптандырат. Бардык талаптарды сактоо менен бир нече суроолорду камтыган теманы бере алуу; маалыматты суралган формада берүү жөндөмү өсөт [6,7].

Сурак ыкмасы. Бул ар сабактын ар кандай этаптарында колдонулат. Жагымдуу жагы мугалимге караганда окуучуга классташына жооп берүү оңой болот, кысылып калуу, туура эмес айтуудан, ката кетиүүдөн коркуу сезими жоюлат. Иш жупта жүрүп, окуучулар туура жана туура эмес жоопторду бекитип, тема боюнча эмне талап кылынарын бири-биринен сурашат. Бул ыкма «начар окуган» окуучулар менен иштөөдө абдан эффективдүү, ал үйрөнүлгөн материалды консолидациялоого мүмкүндүк берет, окуучуларга окуу процессинин өзүнүн максаттарын жана милдеттерин жана мугалимдин ролун түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Окуучулар жуптарга бөлүнүшүп, туура жана туура эмес жоопторду таблица түрүндө бекитип, бири-биринен сурашат. Бул этапты аяктагандан кийин окуучулар рефлексия жүргүзүшөт: сурамжылоонун жыйынтыгына баа беришет, иштин күчтүү жана алсыз жактарын аныктап, бул техникага өз мамилесин билдиришет [8].

Балдар көйгөйлөрдү чечүү компетенттүүлүгүн аткарган иштеринен алган таасирлерин билдирүү жөндөмү; иштеги ийгиликтердин жана кемчиликтердин себептерин айта билүү; кыйынчылыктарды жеңүүнүн жолдорун сунуштай билүү; башканын ишин баалоо, талашуу менен өз ойлорун ачык айтканга үйрөнүшөт. Бири-бири менен байланышып суроого жооп берүү боюнча түшүндүрмө берүү жөндөмдүүлүгү; алынган жоопторду, пикирлерди жазуу, МКТ куралдарын колдонуу; аларды иштеп чыгуу жана сурамжылоо аяктагандан кийин иш-аракеттердин планын сунуштоо; фрагменттерди көрсөтүү жөндөмү алынган маалыматты, түшүнүү үчүн суроолорду бериңиз жана алынган маалыматтын тууралыгын текшерүү ж.б. коммуникативдик компетенттүүлүктөрү калыптандырылат.

Корутунду

Информатиканы окутууда мындай багыты студенттердин маалыматтык технологиялар жаатындагы билимин жогорулатууга, маалыматтык ресурстарды жана программаларды түзүү жаатында студенттердин өзүн-өзү ишке ашыруусуна, программалык камсыздоону туура тандоого жана аны ар кандай маселелерди чечүү үчүн колдонууга жардам берет.

Бул методдордун бардыгы окууга башкача мамилени чагылдырат, окуучулардын өндүрүштүк ишмердүүлүгүнүн ар кандай формаларына жана окуу процессинде алардын өзүн өзү уюштуруусуна өзгөчө маани берилет. Мында бала өзү издейт, изилдейт, билимин курат дегенди билдирет.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Алтыбаева М. Компетенттүүлүккө багытталган тапшырмаларды иштеп чыгуу// Наука. Образования. Техника.2017.
2. М.Д.Айдарова.дис. « Башталгыч класстардын болочок мугалимдеринин кесиптик-инсандык сапаттарын калыптандыруунун педагогикалык негиздери».- Б, 2012. 87 - б. 3. Б.А.
3. Григоревич.статья. «Сущность компетентного подходе в образовании». – <http://www.eidos.ru>

4. Огурцов А. П., Платонов В. В. Образы образования. Западная философия образования. XX век. — СПб.: РХГИ, 2004.
5. Вербицкий А. А., Ларионова О. Г. Личностный и компетентностный подходы в образовании. Проблемы интеграции М.: Логос, 2009.
6. Хуторской А. В. Компетентностный подход в обучении. Научно-методическое пособие. А. В. Хуторской. — М.: Издательство «Эйдос»; Издательство Института образования человека, 2013 (Серия «Новые стандарты»).
7. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация /Пер. с англ. — М.: Когито-Центр, 2002.
8. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004.

УДК: 37.373.6:51

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.10](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.10)

Зикирова Чынаркан Абдылдаевна
улук окутуучу
ОШ технологиялык университети
zikirova chynara@gmail.com

СТУДЕНТТЕРДИН ЧЕТ ТИЛИН ҮЙРӨНҮҮДӨГҮ МОТИВАЦИЯСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация: Макалада студенттердин чет тилдерди үйрөнүүгө болгон мотивациясы каралат жана мотивациялык билим берүү мекемелеринин көйгөйлөрүн жана каражаттарын талдайт, стратегиясы, түрткү түрлөрүн билдирет. Туруксуз мотивдердин белгилүү бир иерархиясы менен жетилген мотивациялык базага айлануусуна өбөлгө түзүүчү кырдаалдарды түзүүдөн турган техникалык ЖОЖдордун студенттеринин кесиптик даярдыгын чет тилин үйрөнүүгө түрткү берүүчү каражаттар менен натыйжалуу калыптандыруу жолдору аныкталган. Макалада жогорку окуу жайларындагы студенттердин мотивациясынын өзгөчөлүктөрү талданат. Ар бир конкреттүү студенттин жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, жогорку окуу жайларынын окутуучулары тарабынан да, студенттердин өздөрү тарабынан да мотивациянын өзгөчөлүктөрү каралат. Ар бир студенттин ийгиликтүү окуу иш-аракетинин негизи - бул иштин бул түрүнө мотивациянын жогорку деңгээли көрсөтүлөт.

Түйүндү сөздөр: кесиптик мааниси, окуу жана которуу көндүмдөрү, өзүн өзү тарбиялоо функциясы, баарлашуу жөндөмдөрү, окуу мотивациясы, иерархия.

ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИИ У СТУДЕНТОВ К ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация: В статье рассматривается мотивация студентов изучать иностранные языки и анализирует проблемы и средства мотивационных образовательных учреждений, стратегия относится к видам мотивации. Определены пути эффективного формирования профессиональной подготовки студентов технических вузов средствами мотивации к изучению иностранного языка, заключающиеся в создании ситуаций, способствующих превращению неустойчивых мотивов в зрелую мотивационную базу с определенной иерархией. В статье анализируются особенности мотивации студентов в высших учебных заведениях. Особенности мотивации рассматриваются как преподавателями высших учебных заведений, так и самими студентами с учетом индивидуальных особенностей каждого конкретного студента. Основой успешной учебной деятельности каждого студента является высокий уровень мотивации к этому виду деятельности.

Ключевые слова: профессиональная значимость, навыками чтения и перевода, самообразовательная функция, коммуникативными умениями, мотивации учения, иерархия

FEATURES OF STUDENTS' MOTIVATION TO LEARN A FOREIGN LANGUAGE

Annotation: The article examines the motivation of students to learn foreign languages and analyzes the problems and means of motivational educational institutions, strategy refers to the types of motivation. The ways of effective formation of professional training of students of technical universities by means of motivation to learn a foreign language, consisting in creating situations that contribute to the transformation of unstable motives into a mature motivational base with a certain hierarchy, are determined. The article analyzes the features of motivation of students in higher educational institutions. The peculiarities of motivation are considered both

by teachers of higher educational institutions and by students themselves, taking into account the individual characteristics of each individual student. The basis of successful educational activity of each student is a high level of motivation for this type of activity.

Keywords: *professional significance, reading and translation skills, self-educational function, communication skills, learning motivation, hierarchy.*

Чтобы быть высоко квалифицированным специалистом, кроме глубоких профессиональных знаний, необходимо также владеть иностранными языками. Современный специалист должен регулярно читать литературу по интересующей его тематике не только на русском, но и на иностранных языках, чтобы быть в курсе последних достижений. Он должен владеть как навыками чтения и перевода, так и коммуникативными умениями, чтобы принимать участие в международных конференциях и симпозиумах.

Значительно возросла образовательная и самообразовательная функции иностранных языков, их профессиональная значимость в школе, в вузе, на рынке труда в целом, что повлекло за собой усиление мотивации к изучению языков международного общения. Без знания иностранного языка (особенно английского) практически невозможно в наше время претендовать на более высокий служебный статус, и тем более устроиться на престижную, высокооплачиваемую работу, отсюда и огромное желание у студентов овладеть речевой деятельностью на иностранном языке.

Исследования психологов и педагогов ставят эффективность обучения в прямую зависимость от мотивации учения. Среди основных задач, стоящих в настоящее время перед каждым педагогом, нет другой более важной и в то же время более сложной, чем задача формирования у студентов положительной, устойчивой мотивации, которая побуждала бы к упорной, систематической учебной работе.

Управление мотивацией в изучении иностранного языка является одной из центральных проблем методики преподавания. Иностранный язык как предмет обладает рядом специфических черт, одной из которых является овладение иностранным языком. На сегодняшний день изучение иностранного языка является актуальным в связи с проведением в академии международных конференций с представителями науки из разных стран. В связи с этим перед преподавателем стоит задача создания обстановки иноязычного речевого общения в процессе обучения языку, максимально приближенной к естественным условиям. Под мотивацией следует понимать систему побуждающих импульсов, направляющих учебную деятельность, в случае положительной установки преподавателя, на более глубокое изучение иностранного языка, его совершенствование и стремление развивать потребности познания иноязычной речевой деятельности.

Ученые, исследующие мотивацию усвоения иностранного языка, выделяют целый ряд видов мотивации с учетом индивидуального развития потребностей обучающихся:

Коммуникативная мотивация, определяющаяся на основе потребностей в общении;

Лингво-познавательная мотивация, основанная на стремлении обучающегося к познанию языковых явлений;

Страноведческая мотивация, зависящая от тематики и эмоциональной заинтересованности учащегося.

Рассмотрим мотивацию в свете обращения к проблеме языка как части иноязычной культуры. Это позволяет удачно сочетать элементы страноведения с языковыми явлениями, которые выступают не только как средство коммуникации, но и как способ ознакомления обучающихся с новой для них действительностью. Такой подход к обучению иностранному языку во многом обеспечивает не только более эффективное решение практических, развивающих и воспитательных задач, но и содержит огромные

возможности для поддержания мотивации учения. Именно выход на уровень возможного расширения страноведческого материала может позволить логично и эффективно решить задачи по усилению социокультурной ориентации иноязычного образования в целом, расширению фоновых знаний, модернизации лексической базы и, естественно, усилению мотивационного аспекта обучения иностранному языку.

Практика преподавания иностранного языка показывает, что обучающиеся с интересом относятся к истории, культуре, искусству, нравам, обычаям, традициям, укладу повседневной жизни народа, увлечениям сверстников и т. п.

При этом необходимо тщательно отбирать материал, т. к. перед системой образования встает задача подготовки студентов к культурному, профессиональному и личному общению с представителями стран с иными социальными традициями, общественным устройством и языковой культурой. Познавательные мотивы в овладении иностранным языком дифференцируются следующим образом: интерес к иностранному языку как таковому способствует формированию мотивов к анализу языковых явлений, всевозможным по форме и содержанию занятиям с иностранным языком, к самообразовательной функции; возможность использования иностранного языка как средства обмена информацией, получения знаний с его помощью, изучение культуры, истории и традиций страны изучаемого языка, расширение кругозора формирует мотив отношения к иностранному языку как необходимому средству познавательной деятельности.

Иностранный язык объективно является общественной ценностью, поэтому его включение в программу высшего образования – социальный заказ общества. Иностранный язык, как и родной, не существует изолированно в обществе и не может жить своей собственной жизнью. Он тесно связан со всеми сферами жизнедеятельности общества: экономикой, политикой, искусством, образованием, военной сферой и т.д., отражая менталитет, культуру страны, которую представляет. Выше перечисленные условия при обучении иностранному языку могут быть реализованы при использовании различных подходов. Наиболее эффективными из них для развития мотивации изучения иностранного языка у студентов неязыковых специальностей являются контекстный подход, сознательно-коммуникативный, деятельностный и «английский язык в специальных целях». Сочетание этих подходов даёт возможность создать условия, положительно влияющие на формирование мотивации изучения иностранного языка, развивать профессиональную и познавательную мотивации.

Формированию мотивации изучения иностранного языка у будущих специалистов способствуют различные педагогические средства, разработанные в рамках трёх моделей: семиотической, имитационной и социальной. Модели взаимосвязаны и могут быть использованы в той или иной последовательности, начиная с семиотической модели или социальной модели в зависимости от курса и уровня подготовленности студентов. Семиотическая модель включает в себя коммуникативные упражнения на усвоение лексики, грамматики в пределах темы; работу с основными текстами, коммуникативные упражнения к основным текстам. Имитационная модель предусматривает отработку речевых клише и штампов, работу с текстами, дополнительными к содержащимся в традиционной программе, коммуникативные упражнения к ним; обучение умениям диалогического общения; освоение профессионально-речевых ситуаций ролевого поведения; заполнение анкет психологического характера; стендовые / устные доклады. Социальная модель включает ролевые игры, деловые игры, анализ конкретных ситуаций, симуляции, письменные формы работы.

Исследование мотивации студентов неязыковых вузов к изучению предмета «Иностранный язык» представляет немалый интерес, как в связи с особым местом, которое занимает данный предмет в ряду учебных дисциплин, так и в отношении возрастных психологических особенностей учащихся и организации образовательного

процесса в вузе, которая существенно отличается от школьного. Более того, проблема формирования мотивации к изучению иностранного языка студентов неязыковых специальностей приобрела особую остроту в последние годы, в связи с ростом социальной значимости иностранного языка и недостаточным уровнем языковой подготовки выпускников неязыковых вузов. Изучение данной проблемы и поиски возможных способов ее решения нашли отражение в исследованиях многих ученых. Однако, как показывает анализ работ, их авторы получают различные результаты, т.к. исследуют мотивы у студентов разных неязыковых образовательных учреждений. Так, например, мотивация к изучению иностранного языка у студентов-психологов существенно отличается от мотивации к этому предмету у студентов авиационного вуза.

Выводы

С целью представления более полной мотивационной картины, касающейся непосредственно нашей профессиональной деятельности, помимо изучения теоретической литературы и собственных наблюдений, нами было проведено анкетирование среди студентов медицинского и технического университетов. Нас интересовало состояние учебной мотивации у данной группы студентов вообще и мотивации к предмету ИЯ в частности, а также возможные различия ведущих учебных мотивов у студентов вышеупомянутых вузов.

Использованная литература:

1. Зимняя И. А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М. Просвещение, 1978.
2. Леонтьев А. А. Потребности, мотивы, эмоции. Конспект лекций. - М.: Издательство МГУ, 1991.
3. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1991.

УДК:371. 126.1.

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.11](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.11)

*Матикеев Талантбек Курманалиевич,
ОшМУ п.и.к., доцент, tmatikeev@oshsu.kg,
Акматабек уулу Медербек,
ОшМУнун магистранты
Атаханова Гулшода Кудратилловна,
ОшМУнун магистранты*

МЕКТЕПТИН ИННОВАЦИЯЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ ЖЕТЕКЧИНИН БАШКАРУУЧУЛУК МАДАНИЯТЫНЫН МАҢЫЗЫ ЖАНА МАЗМУНУ

Аннотация: Бул макалада мектеп жетекчисинин башкаруучулук жөндөмү жана педагогикалык технологиялар, жамаатты башкаруучулук маданиятын калыптандыруунун маңызы, мазмуну жана сапаттык мааниси жөнүндө сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: Маданият, башкаруу маданияты, педагогикалык маданият, педагогикалык менеджмент, комплекстүү мамиле, инсан маданияты, башкаруучулук принциптери, окуу тарбия процесси, базалык деңгээлдер.

ЗНАЧЕНИЕ И СОДЕРЖАНИЕ КУЛЬТУРЫ ЛИДЕРСТВА В ИННОВАЦИОННОМ РАЗВИТИИ ШКОЛЫ

Аннотация: В данной статье речь идёт об управленческих навыках и педагогических технологиях директора школы, о сущности, содержания и важности качества формирования культуры управления коллективом.

Ключевые слова: Культура, культура управления, педагогическая культура, педагогический менеджмент.

SIGNIFICANCE AND CONTENT OF LEADERSHIP CULTURE IN INNOVATIVE SCHOOL DEVELOPMENT

Abstract: This article deals with the managerial skills and pedagogical technologies of the school director, the essence, content and importance of the quality of the formation of a team management culture.

Keywords: Culture, management culture, pedagogical culture, pedagogical management

Педагогдун башкаруучулук маданиятынын өнүгүү проблемасын ачып көрсөтүү мектеп мугалимдери үчүн “башкаруучулук маданият” категориясынын маңызын түшүнүп, бул сапатка маани берүүсү зарыл. Башкаруучулук маданиятты калыптандыруунун изилденишине жана ачып көрсөтүлүшүнө философия, психология жана педагогика илимдери тарабынан комплекстүү мамиле талап кылынат, бул мектеп мугалимдеринин практикасынын эмпирикалык тажрыйбасын тереңирээк түшүнүүгө жана байытууга мүмкүнчүлүк берет.

Азыркы учурда “башкаруучулук маданият” категориясы көбүрөөк илимий-практикалык контекстте пайдаланылып жатат. Бул сөз айкашынын вариативдик түшүндүрмөсүнүн фонунда биз башкаруучулук-педагогикалык маданиятты түзүүчүлөрдүн жөнөкөй суммасы катары сүрөттөөгө мүмкүн болбогон феномен катары карайбыз. Биз бул адамдын өзгөчө сапаты жана абалы деп эсептейбиз, анын кесиптик сапаты адамдар менен иштөөнүн спецификалык чөйрөсү сыяктуу кеңири түшүнүктөгү педагогикалык башкаруу болуп саналат. Ошондуктан, биздин карай турган маселени жетектөөчү категориялары төмөнкү түшүнүктөр болуп эсептелет: “маданият”, “педагогикалык маданият”, “башкаруу”, “педагогикалык менеджмент”, “башкаруучулук маданият”.

Ал эми илимий адабияттарда бул түшүнүктөрдү карасак, алардын түрдүү чечмеленерин көрсөттү. Маданиятты түшүнүүдөгү эң бир талаштуу учур – анын аныктамасын берүү. Азыр маданияттын аныктамасынын бир канча түрү бар, анын үстүнө, алардын ичинде бири-бирине карама-каршы келгендери да жок эмес.

Биз карап жаткан төмөндөгү жоболор маанилүү:

- маданият бул – адамдардын материалдык жана рухий чыгармачылыгынын жемиштеринен, эмгек ыктарына жана усулдарына ээ болуу мүнөзүнөн, интеллектуалдык ишмердүүлүгүнөн, физикалык жана рухий өнүгүүсүнөн көрүнүүчү жашоо ишмердүүлүгүн уюштуруунун белгилүү бир деңгээли;

- маданият – бул индивиддин өз алдынча социалдык чөйрөсү эмес, ал коомдун бардык социалдык системасын көздөп өтүүчү мүнөздөмөсү, андыктан, ар кайсы коомдук кубулушта анын социологиялык жана маданий аспекти жашайт;

- маданият айрым-айрым турган нерсенин, анын катарында ар бир адамдар тобунун, социалдык, кесиптик жана улуттук жалпылыктардын, бүтүндөй коомдун ачык көрсөтүлгөн маңыздуу белгисине ээ;

- маданияттын маңызы тарыхый өнүгүү процессинде адамзат тарабынан топтолгон жетишкендиктердин жана баалуулуктардын гана биримдигинен эмес, баарынан мурда ишмердүүлүктөн көрүнөт

- маданияттын негизги социалдык функциясы – бул адам жаратуу чыгармачылыгы, б.а., инсан – маданияттын абсолюттук объективдүү жана субъективдүү предмети катары.

Инсанда мунун баары билим алуу, кесиптик жана эмгектик маданиятты өздөштүрүү процессинде өнүгөт. Бул иликтөөбүз канчалык жалпы билим берүү мектеп мугалимдерине, жетекчилерине багытталбасын, негизги көңүл “педагогикалык маданият” категориясына бурулат. Аталган түшүнүккө азырынча тийиштүү маани бериле элек. Көбүн эсе саясий, экономикалык, эстетикалык, укуктук маданиятты бөлүп көрсөтүшөт да, кээде гана педагогикалык башкаруу маданияты жөнүндө учкай сөз жүргүзүлөт.

Башкаруунун негизги принциптеринин бири болуп анын туруктуу жаңыланып туруусу эсептелет. Бул окутуунун жаңы технологияларын жана методикаларын өздөштүрүү, уюштуруучулук жана башкаруучулук түзүмдөрдүн өзгөрүшү ж.б. Билим берүүнү жаңыртууга байланыштуу анын түзүмүн жана мазмунун жаңы шарттарда өркүндөтүү маселеси актуалдуу болууда. Бул маселелердин чечилиши олуттуу даражада инновациялык жолдор менен байланышкан.

Азыркы жогорку мектеп – бул көп профилдүү билим берүүчү мекеме, анда педагогикалык процесс үзгүлтүксүз өркүндөтүлөт, максатка ылайыктуу иш-чаралар аныкталат. Аларга төмөндөгүлөр кирет:

- мектептин ичиндеги ар кандай ири өзгөрүүлөрдү, жамаатта бул өзгөрүүлөргө карата позитивдүү мамилени калыптандырууга өбөлгө түзүүчү зарыл болгон психологиялык ырасталууну жаратуу менен, алдын ала даярдоо керек;

- пландаштырылуучу өзгөрүүлөр ойдогудай ийгиликке алып келүүчү терең ойлонулган пландарга жана эсептөөлөргө негизделүүсү керек. Ийгиликке карата терс божомол же шектенүү болгон учурда, эң жакшысы – «реформаны өткөрбөй коюу» керек;

- мектепте өзгөрүүлөр процесси – бул жамааттын, баарыдан мурда, педагогдун, анын көз караштарынын, усулдарынын, окуу-уюштуруучулук проблемаларды чечүүгө болгон мамилесинин ж.б. өзгөрүүсү. Өзгөрүүлөр инсандан башталат, андан кийин гана жалпы мүнөзгө ээ болот.

Педагогикалык маданиятты инсандын жалпы маданиятынын ажырагыс бөлүгү катары карап, О.С. Виханский бул түшүнүктү педагогдун өзүнө жогорку методологиялык жана методикалык маданиятты, чыгармачыл ишмердүүлүккө даярдыкты, маданият таануучулук тажрыйбаны, жаңы педагогикалык ойлоону камтыган интегративдик сапаты деп эсептейт [2].

Акыркы мезгилде билим берүү тутумун башкарууга байланыштуу “педагогикалык менеджмент” термини колдонулат. Педагогикалык менеджмент – бул билим берүү процессин башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган принциптердин, усулдардын, уюштуруу формаларынын жана технологиялык ыкмалардын комплекси.

Педагогикалык менеджмент термининин аныктамасына окумуштуулар тарабынан бирдей маани берилбесе да, бул термин менен катар “башкаруучулук маданияты” түшүнүгү колдонулууда. Мисалы, В.А. Слостенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов: “башкаруучулук маданияты” жетекчинин мектепти башкарууда баалуулуктарды жана технологияларды өздөштүрүүгө, өткөрүп берүүгө жана жаратууга багытталган башкаруучулук ишмердүүлүгүнүн ар башка түрлөрүндө чыгармачыл өзүн реализациялоонун ченеми жана ыгы болот [5]. Анда адистин өзүнүн ишмердүүлүгүнө болгон мамилеси, мекеменин педагогикалык процессин башкарууда анын маңызын, өзүнүн ролун жана ордун, башкаруучулук даярдыктын мүнөзүн, башкаруучулук ишмердүүлүгүнүн стилин, сүйлөшүүнү, жүрүм-турумду, өзүн жаңылоого болгон мамилени түшүнүү көрсөтүлөт.

Башкаруучулук маданият башкаруучулук-педагогикалык ишмердүүлүктүн процессинде анын ишке ашуусунун зарыл шарты сыяктуу жаралат жана өнүгөт. Аны менен бирге кесиптик ишмердүүлүк педагогдун өзүнө да, кесиптик маанилүү сапаттарына да бир катар өзгөчө талаптарды коюп, анын өсүшүнө таасир кылат, ошондуктан мектептеги ишмердүүлүктү башкаруунун өзгөчөлүгүн бөлүп көрсөттүк (таблица 1.)

Таблица 1.

Мектептеги ишмердүүлүктү башкаруудагы өзгөчөлүктөр

Биринчи өзгөчөлүк	Экинчи өзгөчөлүк	Үчүнчү өзгөчөлүк	Төртүнчү өзгөчөлүк
– жалпы билим берүү мекемелери бүгүнкү күндө башкаруу үчүн башка мамилени талап кылат, мугалим балдардын маалыматтык жана социалдык жактан илгерилеген категориясы менен иштеп жатканын эсте алуусу керек.	-мектеп педагогунун башкаруучулук ишмердүүлүгүнүн эң негизги мүнөздөмөлөрүнүн бири болуп анын татаалдыгы эсептелет. Жумуш убактысынын көп бөлүгү (63,8%) түрдүү пландагы окуу-тарбия жагдайларынын, окуучулар, ата-энелер менен, жумуш боюнча коллегалар жана башка педагогикалык процесстин катышуучулары менен сүйлөшүү кырдаалында өтөрү белгиленген. Андан сырткары, мугалимдер кеңешмелердин, усулдук иш чаралардын, окуучулар жамаатынын ишмердүүлүгүн жетектөөнүн ж.б. иштеринде катышат. Жыйынтык катары, көпчүлүк педагогдордо жана жетекчилерде (45%) алсыроо, көңүлсүздүк, ашыкча чарчагандык сезилет.	–башкаруучулук-педагогикалык ишмердүүлүктүн чыгармачыл мүнөзү мугалим өзү окуучу жамаатын уюштуруп, окуу процессин жана балдардын өнүгүүсүн жетектеп, ишмердүүлүгүнүн чөйрөсүн өзү түзгөндүгү менен шартталат. Ошону менен катар мугалимдин ишмердүүлүгү тынымсыз өзгөрүүдө жана өсүүдө болот, бул билим берүүнүн мазмунун дайыма жаңыртуу менен педагогикалык башкаруунун жаңы идеяларынын жана усулдарынын дайыма пайда болуусунан, башкаруунун түрдүү формаларын жаңылоодон көрүнүп	–педагогикалык башкаруу “ишмердүүлүктүн орду” болот, б.а., башкалардын ишмердүүлүгүн уюштуруучу ишмердүүлүк, атап айтканда, мугалимдердин жана окуучулардын ишмердүүлүк орду бар. Мектеп жетекчисинин ишмердүүлүгү педагогдордун жана окуучулардын ишмердүүлүгүнүн үстүндө курулган сыяктуу. Ошондой эле максаттар да педагогдордун, балдардын, ата-энелердин ишмердүүлүгүн

		турат.	уюштуруу аркылуу ишке ашырылат.
--	--	--------	---------------------------------

Мектептеги окуу-тарбия процессин башкарууну бир нече аспектиде кароого болот:

- жалпы мектептин ишин башкаруу (директор);
- окуу, окутуу иштерин башкаруу (окуу бөлүмүнүн башчысы);
- тарбиялык (класстык, мектептен тышкары) иштерди башкаруу (тарбия иштери боюнча директордун орун басары, социалдык педагог, мектеп психологу ж.б.);
- чарба иштерин башкаруу (чарба иштери боюнча директордун орун басары, ата-энелер комитети);
- мугалимдердин, окуучулардын окуу иштерин жана жүрүм-турумун, инсандык жактан калыптануусун башкаруу ж.б.

Бир күндүн ичинде орто мектептин жетекчилери жүзгө жакын башкаруучулук функцияларды, б.а. аткарылган иштердин мазмунунун окшоштугу жана алардын максаттуу багытталышы менен айырмаланган башкаруучулук ишмердүүлүгүнүн адистештирилген түрлөрүн аткарганы адистер тарабынан эсептелген. Бул окуу процессин, жамааттын социалдык өсүшүн, эмгек жана техникалык коопсуздугун, жалпы иш кагаздарын, кадрларды, материалдык-техникалык жабдууну, күндөлүк оңдоолорду башкарууну уюштурууну жана жаңылоону, тарбиялык жана усулдук процессти пландуу башкаруу ж.б. ата мекендик башкаруу теориясында башкаруунун конкреттүү функцияларын өзүнө камтыган төрт негизги функция: пландоо, уюштуруу, жөнгө салуу жана көзөмөлдөө деп ажыратылат.

Адистин ийгиликтүү ишмердүүлүгүнүн шарттарынын бири болуп ишмердүүлүктө өнүккөн жана адамдын ага болгон жарамдуулугун аныктаган ылайыктуу жөндөмдүүлүктөрдүн болуусу. В.А.Федорованын аныктамасы боюнча: “жөндөмдүүлүк – бул ушул инсандын белгилүү ишмердүүлүктүн талаптарына ылайык келүүсүнүн даражасы, бир сапаттын (ишке жөндөмдүүлүк, чыгармачылык, чыдамкайлык, тырышчаактык, активдүүлүк ж.б.у.с. кесиптик жөндөмдүүлүктөр) башкалар менен болгон комбинацияларында ачылып көрсөтүлөт” [4].

Проблеманы карап жатып адиске кайсыл жөндөмдүүлүктөрдүн жыйындысы, анын кесиптик ишмердүүлүгүн ишке ашыруу мүмкүнчүлүктөрү менен камсыз кылаары аныкталган. Мисалы, башкаруучулук ишмердүүлүк мектеп жетекчисинен коммуникативдүүлүктү, чечкиндүүлүктү, лидерликти (уюштуруучулук жөндөмдөрдү), тырышчаактыкты ж.б. талап кылат. Аткарылуучу ишмердүүлүктөгү жаңычыл элементтер боюнча аткаруучулук жана чыгармачыл жөндөмдөрдү айырмалашат. Чыгармачылык – башкаруучулук ишмердүүлүктүн зарыл компоненти экени шексиз. Илимий адабияттарда уюштуруучулук жөндөмдүүлүгү үч негизги топко бөлүнөт (таблица 2).

Таблица 2.

Мектепти башкарууда жетекчинин уюштуруучулук жөндөмдүүлүгүнүн негизги топтору

Уюштуруучулук байкагычтык жөндөмдүүлүгү	Эмоционалдык-эргтик аракетчилдик жөндөмдүүлүгү	Уюштуруучулук ишмердүүлүк жөндөмдүүлүгү
а) психологиялык тандап алуучулук (өз ара мамилелердин кылдаттыгына көңүл буруу, жетекчилердин жана карамагындагылардын эмоционалдык абалынын синхрондуулугу, өзүн бирөөнүн ордуна кое билүүсү); б) интеллекттин практикалык	а) кайраттуулук, “дүрмөттөө” жөндөмдүүлүгү жана айланадагыларды максатка жетүүдө өзүнүн тилеги, умтулуусу, ишеничи жана оптимизми менен	а) себептүү факторлордон баштап кесиптик даярдык менен аяктаган уюштуруучулук ишмердүүлүккө болгон даярдык;

багытталышы (жетекчинин педагогикалык маселелерди чечүү үчүн коллективдин психологиялык абалы тууралуу маалыматты пайдаланууга прагматикалык багыт алуусу); в) психологиялык такт (б.а.өзүнүн психологиялык тандоосунда жана прагматикалык багыт алышында чектен чыкпоо).	дүрмөттөө); б) талап кое билүү, айланадагыларга талаптарды жолго коюуда жана ишке ашырууда “өзүнүкүнө” жетишүү жөндөмдүүлүгү.	б) ишмердүүлүк процессиндеги тап, б.а., “тонус”, канааттануу жана ишке болгон жөндөмдүүлүк ж.б.
--	--	---

Кара-Кулжа районунун Ой-Тал, Кызыл-Жар, Көк-Арт айыл өкмөттөрүнүн аймактарындагы мектептериндеги директорлорунун башкаруучулук маданиятына эмнелер кирет? - деген суроого жооп алуу максатында сурамжылоо жүргүзүлдү.

Сурамжылоого алынган мугалимдеринин пикири боюнча жетекчинин башкаруучулук маданиятына төмөндөгүлөр сунушталган:

- мектепте мугалимдер өз мектеби жана педагогикалык жамааты менен сыймыктангандай шарттарды түзүү;

- мектеп мугалимдеринин жана кызматкерлеринин идеялары, сунуштары жана эскертүүлөрү мектеп администрациясы тарабынан дайыма каралаарына жетишүү;

- бардык маанилүү чечимдерди мугалимдер, жамаат жана окуучулар менен алдын ала талкуулоо;

- мектеп администрациясы жана педагогикалык жамаат жаңы келген жаш мугалимди сүймөнчүлүк менен тосуп алуу;

- мугалимдердин инновациялык жана көз карандысыз-чыгармачылык иштерин колдоого алуу;

- мугалимдердин мектеп директоруна кесиптик оор жана башка кырдаалдарда колдоо издеп эркин кайрыла алуусу;

- окуучулардын жана өзүн-өзү башкаруу комитетинин мүчөлөрүнүн директордун каанасына ар кандай маселе боюнча коркпой кире алуусу;

- мугалимдер менен окуучулар администрацияга өз идеяларын, ойлорун жана сырларын ишенип айта алуусу;

- мектеп директорунун мугалимдерге жана окуучуларга болгон сый мамилеси.

Жогорудагы сурамжылоодо адис-педагогдун башкаруучулук маданиятынын маңызын мүнөздөп жатып, аны мазмундуу чечмелөөнүн төмөнкү аспектилерин бөлүп көрсөтүшөт: башкаруучулук – маданияттын баалуулугунун жыйынтыгы. Башкаруучулук-педагогикалык маданияттын баалуулук мүнөздөмөсү, аны коомдук баалуулук жана инсандык баалуулук катары кароону көрсөтүштү.

Башкаруучулук-педагогикалык маданият жалпы адамзат маданиятынын бир бөлүгү болуп эсептелет, ал билим берүү системасын башкаруунун тарыхый-маданий тажрыйбасын интеграциялайт жана адамдардын өз ара аракеттер чөйрөсүн жөнгө салат. Башкаруучулук-педагогикалык маданияттын жыйынды субъектиси катары социализациялоо жана билим берүү процессинин максатын жана мазмунун аныктоочу бүткүл коом эсептелет, ал эми билим берүү боюнча өз ара аракеттенүүсүндө бул буюртманы ишке ашыруунун катышуучусу катары жетекчилер, тарбиячылар, педагогдор, ата-энелер эсептелишет.

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, башкаруучулук маданият психологиялык-педагогикалык ишеним жана чеберчиликтин, жалпы өнүгүүнүн жана башкаруучулук-педагогикалык сапаттардын, башкаруучулук этикасынын жана көп кырдуу мамилелердин системасынын, ишмердүүлүктүн жана жүрүм-турумдун стилинин синтезин туюндурат. Инсандын өз ара

шартталган бул компоненттерин бириктирип, алардын ар бирин жогорку катардагы деңгээлге чейин байытат жана өөрчүтөт.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Винокуров, М.А. Развитие профессиональных способностей (развитие человеческих кадров) [Текст] / М.А.Винокуров. – Иркутск: Изд-во ИГЭА, 2001. – 202 с.
2. Виханский, О.С. Практикум по курсу «менеджмент» [Текст] / О.С.Виханский, А.И.Наумов. – М.: Гардарики, 1998. – 288 с.
3. Третьяков, П.И. Школа: управление по результатам: Практика педагогического менеджмента [Текст] / П.И.Третьяков. – М.: Новая шк., 2001. – 320 с.
4. Федоров, В.А. Профессионально-педагогическое образование: теория, эмпирика, практика [Текст] / В.А. Федоров. – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. проф.- пед. ун-та, 2001. – 330 с.
5. Сластенин, В.А. Педагогика: инновационная деятельность [Текст] /В.А.Сластенин, Л.С.Подымова. – М.: ИЧП «Изд-во Магистр», 1997. – 224 с.

УДК: 371.127.7.

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.12](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.12)

Парманкулова Нурзат
Ош мамлекеттик университети
магистрант

ПЕДАГОГТОРДУН КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮ-БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ АДАМ РЕСУРСТАРЫН КОЛДОНУЛУШУ

Бул маклада бүгүнкү күндө билим берүүнүн максаттары, милдеттери, мазмуну, түзүмү жана билим берүүнү башкаруу принциптери мугалимдин компетенттүүлүгү каралат. Ошондуктан билим берүүнүн сапатына да адам ресурсунун ишмердүүлүгүн калыптандырууда мектептердеги мугалимдердин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруу усулдары боюнча ишин өркүндөтүү талаптары коюлуп келүүдө. Окуучунун билим сапатын жогорулатуу үчүн биринчиден үлгүлүү мектеп уюштурулса, ал жерде билим алган окуучуларды, билим берген мугалимдердин кесиптик көндүмдөргө ээ болгон компетенттүү адистер болсо башка мектептер өрнөк алат. Мындай мектепти уюштурууда анын негизги миссияларын так аныктап, келечекке багыттуу, мамлекеттик идеологиянын негизинде иш жүргүзүү зарылдыгы келип чыгууда.

Ачкыч сөздөр: Билим берүүнүн компетенциялары, моделдер, максаттары, мугалимдин компетенттүүлүгү, башкаруучулук маданияты, билим берүүнүн сапаты, маданият, калыптандыруу технологиялары, окутуунун сапаты, проблемалуу кырдаал, маданият таануучулук, дидактика, башкаруунун негизги милдеттери, функциялар, башкаруу принциптери.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ УЧИТЕЛЕЙ – ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ РЕСУРСОВ В ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация: В данной статье рассматриваются цели, задачи, содержание, структура и принципы управления образования, компетенция педагога на сегодняшний день. В связи с этим предъявляются требования к качеству образования, формированию кадровой деятельности, совершенствованию методов, формированию профессиональных компетенций школьных учителей. Во-первых, для повышения качества образования должна быть организована образцовая школа с профессиональными педагогами и грамотным специалистом, затем за образцовой школой последуют и другие школы. При организации такой школы необходимо четко определить ее основные задачи и действовать на основе перспективной государственной идеологии.

Ключевые слова: образовательные компетенции, модели, цели, компетентность педагога, управленческая культура, качество образования, культура, технологии формирования, качество образования, проблемная ситуация, культурология, дидактика, основные задачи управления, функции, принципы управления.

PROFESSIONAL COMPETENCE OF TEACHERS – UTILIZATION OF HUMAN RESOURCES IN EDUCATION

Abstract: This article deals with the goals, objectives, content, structure and principles of education management, the competence of the teacher today. Therefore, there are requirements for the quality of education, the formation of personnel activities, the improvement of methods,

the formation of professional competencies of school teachers. Firstly, in order to improve the quality of education, a model school with professional teachers and competent specialist should be organized, then other schools will follow the model school. When organizing such a school, it is necessary to clearly define its main tasks and act on the basis of a promising state ideology.

Keywords: educational competencies, models, goals, teacher competence, managerial culture, education quality, culture, formation technologies, education quality, problematic situation, cultural studies, didactics, main management tasks, functions, management principles.

Бүгүнкү күндө эгемендүү мамлекетибизди ар тараптан өнүктүрүүнүн келечеги жалпы билим берүүчү инновациялык мекемелерди түзүү, анда коом талап кылып жаткан адистерди талаптагыдай даярдоо менен аныкталгандыктан, мугалимдин алдына окутуунун жана тарбиялоонун инновациялык формалары менен усулдары аркылуу жарандык билим берүүнүн идеяларын жана баалуулуктарын социалдык жашоо -турмушка сиңирүү, аны бекем калыптандыруу милдети турат. Ал үчүн мугалимдин сезимталдыгы, сергек мамилеси, компетенттүүлүгү, психологиялык жактан таасир эте билүү жөндөмү талап кылынат.

Бул маселелерди чечүү үчүн мугалимдин кесиптик компетенттүүлүк сапаттарынын түзүмүн түзүү зарыл болуп эсептелет. Албетте, болочокто аткарылуучу иштин алдын ала элеси, мазмуну жана түзүлүшү ойго келет. Ал биз азыр сөз кыла турган модель түшүнүгү болоору талашсыз.

В.В.Давыдов жазгандай: «Моделдер – объекттин маанилүү жактарын көрсөтмөлүү кабыл ала турган же элестете турган заттар, же белгилер аркылуу берилген өзгөчө түрдөгү абстракция формасы. Бул жеке жана жалпы көрүнүштүн өзгөчө байланышы, анда биринчи орунга мааниси коюлат» [3, 22-23].

Илимий модель – теориялык жактан сунуш кылынган же материалдык жактан таратылган нерсе, изилдөө объектиси тууралуу жаңы маалымат берүүчү болуп саналат. В.В.Давыдовдун ою боюнча, өнүктүрүүчү окутуунун негизи – балдардын өздөштүрө турган билими менен түшүнүктөрүнүн мазмуну. Түшүнүктүн мазмунуна карай усулдар же окууну уюштуруу түрлөрү тандалат.

Модель түзүүдө сезүү менен ойлоо ортосундагы байланыш орнотулуп, түшүнүк чындыктан илимий абстракцияга өтүп, көрсөтмөлүүдөн абстракция түшүнүгү ойлоонун жетишинче өнүгөт жана кадимки көрсөтмө түрүндө бекитүүгө мүмкүндүк берет. Педагогикалык технологияда «модель – кандайдыр бир буюмдун үлгүсү же болбосо кичирейтилген көчүрмөсү, схемасы» – деп берилген [3].

Модель – идеалдык бир чөйрөнүн үлгүсү катары эсептелген анын өтө маанилүү өзгөчөлүктөрүн гана ичине алган чыныгы абал жөнүндөгү тыянак [3]. Чындыгында, адистин модели деген түшүнүккө ар түрдүү көз карашта мамиле кылсак болот. Мисалы, В.П.Симоновдун оюна карата айтсак: “Адистин модели ошол адистин болжолдуу образы”, – катары элестейт [7].

В.А.Сластенин мугалимдин модели тууралуу ой жүгүртүүсүндө, анын профессиограммасы жөнүндө төмөндөгүлөрдү белгилеген: 1) мугалимдин инсан катары аныкталган кесиптик-таанымдык багытталуу өзгөчөлүгү жана мүнөздөмөлөрү; 2) аны психологиялык-педагогикалык жактан даярдоо талаптары; 3) атайын даярдыгынын көлөмү жана курамы; 4) адистик даярдыгынын усулдук мазмуну [8].

Азыркы заманбап мектепке кесиптик жагынан компетенттүү, өз алдынча ой-жүгүртө алган, психикалык жана технологиялык жактан гуманитардык баалуулуктарды практикада ишке ашырууга жөндөмдүү, инновациялык процесстерге маани берип катышкан педагог керек. Бирок, мектептеги чындыкты талдоо жана педагогикалык изилдөөлөр көрсөткөндөй, педагогикалык ишмердүүлүккө даярдык деңгээли жогору болгон күндө да, жаш мугалимдин инсандык жана кесиптик адаптациясы узак жана татаал өтүшү мүмкүн. Жаш адис үчүн жаңы ишмердүүлүккө кирүү бардык ички ресурстарды иштетүүнү талап кылган күчтүү эмоционалдык чымыркануу менен коштолот.

Насаатчылыкты уюштуруу – бул ар бир жетекчинин ишмердүүлүгүндөгү маанилүү багыттардын бири. Эгерде адам насаатчылык көндүмдү натыйжалуу ишке ашырса, ийгиликтүү насаатчы боло алат.

Биз өзүбүздүн изилдөөбүздө жогорудагы окумуштуулардын ойлорун эске алып, буга чейинки изилдөөлөрдү негиз катары карап, мектеп мугалимдеринин кесиптик компетенттүүлүгүнүн моделин түздүк. Адегенде, мугалимдин кесиптик компетенттүүлүк сапаттарынын моделин карап көрөлү.

Демек, мугалимдин кесиптик сапаттарына: курак, педагогикалык жана социалдык психология, педагогика, курак физиологиясы жана мектеп гигиенасы боюнча терең билимдерге ээ болушу, дүйнөгө карата туруктуу көз карашынын болушу, балдардын жан дүйнөсүн түшүнө билүүсү, өзү окуткан предмети боюнча терең жана мыкты билимдерге ээ болуусу ж.б. кирет.

Көпчүлүк изилдөөчүлөр “компетенттүүлүк” менен “квалификацияны” синоним катары карашат. Эгерде, бул тыянактарга таянсак, квалификация – практикалык көндүмдөрдүн жана теориялык билимдердин көлөмүн түшүндүрөт. Ал эми, компетенттүүлүк – окутуу процессиндеги билимдердин, билгичтиктердин, көндүмдөрдүн кеңири маанидеги топтомун түшүндүрөт. Компетенттүүлүк – инсандын интеллектуалдык, моралдык, социалдык, эстетикалык, саясий билимдердин, билгичтиктердин, кындүмдөрдүн жана жандымдөрдүн интеграциясы.

Компетенттүүлүк – бул адамдын өзүндө болгон ресурстары аркылуу проблема чече алуу жөндөмү жана кырдаалга жараша эффективдүү иш аракетин.

Мындагы түйүндүү сөз «жөндөмдүүлүк». Эгерде адамда билим болсо, ал эмнени жасоо керек экендигин түшүнөт, билет. Эгер жөндөм болсо, кантип аткарышты түшүнөт жана аткара алат.

Компетенттүүлүк – кесиптик даярдыкка ээ болуу процессинде калыптануучу билимдин, көндүмдөрдүн, жөндөмдүүлүктөрдүн жана жеке сапаттардын системалуу түрдөгү көрүнүшү, кесиптик ишмердүүлүктүн маани-маңызын түзүүчү, кесиптик милдеттерди ийгиликтүү чечүүгө жол ачуучу субъектин жаңы деңгээлдеги ишмердүүлүгү.

Педагогдун жалпы компетенциялары катары төмөндөгүлөр эсептелинет:

- окуучуну окуу ишмердүүлүгүнө кызыктыруудагы компетенттүүлүк;
 - конкреттүү окуу курсунун жана конкреттүү сабактын окуу материалынын маанисин ачуудагы компетенттүүлүк;
 - окуу ишмердүүлүгүн максаттуу уюштуруудагы компетенттүүлүк;
 - окутууга жекече мамиле кылууну чечүүдөгү, турмушка ашыруудагы окуучуну түшүнө билүү компетенттүүлүгү;
 - предметти окута билүү компетенттүүлүгү;

- педагогикалык маселелерди чечүүгө байланыштуу же чече билүү компетенттүүлүгү;
- ишмердүүлүктүн жана жүрүм-турумдун программасын түзө билүүдөгү компетенттүүлүк;
- окуу ишмердүүлүгүн уюштура билүүдөгү компетенттүүлүк.

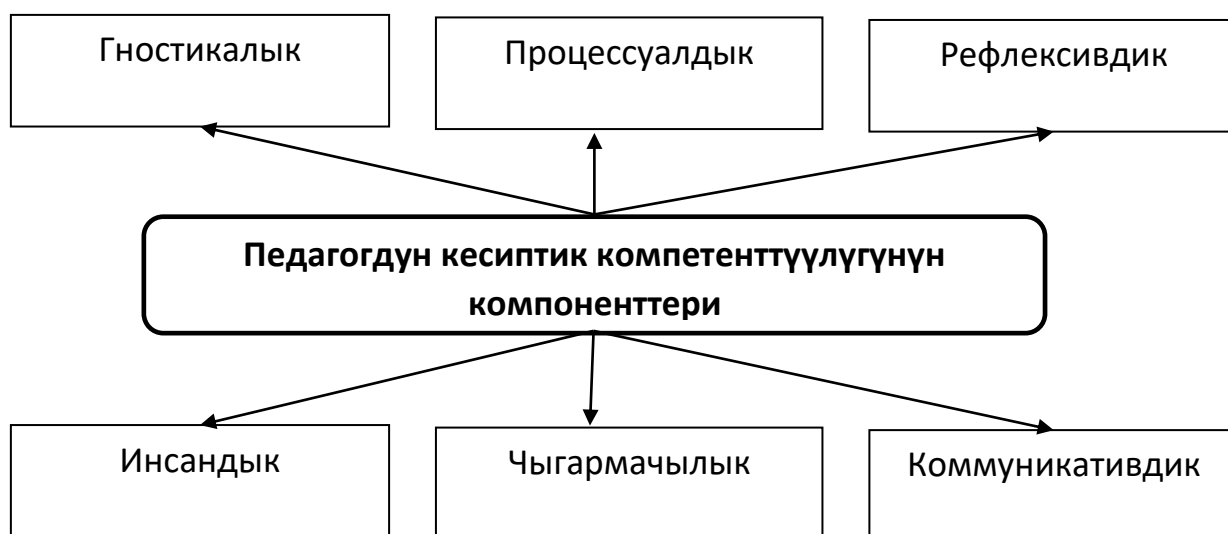
Ушул жерде мугалимдин педагогикалык ишмердүүлүгүнүн кесиптик стандартында мугалимдин базалык компетенттүүлүктөрү катары, анын алты элементи көрсөтүлгөндүгүн эске ала кетели. Алар:

1. Педагогикалык ишмердүүлүктөгү жекече сапаттар.
2. Максат жана милдеттерди кое билүү.
3. Окуу ишмердүүлүгүнө кызыктыруу.
4. Маалыматтык компетенттүүлүк.
5. Педагогикалык ишмердүүлүктүн программаларын түзө билүү жана педагогикалык чечимдерди чыгара билүү.
6. Окуу ишмердүүлүгүн уюштура билүү компетенттүүлүктөрү.

Албетте, буларда мугалимдин кесиптик жана инсандык компетенциялары синтез түрүндө берилгени байкалып турат, тактап айтканда, аларда кесиптик жана жекече инсандык сапаттары бөлүнүп каралган эмес. Ошондуктан, биздин көз карашыбыз боюнча бул аталган жалпы компетенттүүлүктөрдүн ичинен мугалимдин кесиптик компетенттүүлүктөрүн өз алдынча бөлүп көрсөтүүнү туура көрдүк. Анткени, биздин буга чейин сөз кылып келе жаткан “мыкты инсан гана мыкты педагог-тарбиячы боло алат”, деген оюубузду далилдегибиз келет.

Педагогдордун кесиптик компетенттүүлүгү дегенде мугалимдердин сапаттык гностикалык, процессуалдык, коммуникативдик, инсандык, чыгармачылык жана рефлексивдик компоненттерден көрүнгөн жана негизи инсандын багыт алуусу болуп саналган практикалык тажрыйбага интеграциялашкан кесиптик ишмердиктин субъектиси катары мүнөздөмөсүн түшүнөбүз.

Жогорудагы изилдөөлөргө жана аныктамаларга таянуу менен педагогдун кесиптик компетенттүүлүгүнүн структурасы төмөндөгүдөй берилди (1-сүр.).

Сүр.1. Педагогдун кесиптик компетенттүүлүгүнүн түзүлүшү

Изилдөөбүздүн объектисине ылайык педагог адистиктеги кесиптик компетенттүүлүктү калыптандыруу боюнча Мамлекеттик стандартты анализдеп, атайын жана максаттуу иш жүргүзүп, педагогдордун төмөндөгүдөй кесиптик компетенцияларын белгиледик:

- психологиялык, педагогикалык мыйзам ченемдүүлүктөрдү, принциптерди, максаттарды түшүнөт жана билим берүүдөгү стандартташтыруу тууралуу билим базасына ээ;
- кесиптик милдеттерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык билимди колдонууга даяр болуу жана кесиптик ишмердиктеги педагогикалык изилдөөнүн натыйжаларын колдонууга жөндөмдүү;
- методикалык проблемаларды чече билүү жөндөмүнө ээ (моделдер, методика, окутуу технологиясы жана ыкмалары) жана окутуунун сапатын баалоонун технологиясын колдонууга жөндөмдүү;
- окуп жаткандарды социалдаштыруу техника, методика, ыкмаларына, жөндөмүнө ээ жана алардын кесиптик өзүн-өзү аныктоосу үчүн шарт түзүүгө жөндөмдүү;
- инсанга багытталган билим берүүнүн (ден соолукту сактоо, маданий ар тараптуулук, инклюзия ж.б.) принциптерине ылайык билим берүү процесси үчүн оптималдуу шартты калыптандырууга жөндөмдүү;
- өзүнүн педагогикалык ишмердигине сынчыл ой жүгүртө билүү жана сунуштарга ылайык аны өзгөртө билүүгө жөндөмдүү;
- класс, топтун деңгээлинде окутуу процессин пландаштыруу жана уюштура билет;
- класс жана мектептин деңгээлинде башкаруучулук чечимдерди кабыл алат, аны негиздөө жана баалоого жөндөмдүү.

Окутуу жана тарбиялоо процессиндеги мугалимдин эң негизги чеберчилиги менен устаттыгы – ар бир баланын мүмкүнчүлүгүн ачып, жөндөмдүүлүгүн таанытып, ага акыл эмгегиндеги ийгиликтин ыраматын таттырууда турат. Ошондуктан, жогорудагы кесиптик компетенциялардын ар биринин орду мугалимдин педагогикалык ишмердүүлүгүнүн маңызын түзөт.

Корутунду

Мектеп мугалимдеринин кесиптик жактан компетенттүүлүккө калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн илимий- теориялык негиздери жетишерлик толук ачылып берилген эмес.

Жалпы билим берүүчү мектептеги кесиптик ишмердүүлүктүн негизги курамдык компоненти болуп эсепелет; ал өзүнө социалдык сапаттар - адамдар арасындагы мамилелерди сактоо ыкмасы; рухий каада - салттын жана маданияттын жалпы адамзаттык жана улуттук аспектиси; кесиптик ишмердүүлүгүнүн жана мугалимдин, жетекчинин инсандык касиеттеринин чөйрөсү – позициясы, сапаттары, кесиптик жана уюштуруучулук билгичтиктери, жүрүм - турум ж.б.у.сыяктуу педагогдун инсанынын интегративдик мүнөздөмөлөрүн камтыйт.

Билим берүү жана билим берүүнү тейлөө жаатындагы изилдөөлөр мектеп мугалиминин компетенттүүлүгүн терең анализдөө жана андан ары өркүндөтүү зарылдыгы жөнүндө жыйынтык чыгарууга мүмкүнчүлүк берет.

Мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүнүн маңызы баалуулук, процесс жана аракеттердин белгилүү бир натыйжасы сыяктуу өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөт.

Изилдөөдөн айкын болгондой, педагогдун ийгиликтүү кесиптик ишмердүүлүгү үчүн шарттардын бири болуп адистин квалификациялык мүнөздөмөсүндө аныкталган сапаттар эсептелет.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Байгазиев С.О. Азыркы мектептеги тарбия: максаты, мазмуну жана технологиясы [Текст]. – Бишкек, 2009.
2. Байгазиев С.О. Азыркы шарттардагы таалим-тарбиянын максаты жана мазмуну жөнүндө [Текст] //КББА кабарлары. – Бишкек, 2008. – №1. – 48-б.
3. Давыдова Т.И., Давыденко Т.М. Управление образовательными системами. М.: Изд.центр «Академия», 2006. – 318 с.
4. Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов педагогических специальностей / Под общей ред. В. С. Кукушкина. - М.: ИКЦ «МарТ»: - Ростов н/Д, 2006. - 336 с.
5. Рахимова М.Р. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы [Текст] / М.Р.Рахимова, Т.В.Панкова, А.Т.Калдыбаева. – Бишкек, 2002. – 269 б.
6. Рахимова М.Р. Педагогиканын теориясы, системасы, технологиясы [Текст]. – Бишкек, 2007. – 246 б.
7. Симонов В.П. Контроль за учебно-воспитательным процессом в системе внутришкольного управления. Москва, 1991. – 245 с.
8. Слостенин В.А. О современных подходах к подготовке учителя [Текст]. – 1996. – № 1. – С. 25-34.

УДК: 373.3

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.13](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.13)Сейдахметов Макамбай Абдикадирович
ОшМУнун магистранты**ЗАМАНБАП МУЗЫКАЛЫК МАДАНИЯТ ААЛАМДАШУУ ПРОЦЕССТЕРИНИН
КОНТЕКСТИНДЕ**

Аннотация: Бул макалада музыка адамдарды тарбиялоого жана коомду өзгөртүүгө катышып, адамдын интеллектуалдык, эрктүү жана адеп-ахлактык сапаттарын калыптандыруучу, андагы чыгармачылык күчтөрдү жана жөндөмдүүлүктөрдү шыктандырып, стимулдаштыруучу, инсандын социалдашуусуна салым кошуп, жардам берип, адамдарды жогорку коомдук идеалдар үчүн күрөшкө уюштуруп, бириктирүүчү күчкө ээ экендиги чагылдырылган.

Ачкыч сөздөр: музыка, терапия, ден-соолук, тарбия, даарыгер, психика.

**СОВРЕМЕННАЯ МУЗЫКАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТЕ ПРОЦЕССОВ
ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

Аннотация: В данной статье утверждается, что музыка участвует в воспитании человека и изменении общества, формирует интеллектуальные, волевые и нравственные качества человека, вдохновляет и стимулирует творческие силы и способности, способствует и помогает социализации человека, организует и объединяет людей в борьба за высокие общественные идеалы.

Ключевые слова: музыка, терапия, здоровье, воспитание, врач, психика.

**MODERN MUSICAL CULTURE IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION
PROCESSES**

Annotation: This article argues that music is involved in the upbringing of a person and changing society, forms the intellectual, strong-willed and moral qualities of a person, inspires and stimulates creative forces and abilities, promotes and helps the socialization of a person, organizes and unites people in the struggle for high social ideals.

Keywords: music, therapy, health, education, doctor, psyche.

Музыканын маңызы, анын дүйнөлүк гармонияга таандыктыгы, адамдын ички дүйнөсүнүн көрүнүшү катары бар экендиги, анын тарыхый динамикасында абсолюттук баалуулук болгон жашоодогу “түбөлүктүү” суроолорго музыка феномени аркылуу түшүнүүгө жардам берет. XX кылымда музыкалык тилди угуучунун кабыл алуусунун татаалдашы азыркы музыканын угуучудан алыстап кетишине жана «боштондукка чыккан» мейкиндиктин башка тартиптеги «үн кубулуштары» менен толтурулушуна алып келди. Бул, биздин оюбузча, маданий байланыштын эң маанилүү каражаты катары музыка кубулушунун өзүн кайра карап чыгууну талап кылууда.

«Музыка адамдарды тарбиялоого жана коомду өзгөртүүгө катышып, адамдын интеллектуалдык, эрктүү жана адеп-ахлактык сапаттарын калыптандыруучу, андагы чыгармачылык күчтөрдү жана жөндөмдүүлүктөрдү шыктандырып, стимулдаштыруучу, инсандын социалдашуусуна салым кошкон сыяктуу, өзүн-өзү таанып билүүсүнө жардам берип, адамдарды жогорку коомдук идеалдар үчүн күрөшкө уюштуруп, бириктирет». Искусство - жашоо үчүн өзүнчө китеп жана адамзат эмгегинин жыйынтыгы [1, 423-б.]. Ал тарбиялык максатта колдонулат, социалдык коммуникация процесстерине катышат, ошондой эле «маанилүү социалдык чөйрөнү символдоштуруу менен алектенет.

Түшүнүктөрдү жана кырдаалдарды, алардын көркөм жана үн образдарын жана эмблемаларын иштеп чыгуу, адамзаттын жана анын айрым топторунун эмоционалдык жана башка руханий тажрыйбасын убакыт жана мейкиндикте берүү, ар кандай коомдук

окуяларды уюштуруу жана долбоорлоо жана акырында адамдардын тыгыз байланышына жана жакындашуусуна шарт түзүү, ошондой эле коомдун баалуулук багыттарын калыптандырат.

Музыканын функцияларынын системасы, жалпы эле искусство сыяктуу эле, кыймылдуу, тарыхый өзгөрмөлүү экендигин белгилей кетүү керек, анткени, ал түздөн-түз мында социалдык муктаждыктар системасына көз каранды. Искусствонун түрү кандайдыр бир кубулуштун социалдык функциясы үчүн коомдун белгилүү бир керектөөлөрүн канааттандыруусу менен аныкталат.

Заманбап маданияттын бир бөлүгү катары Европа маданиятында байыркы доордон бери музыканы түшүнүүдө үзгүлтүксүздүктү ишке ашырган өзгөчө «терапевтик» функцияны бөлүп көрсөтүүгө болот; адамга курчап турган дүйнөнүн катастрофаларынан жана конфликттеринен баш калкалоочу жайды сунуш кылган өзгөчө виртуалдык музыкалык реалдуулукту түзүп бере турган каалоосу менен байланышкан "компенсациялык" функция; адамды тынымсыз рефлексиялык жана баа берүүчү ишмердүүлүккө, көркөм маданияттын кубулуштарына карата өзүнүн позициясын тандоого үндөгөн функциясы. Мында музыкалык кубулуштар (мисалы, рок-музыканын ар кандай багыттары же автономдуу музыканын авангарддары) музыкалык чыгармалар менен гана эмес, ошондой эле өзгөчө музыкалык чөйрө менен да чагылдырылат, ага таандык болгон өзгөчө музыкалык чөйрө бар.

Адам өзү ылайыктуу табиттерге жана артыкчылыктарга, чөйрөгө жана баарлашуу стилине ылайыктуу жүрүм-турумуна жана көрүнүшүнө ээ болушу керек. Ошентип, музыка азыркы маданиятта болуп жаткан процесстерде система түзүүчү фактор катары эсептелет. Ал өзү түздөн-түз кабыл алуу учурларында гана эмес, андан тышкары да аны түзгөн адамдардын ички дүйнөсүнө жана жашоосунун тышкы атрибуттарына болгон таасирин ачып, жаны аудиторияны түзө алат.

Ар түрдүү музыка адамдын психикасына, ден соолугуна кандай таасирин тийгизерин бардыгыбыз эле биле бербейбиз. Азыркы заманбап музыкалык технология, анын ичинде музыкатерапия, дегеле музыкалык искусство адамдын аң-сезимин, жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө, эмоционалдык жактан жардам берет да, ошондой эле кээ бир музыкалар адамдын психикасын бузуп, ден соолугуна зыян келтирери белгилүү. “Даарыгердик илимдин эрежесинде” аттуу эмгегинде, ойчул баланын ар тараптуу тарбияланышы, андан ак көңүл, акылдуу, жөндөмдүү жана дени соо адамдын өсүп чыгышына токтолгон. Бул жараянда дене менен сезим шайкеш болушу абзел: “акындар – ааламдын канзаадалары, даарыгерлер денени башкарышат. Экөөнүн бал тили жанды жыргатат” [2, 196-б.], - деп белгилеген Ибн – Сина.

Музыка - сооротуу, тынчтандыруу, басылтуу менен дарылануу үчүн, ошондой эле чарчаган кезде аны менен күрөшүүгө, жумуш кылардын алдында сергектик багыт берүүгө, кандайдыр бир тыныгуу убагында жакшы эс алууга жардам берет. Инсандын иммунитетин көтөрүүгө, денедеги заттардын алмашуусун жакшыртууга жана оорунун алгачкы пайда болуу процессин төмөндөтүүгө музыканын жардам берери илимий жактан далилденген. Адамды дарылоодо музыканын эффективдүү күчү бар экендигин да байыркы заманда эле айтып, жада калса өз турмуштарында да колдонуп келишкен. Адамдын организминде музыканын тийгизген таасири жана дарылык касиети жөнүндөгү алгачкы илимий көз караштарды Пифагор белгилеп кеткен.

Музыкада жазылган мелодияларда адамды дүүлүктүрүүгө түртүп туруучу касиети бар экендигин аныкташкан. Мындай акыбалда согушууга же урушууга психологиялык жактан даяр болуп, тайманбастык акыбалга келерин да айтышкан. 1917-жылга чейин орус илимпоздору музыканын адамга пайдалуу жана жакшы таасир калтыруучу касиеттерин колдоп келишкен. Музыканын жардамы менен адамдын дем алуу органдарынын иш-аракеттерин жана нерв системасынын тең салмактуулугун орнотсо боло тургандыгына токтолушкан. Ошондой эле чарчоону жоюуга же шамдагайлыкты, сергектикти

жогорулатууга, туура эмес жана ашыкча кыймылдарды жөнгө салууга жана өтө эле толкунданган темпераментти басаңдатууга музыканын жардамы аябагандай зор экендигин белгилүү психолог, физиолог жана таланттуу дарыгер В.М Бехтерев тастыктаган.

Ырдоо процесси организмге керектүү болгон күчтүү стимулдаштырат. Ырдап жатканда үндүн термелүүчү кыймылы организм үчүн абдан жакшы вибромассаж болуп эсептелинет. Ошондуктан, ырчылар үн аппараттары туура коюлгандыктан, бир канча саат чарчабай ырдашат. Ырдап жатканда чарчап калбашы үчүн эки ийинди бош кармап, башты жогору көтөрүп, өзүндү жеңүүчү катары сезүү менен бир аз добуш менен ырдоо пайдалуу. Мында адамдын баш мээси, организмдин баардык системасы өсүп-өнүгүп, ийгиликтүү иштөөсү үчүн жардамын бере баштайт.

Музыканын мааниси тууралуу Аль – фараби төмөндөгүдөй көөнөрбөс ойду жазган: “Бул илими тең салмактуулукту жоготкондордун напсисин тизгиздегени, али баралына жете электерди баралына жеткиргендиги, тең салмактуу абалда тургандардын бул сапатын дагы да бекем сактагандыгы үчүн пайдалуу. Бул илим дененин саламаттыгы үчүн да пайдалуу, анткени дене ооруса, жан жапа чегет. Ошол себептен денени, жанды даарылоо аркылуу ишке ашат, ал эми жандын кубаты аваздардын шарапаты менен азаят “же өз субстанциясына ылайыкташат” [3, 151-б.].

Биздин массалык маданиятыбызда поп музыка 1980 – жылдардын экинчи жарымында пайда боло баштады, ал “бунтардык” жана “революциялык” рок деп аталган. Ал батышта ветнам согушу болуп жаткан учурларга туура келет, бирок ал ага чейин эле постсоветтик мезгилде терс мүнөздөгү музыкалар катары жашап келген. Рок музыкасынын негизги баалуулугу бул тынчтык үчүн күрөшүү, расизмге каршы туруу, акыркы убактарда наркотика менен күрөшүү катары пайдаланылган, андан кийин вандализмге жана агрессияларга, наркотикалык ырларды ырдалып, анын жашоого каршы үндөгөн жактары да болгондугун баса белгилеп кетүүгө болот.

Рок – музыканын примитивдүү, бурмалоо жактары бар экендиги так далилденген, анын негизги түзүүчүсү болуп Элвис Пресли жана Оззи Осборна эсептелет. Элис Купер өзүнүн альбомун “Өлтүргүч”, “Куш келипсиң менин коркунучтуу жаман түшүм” деп атаган музыкалык чыгармалары элге тартууланып келген. Ал өзүнүн музыкалык шоуусунда асынып алуу, өзүн – өзү өлтүрүү, жаш наристени өлтүрүү жана башка сыяктуу нерселерди туураган. Дэвид Боуи биринчилерден болуп сахнада эркектин – аялдын образын көрсөтүп турган масканы колдонгон. Кээ бир рок – музыканттар тыюу салынган вампиризм, шайтанчылык, бакшылык сыяктуу темаларды ачык эле жарыя кыла баштаган.

Рок – текстер бизди психопатологиялык феномен болуп эсептелген өлүмдү сүйүүгө жакындатат. Бул боюча Э. Фромм мындай белгилеген, эгоизм, зордук зомбулук, радикалдуу гедонизм, бытиенин маңызын жоготуу. Ошонун негизинде алар бир нече синдромдорго бөлүнгөн:

- наркотикалык гедонизм синдрому (түш, жалган жашоо, реалдуулуктан сырткары рахат алуу сезими, мас абал, жана башка терс көрүнүштөр) изилдөөчүлөр айткандай азыркы жаштар үчүн гедонизм субкультураны мүнөздөп турат;

- агрессивдүү активдүү синдром, тоталдык карама – каршылыктарды, зордук жана вандализмтууралуу ырларды ырдоонун күчү жана тездиги.

пессимизм жана өлүм синдрому, өлүмдүн мотивдери, өзүн – өзү өлтүрүү, коркуусу, өзүн-өзү жат сезүүсү [4.].

Рок жана попмузыка өтө эле дегуманизацияланып баратат, ал адамдын образын жокко чыгарып, аны шайтанга, роботко ж.б. персонаждарга алмаштырууда. Гуманисттик маанилерди жоготуп, адамдын табигый үнүн өзгөртүп, эркектинүнүн аялдын үнүнө алмаштырууда. Жалпысынан айтканда адам менен предметтин ортосундагы ченемдер жоголуп баратканы белгилүү.

Көптөгөн гениалдуу ойчулдардын арасында улуу француз ойчулу Гюйо искусствону социологиялык көз караштар менен изилдөөгө аракет жасаган. Башында

мындай аракеттер пайдасыз деп айтылып келген. Искусствону социалдык эффектерде кароо – бул ишке ашпай турган идеялар болуп каралып, башкача айтканда адамды анын көлөкөсү аркылуу изилдөө дегенди билдирген.

Жаңы искусство адамдарды эки опко ажыратып карашы мүмкүн: биринчиси түшүнүүгө мүмкүнчүлүгү жеткендер, ал эми экинчиси түшүнүүгө мүмкүнчүлүгү жетпегендер болуп бөлүнгөн. Чындыгында биринчи топтогулардын реалдуулукту кабыл алуу жөндөмдүүлүктөрү жогору деп эсептелген болсо, экинчисин ошол жөндөмдүүлүктөрдөн ажыратып койгондой көрүнгөн. Жаңы искусство дайыма эле баары үчүн искусство болуп саналган эмес, мисалы романтикалык искусствону мисал келтирүүгө болот. Бул жерде коомдун көпчүлүк массасынын кыжырдануусуна алып келген. Кээ бирлерине искусство чыгармалары түшүнүктүү болгондугу үчүн жаккан эмес. Ал эми адам өзүн жогору коюп өзүн аябай абдан жакшы сезген болсо, ошол жерде кыжырдануулар болгон эмес.

Бирок адамдарга кандайдыр бир жаңы нерселер түшүнүксүз болуп калган болсо, аларга да кээ бир нерселер жакпай калышы мүмкүн, мындай учурларда адам өзүн кемсинтип, өзүнүн толук эмес, чыдамсыз экендиктерине күмөн саноолор пайда боло баштайт. «Музыканы укканда, биз эч качан жете албаган жалпы жашоого, кандайдыр бир аз убакыттын ичинде эле жете алабыз. Музыка көп рахат алууларды алып келет, анда адам турмушка сарптаган күчтөрүн жыйнап алууга, кесиптик ишмердүүлүгүн жүзөгө ашырууга, социалдык жашоого жана сүйүүгө жетүүгө жардам берет, о.э. адамдагы оор жүк көз ирмемде жоголот, кубанычтын негизинде көздөн жаш агат» [5, 28-б.].

Дайыма жаңы искусство адамды өзүн ушундай образда сезүүгө мажбурлайт: бул жерде адам искусствонун сырларын толук кабыл алууга мүмкүнчүлүгү жетпейт, ар кандай кооздукту көрө да, уга да албайт. Мында адам ушул сыяктуу терс көрүнүштөрдүн андан ары уланып кетүүсүнө жол бербеши керек, ошондуктан бул проблема тууралуу жүздөгөн жылдардан бери сөз болуп келүүдө. Жалпы масса баарынын үстүнөн бийлик жүргүзүп келген болсо, азыркы жаңы искусствонун алдында өзүнүн адам өз укугунун басмырланып жатканын сезип, мындай искусствону алаксытуучу жана аристократиялык инстиктеги искусство деп аташкан. Ошондуктан азыркы учурда кайсыл жерде жаңы музыка пайда болсо, анын артынан дайыма ээрчигенди жалпы масса адатка айландырууда.

Корутунду

Азыркы жашоодо сырдуу, таң калыштуу жалган нерселер жашап келүүдө. Мындай далилсиз жалган көрүнүштөр адамдардын реалдуу жашоосуна айланууда. Башкалар менен пикир алышууда карама – каршылыктарга кабылганыңды, сенин ар бир кадамын кайгылуу жаңылыштык болуп калышы мүмкүн экендигин алдын ала сезүүгө мажбур болосун.

Эгерде жаңы искусство баарына түшүнүктүү болбосо, анын каражаттары жалпы адамзаттык деп эсептелбейт. Искусство жалпы адамдарга багытталбаса, ал аз сандагы адамдардын категорияларына таандык болгон болсо, алар ачык эле бири – биринен айырмаланбаса, анда мындай искусствону чыныгы искусство деп эсептөөгө мүмкүн эмес.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Кантор, В.К. Русская классика или бытие России. М.: РОССПЭН, 2005, - С.423.
2. Воскобойников, В. Великий врачеватель. – м., 1972. -С.196.
3. Григорьян, С.Н Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII вв. – М.: Наука, 1960. -С.151.
4. Набок, И.Л. Рок-культура как эстетический феномен.//Автореферат та соискании доктора философских наук, М., 1993
5. Леви-Стросс, К. из книги «Мифологические» 1. «Сырое и вареное»: Увертюра. Ч.2, - семиотика и скусст – вометрия. М, 1972, -С.27-28.

УДК: 373.3

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.14](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.14)Сейдахматов Маккамбай Абдикадирович
ОшМУнун магистранты**МУЗЫКАНЫН КАЛЫПТАНУУСУНУН ТАРИХЫЙ ЭВОЛЮЦИЯСЫ**

Аннотация: Бул макалада кыргыз эли курчап турган этностор менен жигердүү карым-катнашта болуп, аймактык, социалдык жана башка айырмачылыктарга карабастан, кыргыздын түпкү келбетин сактап, улуттук маданияттын өнүгүшүнө зор салым кошкондугу боюнча изилдөөчүлөрдүн ой жүгүртүүлөрү чагылдырылган. Улуттук руханий маданияттын өзгөчөлүгү – бул күнүмдүк этностор аралык мамилелерди куруу гана эмес, ошондой эле маданияттар аралык чөйрөдөн маалыматты алуу механизмдерин түзүү жана аны этностук мейкиндикте кароо жактары белгиленген.

Ачкыч сөздөр: музыка, тарых, руханий маданият, фольклор, этнография.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В данной статье отражены мысли исследователей о том, что кыргызы активно взаимодействуют с окружающими их этносами, несмотря на региональные, социальные и другие различия, сохраняют самобытный облик кыргызов и вносят большой вклад в развитие национальной культуры.

Ключевые слова: музыка, история, духовная культура, фольклор, этнография.

HISTORICAL EVOLUTION OF MUSIC EDUCATION

Annotation: This article reflects the thoughts of researchers that the Kyrgyz actively interact with the surrounding ethnic groups, despite regional, social and other differences, preserve the original appearance of the Kyrgyz and make a great contribution to the development of national culture.

Keywords: music, history, spiritual culture, folklore, ethnography.

«Кыргыздар Орто Азиядагы эң байыркы элдердин катарына кирет. Азыркы кезде Орто Азияда жашап жаткан элдердин ичинен тарыхта аты мынчалык эрте кезиккен бир дагы эл болбосо керек», – деп жазган белгилүү орус чыгыш тарыхчысы, академик В.В. Бартольд [1, 176-б.]. Кыргыз эл музыкасы элдин маданиятын, дүйнөгө көз карашын, турмуш-тиричилигин, тарыхын, этностук жана эстетикалык идеяларын чагылдыруучу баа жеткис мурас. Анын тамыры байыркы замандардан башталат. Кыргыз музыкасы жөнүндөгү алгачкы жазуу маалыматтары бир катар адабияттарда кездешет. Кытайдын белгилүү дин кызматкери жана саясатчысы Сюан-Цзан 630-ж. азыркы кыргыз жеринде болуп, жергиликтүү эл жөнүндө: «Мени тосуп алууга арналган той кулакка жагымдуу, жүрөк менен көңүлдүү эргиткен лирикалык күү менен башталды», деп белгилеген. Бирок ушул убакка чейин байыркы кыргыз музыка өнөрү тууралуу кабарлаган буюм, маданият эстеликтери табыла элек. Кыргыз элинин музыкалык фольклору кагаз бетине түшүрүлбөгөндүктөн, искусствонун бул тармагын тарыхый мезгилдерге бөлүү өтө кыйын.

Кыргыздарда өзүнчө музыка теориясы, улуттук музыкалык-поэтикалык өнөр жөнүндө илим, тажик элдериникиндей музыкант-окумуштуулар болгон эмес. Негизинен чыгарма жекече аткарылып, көп үн менен ырдоо жана күүнү ансамбль менен аткаруу салтка айланбаган. Кыргыздарда айтышуу ыкмасындагы аткаруу кеңири тараган. Ыр бир үн менен аткарылып, аспаптык музыкада комуздун жана кыл кыяктын эки кылынын жардамы менен эки-үч добуштуу үндөштүк жаралган. Фольклор оозеки түрдө гана жашап, ал эми эл музыканы жаттап алуу жолу менен бири-биринен үйрөнүшкөн. Ошондуктан тигил же бул музыкалык чыгарманы аткарган адам аткаруучу гана эмес, ошол күүнүн

жаңы варианты жаратуучу да болуп калган. Ыр-күүлөрдүн мындайча таралышы элдин музыкалык ан-сезиминин өзгөчө бир түрдө калыптанышын жана өнүгүшүн шарттаган [2].

Хронологиялык ретроспектиада изилденип жаткан маселенин тарыхнамасын кароодо изилдөөнүн интенсивдүүлүгүнүн даражасы, басылмалардын саны боюнча да, тарыхый-маданий окуяларды чечмелөөдө жана баалоодо концептуалдык мамилелерде да айырмаланган үч мезгилди бөлүүгө болот. Биринчи мезгил Кыргызстандын аймагынын Россия империясынын курамына кошулган мезгилине тиешелүү. Кыргыз элинин музыкалык турмушу жөнүндө 19-кылымдын 2-жарымындагы жана 20-кылымдын башындагы тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрдө, мисалы, орустун белгилүү окумуштууларынын эмгектеринде кездешет. Белгилүү орус саякатчылары, изилдөөчү окумуштуулары – Ч.Валиханов, М.Венюков, П.Валеев, Н.Пржевальский, Ф.Поярков, В.Радлов, Н.Северцов, П.Семенов-Тянь-Шанский, А.Федченко жана башкалар изилдешкен. Кыргызстандын жаратылышынын байлыгын гана эмес, көчмөндөрдүн маданиятын, турмушун да сүрөттөгөн.

Кыргыз элинин музыкалык-этнографиялык материалдарын алгачкы жыйноочулар – австриялык музыкант, Ташкенттеги орус аскер оркестрлеринин оркестринин жетекчиси А.Эйххорндун, ошондой эле батыш этнографтары Г.Капу, Г.Бонвалло жана Г.Пфеннигдин ноталары абдан баалуу.

Экинчи мезгил Совет бийлигинин жылдарын камтыйт жана советтик тарых илиминин алкагында түзүлгөн жана Октябрга чейинки мезгилдеги окуяларга жана фактыларга терс баа берүү жана совет мезгилиндеги маданий курулушка ашыкча оң баа берүү менен мүнөздөлгөн изилдөөлөрдү камтыйт. Ошого карабастан, бул эмгектер кыргыздардын маданиятынын тарыхын изилдөөгө чоң салым кошкон. Кыргыздын элдик ырларынын жана күүлөрүнүн оригиналдуу жазмаларын А.Затаевич (1971) жана В.Виноградов (1939, 1958, 1961, 1962, 1971, 1974) жасаган. Музыка таануучу В.Виноградовдун фундаменталдык эмгектери кыргыздын поэтикалык жана музыкалык фольклорунун теориясынын жана тарыхынын эң маанилүү проблемаларын жана профессионалдык музыкалык искусствонун өнүгүүсүнүн негизги аспектилери камтыйт.

20-кылымдын аягында (1990-ж.) кыргыз элинин тарыхына жана маданиятына көңүл буруу абдан маанилүү болгон. Бул жылдардын ичинде кыргыз музыкалык маданияты боюнча бир катар эмгектер, макалалар жарык көргөн. Азыркы шарттар элдик салттуу музыкалык аткаруучулук өнөргө (ырчылык жана аспаптык) көңүл бурбай койгон жок. 21-кылымдын башында элдик музыкалык аткаруучулуктун салттуу мүнөзү анын өнүгүшүнүн жаңы барагын ачты. Ага чейин элдик музыкада анын тарыхы, классификациясы каралып келгенин билебиз.

Кыргызстанда эгемендүүлүк алгандан бери жана бүгүнкү күнгө чейин элдин тарыхы, маданияты, көркөм-музыкалык искусствосу коомчулуктун кызыгуусун арттырып келет. Азыркы учурда элдик салттуу музыкалык аткаруучулуктун тарыхый, салттуу жана руханий баалуулуктарын системалуу түрдө изилдөө элдик чыгармачылыктын бир тармагы катары этномаданий илимий, чыгармачылык жана тарбиялык көйгөйлөрдүн контекстинде принципалдуу мааниге ээ. Ар кайсы мезгилде бул асыл ишке К.Ш.Дюшалиев (2007, 2012), Ч.Т.Үмөталиева (2016), С.Субаналиев (1991), Р.Аманова (2018) салым кошкон.

Тарыхта кыргыз эли курчап турган этностор менен жигердүү карым-катнашта болуп, аймактык, социалдык жана башка айырмачылыктарга карабастан, кыргыздын түпкү келбетин сактап, улуттук маданияттын жакындашуусуна салым кошкон, ал окуяда, менталитетинде ж.б. Улуттук руханий маданияттын өзгөчөлүгү – бул күнүмдүк этностор аралык мамилелерди куруу гана эмес, ошондой эле маданияттар аралык чөйрөдөн маалыматты алуу механизмдерин түзүү жана аны этностук мейкиндикте кароо. Бул маалыматтардын негизги булактарынын бири – элдин тарыхый эс тутумун топтоонун, чечмелөөнүн жана түшүнүүнүн өзгөчө баяндоо формасы катары баяндоо. Бир жагынан баяндоо руханий маданиятты өзүнүн таанылышы жана оригиналдуулугу менен

камсыздаса, экинчи жагынан кыргыз этносунун руханий маданиятынын презентациялык, демонстративдик элементи болуп саналат.

XIX кылымдын аягынан тартып, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз элинин руханий маданиятын гуманитардык билимдин бардык тармактарынын өкүлдөрү: тарыхчылар, филологдор, философтор, этнологдор, тилчилер изилдеп келишкен. Алардын эмгегинин аркасында кыргыз элинин турмушунун мифологиялык жана ритуалдык аспектилери, улуттук адабияттын жаралышы жана өнүгүшү, илим менен билим, кыргыз элинин тарыхый жана маданий байланыштары сыяктуу илимий изилдөөлөрдүн аспектилери чагылдырылган. Бирок, ар кандай тарыхый этаптардагы кыргыз этностук тобунун мейкиндик-убакыттык кабылдоосунун жана менталитетинин өзгөрүшүнө таасирин тийгизген руханий маданияттын нарктык категорияларынын жана анын коммуникативдик функцияларынын өнүгүшүнө байланышкан маселелер дагы эле жетишсиз изилденип келе жатат.

Массалык стереотиптердин пайда болушу, диний агымдардын өнүгүшү, маданий баалуулуктардын ааламдашы, этникалык топтордун иденттүүлүгүнүн эрозиясы азыркы доордо улуттук руханий маданияттын өнүгүшүнүн тарыхый өбөлгөлөрү өзгөчө актуалдуу болуп саналат, демек, күчөп баратат. Кыргызстанга кыргыздардын өз тилине, маданиятына жана тарыхый жактан өнүккөн руханий баалуулуктарына кызыгуусу табигый көрүнүш.

Кызыл тил боюнча В.Радлов минтип айткан: «...кара-кыргыздар түрк тилдүү уруулаштарынан сүйлөй билүүсү менен айырмаланат. Кыргыздардын тилди пайдалануусуна таң калбай коюуга болбойт. Өз оюн так жана ташка тамга баскандай айтып, өз сөзүнө көркөмдүүлүктүн үлүшүн кошо алышат, ал тургай фразалардан куралган демейки сөздө жана аралыгында так ритмикалык ченем болот, андыктан ыр же сап түрүндөгү бири-биринин артынан куюлушкан сөздөр ырааттуулукта куралып, ыр түрмөгүн түзгөндөй ой калтырат. Кыргыз аңгемечини карап угуп отурсаң, кыргыз айтканды жакшы көрөрүнө жана ойлонуштурулган сөзү менен өзүнүн угуучуларын тартууга аракетин байкайсың. Бул жерде угуучулар да ыракаттанып анын сөзүн угуп жаткандыгын байкаса болот жана алар убагында айтылган сөздү баалай билишет» [3, 98-б.].

Манасчылар үчүн шыктануу булагы болуп «байыркы көсөмдөрдүн айткандары», «илгеркиден калган сөздөр», «элдин эс-тутумундагы сөздөр» саналат. Кыргыз элинин укмуштуудай чечендигинин табигый белеги анын эпикалык мурастарында – чоң жана кичи эпостордо: «Манас» (500 миң саптан ашык); «Саринжи-Бөкөй», «Кедейкан», «Эр Төштүк», «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Олжобай менен Кишимжан», «Жаңыл Мырза», «Кожожаш» эпосторунда чагылдырылган. «Манас»3 эпосун тилди жана элдин эпикалык салтын алып жүрүүчү манасчы – кыргыз гана айтканы белгилүү. «Өзгөчө шык», эпикалык «Манас» айтуу өнөрү ага гана мүнөздүү. Жалпысынан, «Манас» айтып жатканда ал өзгөчө шыктануу менен кандайдыр бир сыйкыр абалында айтат, балким, Кудай Таалам өзү айтып жатканда кандайдыр бир сырдуу күч берет [4, 16-б.].

В. Виноградовдун пикири боюнча «Программалуулук – кыргыз аспаптык музыкасынын жан-дили. Балким, азыркы бар болгон бардык күүлөрдүн кандайдыр бир конкреттүү турмуштук фактор, көрүнүш, уламыш менен кандайдыр бир деңгээлде байланышкан же ошолор түрткү болгон. Эгерде баштапкы булагына дайыма эле жетүүгө мүмкүн болбосо да, программалуулук дайыма эле музыкалык оюн, көркөмдүү образ формасында билдирилбейт, дайыма эле дал өзүндөй берилбейт, мындайча айтканда, көпчүлүк күү жөнүндө алардын программалык мазмунун ачуучу маалыматтарды чогултса болот» [5, 79-б.].

Корутунду

Тарыхый жактан улуттук маданияттын табиятынын структурасы кош мүнөздүү болуп, салт менен тыгыз байланышта турат. Бул руханий маданият туруктуу, бирок ошол

эле учурда өзгөрүүгө жөндөмдүү дегенди билдирет. Идеалында руханий жана материалдык маданиятта салт менен инновация реалдуу чөйрөдө да, этностун музыкалык маданиятында да бири-бирин толуктап турат. Чынында, элдин музыкалык маданиятынын өзгөрүп жаткан дүйнөдө жашап кетүүсүнө мүмкүндүк берген негизги механизмдер. Бирок элдердин маданий-тарыхый өнүгүүсүндө жогоруда саналып өткөн компоненттердин бири экинчисине терең таасир тийгизип кегендигин көп байкайбыз. Өтө көп тарыхый өзгөрүүлөр өзүнүн өткөнү менен байланышын жоготуп коюшу мүмкүн, ал эми салттуулуктун күчөшү этностун көйгөйлөрүн чечүүгө жана тышкы чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө ыңгайлашууга мүмкүн болбой калат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. «Сорос Кыргызстан» фонду. Бишкек, 1996, 176-б.
2. <http://students.com.kg/?p=453>
3. Радлов Василий Васильевич // [Большая советская энциклопедия](#): [в 30 т.] / под ред. А. М. Прохоров — 3-е изд. — М.: Советская энциклопедия, 1969, 98-б.
4. «Манас» – кыргыз элинин баатырдык эпосу. Китепке киришүү сөз. Фрунзе, 1968, 16–17-б.
5. Винорадов В. «Киргизская народная музыка», 1958, 79–80-б.

УДК: 371. 3: 517

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.15](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.15)

Тагаева Дамира Абылкасымовна,
п.и.к., Ош МУ

tagaeva.69@mail.ru

Махкамова Зулайхо Давронбековна.

ОшМУнун магистранты

zmakhkamova@gmail.com

Маматмусаева Фарида Курсанбековна

ОшМУнун магистранты

fmamatmusaeva@mail.ru

Муминова Гулбарчын Тураевна

ОшМУнун магистранты

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТА МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДА НЕГИЗГИ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨРДҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ

Аннотация: Макалада компетенттүүлүккө негизделген мамиледе окутуу шарттарындагы кенже мектеп окуучуларына билим берүүнүн заманбап сапатына жетүүнүн негизги жолу каралат. Башталгыч мектеп деңгээлинде окуучулардын компетенттүүлүгүн жалпы билим берүүчү сапаттардын жана жөндөмдүүлүктөрдүн системасы катары, ошондой эле аларды практикада маңыздуу колдонууга боло тургандыгы белгиленет. Билим берүүнүн мазмунун өздөштүрүүнүн максаты жана натыйжасы болуп социалдык тажрыйбанын ар кандай чөйрөлөрүндөгү негизги компетенциялар системасы менен аныкталуучу кенже мектеп окуучуларынын инсандык тажрыйбасын өнүктүрүү саналат.

Негизги сөздөр: мектеп, билим, чыгармачылык, компетенттүүлүк, технология.

ФОРМИРОВАНИЕ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНОМ КЛАССЕ

Аннотация: в статье рассматривается компетентностный подход - основной путь достижения современного качества образования младших школьников. На уровне начальной школы компетенции учащихся можно рассматривать как систему универсальных обще-учебных качеств и способностей, а также стремление и готовность осмысленно применять их на практике. Целью и результатом усвоения содержания образования является развитие опыта личности младшего школьника, определяющегося системой ключевых компетентностей в различных областях социального опыта.

Ключевые слова: школа, познание, творчество, компетенция, технология.

FORMATION OF KEY COMPETENCES IN TEACHING MATHEMATICS IN PRIMARY SCHOOL

Annotation: The article deals with the competence-based approach - the main way to achieve the modern quality of education for younger students. At the elementary school level, the competences of students can be viewed as a system of universal general educational qualities and abilities, as well as the desire and willingness to meaningfully apply them in practice. The goal and result of mastering the content of education is the development of the experience of the personality of a younger student, which is determined by the system of key competencies in various areas of social experience.

Keywords: school, knowledge, creativity, competence, technology.

Азыркы учурда мектепке чейинки билим берүүдөн баштап жогорку кесиптик деңгээлге чейинки бардык этаптарда билим берүү жана тарбиялоо системасын өркүндөтүү зарылчылыгынан улам билим берүүнүн модернизациялоо жүрүп жаткандыгына күбө болуудабыз. Мындай шарттарда окутуунун “билимге негизделген” мамилеси компетенттүүлүккө негизделгенге өзгөрдү, бул бир катар себептерге байланыштуу. Биринчи кезекте, мектеп менен жогорку окуу жайларынын, бүтүрүүчүнүн кийинки кесиптик ишмердүүлүгүнүн ортосундагы үзгүлтүксүз билим берүүнүн тутумунун маанилүү бөлүгү катары билим берүү деңгээлин кароо зарылчылыгынан белгилүү. Мындан тышкары окутуунун активдүү ыкмаларын жана формаларын – баарлашууга, өз ишмердүүлүгүнө аң-сезимдүү мамиле жасоого, окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүнө түрткү берүүчү проблемалык, илимий изилдөөнүн, өз алдынча иштөөнүн элементтерин киргизүү жана колдонуусунан маалым. Натыйжада, бүгүнкү күндө билимди эффективдүү берүү инсандык сапаттар, ошондой эле окуучулардын алган билимдерин практикалык ишмердүүлүктө, кесипкөйлүктө пайдаланууга даярдаган негизги компетенттүүлүктөр калыптанган инсандык маанилүү ишмердүүлүк процессинде гана мүмкүн экендиги айдан ачык байкалууда.

Башталгыч мектептин милдети - окуучулардын өз алдынча иш жүргүзүүсү үчүн зарыл болгон компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу жана өнүктүрүү болуп саналат. Бул милдетке компетенттүүлүккө негизделген мамиледе окутуу аркылуу жетишүүгө болот. Мындай талаптар "билим" "компетенттүүлүккө негизделген" окутуу моделине өтүү тенденциялары, өнүктүрүүчү билим берүү идеяларын жайылтуу, кенже окуучулардын математикалык даярдыгын жакшыртуу зарылдыгын жоюу маселелеринин чечилишине байланыштуу болору анык [1, 125-6].

Илимий адабияттарда негизги компетенттүүлүктөр жөнүндө кеңири түшүнүк берилет. Билим берүү максаттарына ылайык негизги компетенттүүлүктөрдүн толук тизмеси А.В.Хуторский тарабынан белгиленген. Автор негизги билим берүү компетенттүүлүктөрдү төмөндөгүчө талдайт:

1. Окуучунун баалуулук идеялары менен байланышкан дүйнө тааным жаатындагы компетенттүүлүк, анын айланадагы дүйнөнү көрүү жана түшүнүү, анда багыттоо, өз ролун жана максатын ишке ашыруу, өзүнүн иш-аракеттери жана иш-аракеттери үчүн максаттуу жана семантикалык орнотууларды тандай билүү, чечимдерди кабыл алуу.

2. Жалпы маданий - бул окуучу жакшы билүүгө, билимге жана тажрыйбага ээ болууга тийиш болгон маселелердин комплекси. Бул улуттук жана жалпы адамзаттык маданияттын өзгөчөлүктөрү, адамдын жана адамзаттын, айрым элдердин турмушунун руханий-нравалык негиздери, үй-бүлөнүн маданий негиздери, социалдык, коомдук кубулуштар менен салттар, илим менен диндин адам жашоосундагы ролу, алардын дүйнөгө тийгизген таасири, турмуш-тиричилик жана маданий-эс алуу ишиндеги компетенциялар, чөйрө, мисалы, бош убакытты уюштуруунун натыйжалуу жолдоруна ээ болуу.

3. Окутуучу-когнитивдик - реалдуу таанып билүү объектилери менен салыштырылган логикалык, усулдук, жалпы билим берүү иш-аракеттеринин элементтерин камтыган студенттердин өз алдынча таанып-билүү иш-аракети жаатындагы компетенцияларынын жыйындысы. Бул максат коюуну уюштуруу, пландоо, талдоо, ой жүгүртүү, билим берүү жана таанып-билүү ишмердигин өз алдынча баалоо жаатындагы билим жана көндүмдөрдү камтыйт.

4. Маалыматтык - керектүү маалыматты өз алдынча издөө, талдоо жана тандоо, аны уюштуруу, өзгөртүү, сактоо жана берүү жөндөмдүүлүгү. Бул компетенттүүлүк окуучуга предметтерде жана билим берүү чөйрөлөрүндө, ошондой эле аны курчап турган дүйнөдө камтылган маалыматтар менен иштөө көндүмдөрүн берет.

5. Коммуникативдик - керектүү тилдерди билүү, башкалар жана алыскы адамдар менен өз ара аракеттенүү ыкмаларын камтыйт; топ менен иштөө көндүмдөрү, командада ар кандай социалдык ролдорго ээ болуу.

6. Социалдык-эмгектик компетенттүүлүк - жарандык жана коомдук ишмердүүлүктө, коомдук-эмгектик чөйрөдө, үй-бүлөлүк мамилелер жана жоопкерчилик жаатында, экономика жана укук маселелеринде, кесиптик өз алдынча аныктоодо билимге жана тажрыйбага ээ болуу.

7. Жеке өзүн-өзү өркүндөтүү компетенттүүлүгү физикалык, рухий жана интеллектуалдык өзүн-өзү өнүктүрүүнүн, эмоционалдык өзүн-өзү жөнгө салуунун жана өзүн-өзү колдоонун жолдорун өздөштүрүүгө багытталган. Бул жерде чыныгы объект окуучунун өзү [4, 63-б.].

Негизги билим берүү компетенттүүлүктөрдүн тизмеси илимпоз тарабынан жалпы билим берүүнүн негизги максаттарынын, коомдук тажрыйбанын жана инсандын тажрыйбасынын структуралык чагылдырылышынын, ошондой эле социалдык билимди өздөштүрүүгө мүмкүндүк берүүчү окуучунун ишмердүүлүктүн негизги түрлөрүнүн негизинде аныкталат. Тажрыйба, заманбап коомдо турмуштук көндүмдөрдү жана практикалык иш-аракеттерди алуу. Окуучулардын негизги компетенттүүлүгүн калыптандыруунун шарттарынын бири - окуунун активдүү мүнөзү болуп саналат. Негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу үчүн мындай мүмкүнчүлүктөр илим берүү системасынын методикалык пакetine киргизилген. Методикалык аппараттын негизин проблемалык-диалогдук технология, дифференциялап окутуу технологиясы жана жетишкендиктерди баалоо технологиясы түзүлүп, окуучулардын жогорку өз алдынчалык менен билим алуу жөндөмүн өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жалпы билим берүү стандартында негизги компетенттүүлүктөр төмөндөгүчө аныкталат:

1) маалыматтык компетенттүүлүк – бул окуучулардын маалыматты өз алдынча издөөгө, талдоого, тандоого, иштеп чыгууга, анын аныктыгын тактоого, жүйөлүү тыянактарды түзүүгө, сын көз караш менен түшүнүүгө жана өз ишин пландаштыруу жана ишке ашыруу боюнча негизделген чечимдерди кабыл алууга даярдыгы жана жөндөмдүүлүгү, керектүү маалыматты алып, аны оозеки жана жазуу формасында, анын ичинде маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу менен берип, көйгөйлөрдү чечүү үчүн диалог түзүү жөндөмдүүлүгү; 2) социалдык-коммуникациялык компетенттүүлүк – өзүнүн умтулуусун башка адамдардын жана социалдык топтордун кызыкчылыктары менен туура келтирүүгө, ар түрдүү позицияларды таануу менен башка адамдардын баалуулуктарына (маданий, диний, этностук, гендердик, кесиптик, инсандык) сый мамиле жасоонун негизинде өзүнүн көз карашын коргой билүүгө даярдыгы; негизги демократиялык жана жарандык укуктарды жана эркиндиктерди түшүнүү жана кабыл алуу, Мекенди сүйүү, улуттук каадасалтты урматтоо, Кыргызстандын маданий мурасына жана жаратылыш байлыктарына аяр мамиле кылуу; маданий көп түрдүүлүктү түшүнүү жана Кыргыз жараны жалпы жарандык окшоштуулукту түзүү; 3) өзүн-өзү таануу жана көйгөйлөрдү чечүү компетенттүүлүгү – өзүнүн потенциалдуу жана актуалдуу касиеттерин, инсандык, жеке өзгөчөлүктөрүн, башка адамдар менен болгон өзүнүн мамилелерин билүү, жекече психологиялык жана жүрүм-турумдук мүнөздөмөлөрүн өзгөртүү боюнча максаттуу багытталган ишке жөндөмдүүлүгү, келечектеги кесиптик ишин тандоо үчүн маалыматтагы, окуу жана турмуштук кырдаалдардагы көйгөйлөрдү жана карама-каршылыктарды табуу жөндөмдүүлүгү, сынчыл ой жүгүртүү көндүмдөрүн жана изилдөөчүлүк, чыгармачыл жана долбоордук иштерди аткаруу үчүн талдоону колдонуу менен аларды чечүүнү пландаштыруу жана өз алдынча же башка адамдар менен өз ара аракеттенүү менен чечүү [2, 8-б.].

Окуучулардын негизги компетенттүүлүктөрүнүн калыптандыруу шарттарынын бири окуунун активдүүлүгүнө байланыштуу болуп саналат. Дагы бир өзгөчөлүгү

балдардын ой жүгүртүүсүн, сүйлөө, чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү, иш-аракеттин когнитивдик мотивдерин алдын ала даярдоо зарылчылыгы болуп саналат. Башталгыч класстын окуучулары үчүн математика сабагында билим берүү жана когнитивдик компетенттүүлүктүн калыптануу этаптарын алдыңкы катары көрсөтүү максатка ылайыктуу.

Окуучулардын негизги компетенттүүлүгүн калыптандырууда төмөнкүдөй өз ара байланышкан этаптарга бөлүнөт:

- окуу максатын коюу жөндөмүн калыптандыруу;
- окуу иш-аракеттерин пландаштыруу жөндөмүн калыптандыруу;
- өзүн-өзү башкаруу жана өзүн-өзү баалоо, рефлексия көндүмдөрүн өнүктүрүү [3, 200-б.].

Биринчи этапта, максат коюу маанилүү элементи болуп саналат. Башталгыч класстын окуучусу үчүн өзүнүн ишмердүүлүгүнүн максатын формулировкалоо өтө кыйын. Бул этапта окуу китеби менен иштөө чоң жардам берет. Окуу китебинин мазмуну жаңы билимди киргизүүнүн проблемалык-диалогдук технологиясын эске алуу менен түзүлгөн. Оюндуу түрдө балдар максат коюуга жана сабактын темасын аныктоого үйрөнүшөт. Буга оюн учурлары, Киришүү диалогунун жардамы менен биз теманы түзөбүз жана жетүү керек болгон максаттарды белгилейбиз. Билимди жаңылоо этабында балдардын мурда алган билимине таянуу турмуштук тажрыйбага негизделет. Бул этапта балдарга кыйынчылык жараткан тапшырмалар сунушталат. Көйгөй пайда болот, аны чечүү үчүн алгач максаттарды аныктоо керек, б.а. баланы өзү үчүн аныктоо “Мен муну мурунтан эле билем жана жасай алам”, “Мен муну дагы деле такыр билбейм, табышым керек”, “Мен буга чейин эле бир аз билем, бирок мен аны түшүнүү үчүн көбүрөөк убакыт керек.” Бул иш-аракет ар бир тапшырманы аткаруунун алдында жүргүзүлөт, андан кийин аны аткаргандан кийин, балдарды максатка жете алдыбы же жокпу, анализдөөгө чакырабыз.

Окуучунун ишмердүүлүгүнүн кийинки этабы бул теманы изилдөө үчүн программаны даярдоо болуп саналат. Окуу материалын туура тандоо жана анын презентациясынын структурасын иштеп чыгуу абдан маанилүү. Ошонун негизинде биринчи жана экинчи класстарда балдарга математика боюнча тарбиялык тапшырмалар сунушталат, алардын жардамы менен алар көндүмдөрдү өздөштүрүшөт жана өнүктүрүшөт, ар кандай типтеги маселелерди чечүүгө үйрөнүшөт. Үчүнчү класска келгенде, алар түздөн-түз аларга багытталган “турмуштук” кырдаалдардын үлгүсү болгон маселелерди чечүүгө өтүшөт.

Мамлекеттик билим берүү стандартында белгиленген, негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу үчүн балдарга башталгыч класстардын математика курсунун салттуу мазмундук линиялары гана эмес, жаңылары да сунушталат, мисалы: «Көңүл ачуучу жана стандарттуу эмес тапшырмалар». Алар арифметикалык, алгебралык, геометриялык материалдарды комбинаториканын, графиктердин теориясынын, логиканын элементтери менен айкалыштырат жана ыктымалдуулук теориясынын жана математикалык статистиканын эң жөнөкөй түшүнүктөрү жөнүндө түшүнүк берет. Компетенттүүлүктөрдү калыптандырууда өзүн-өзү сыйлоо сезимин калыптандыруу жана баланын өз билимин тереңдетүү жөнүндө ой жүгүртүү жөндөмүн калыптандыруу абдан маанилүү. Себеби, рефлексивдүүлүк адамдын өзүн сырттан көрө билүүсүнө негизделген. Ошондуктан окуучулардын өзүн-өзү сыйлоо сезимин калыптандыруу үчүн аларга өз жөндөмүн башкалардын жөндөмү менен байланыштырууга, жолдошторунун көз карашын угууга жана эске алууга үйрөнүшөт.

Корутунду. Адабияттарды теориялык талдоонун жыйынтыгын чыгаруу жана математика сабагында кенже окуучуларда негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандыруунун шарттарын изилдөө төмөнкүдөй тыянак чыгарууга мүмкүндүк берди: негизги компетенцияларды өздөштүрүү процессинде окуучулар билимди жаңылоону,

талдоо жүргүзүүнү талап кылган маселелерди чечишет жана ар кандай маалымат булактары менен иштөө жөндөмдүүлүгүнө ээ болушат. Балдар билим берүүчү гана эмес, кошумча адабияттарды да колдонушат, бири-бирине жардам берүүгө, сылык баарлашууга, өз алдынча болууга үйрөнүшөт. Бул окуучуларда негизги компетенттүүлүктөрдү өнүктүрөт деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

Корутунду

Окуучуларда негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандыруунун шарттарынын бири окуунун активдүү мүнөзү болуп саналат. Негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга коюлган талаптар математика боюнча программаны өздөштүрүүнүн пландуу жыйынтыгында чагылдырылган. Математика сабагында негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандыруунун натыйжалуулугун төмөндөгү окуу маалыматтары тастыктайт:

- окуучулардын билим берүү жана таанып-билүү процессине мотивациялык даярдыгын жогорулатуу;
- билим берүү жана когнитивдик компетенттүүлүктүн деңгээлин жогорулатуу;
- окуучулардын предметтер боюнча билим сапатын жогорулатуу;
- конкурстарга жана предметтик олимпиадаларга катышуу.

Жыйынтыгында, мамлекеттик билим берүү стандартынын талаптарын аткарууда окуучу менен мугалимдин негизги милдеттери болуп компетенттүү мамилеге негизделген окутуу болуп саналарын дайыма эске алуунун зарылдыгы келип чыгат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Бекбоев И.Б.(2006). Инсанга багыттап окутуунун технологиялары, Бишкек. 129 б.
2. Кыргыз Республикасында жалпы мектептик билимдин мамлекеттик билим берүү стандарты. - Бишкек. 2022. 18 б.
3. Калдыбаев С.К. Тагаева Д.А. Компетенттүүлүккө негизделген окутуу процессинде предмет мугалимине коюлуучу талаптар. Ош МУнун Жарчысы, 2021. Т.2. №4. 197-202 бб.
4. Тагаева Д.А. Ботокова А.Э. Окуучуларда түйүндүү компетенттүүлүктөрдү калыптандыруунун айрым ыкмалары. Кыргыз Билим Берүү академиясынын кабарлары, 2021. №2(54). С. 61-65.

УДК: 371. 3: 517

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.16](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.16)

Тагаева Дамира Абылкасымовна,

п.и.к., Ош МУ

tagaeva.69@mail.ru

Махкамова Зулайхо Давронбековна.

ОшМУнун магистранты

zmakhkamova@gmail.com

Маматмусаева Фарида Курсанбековна

ОшМУнун магистранты

fmamatmusaeva@mail.ru

Муминова Гулбарчын Тураевна

ОшМУнун магистранты

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДА КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК МАМИЛЕДЕ ОКУТУУНУ ИШКЕ АШЫРУУ

Аннотация. Макалада башталгыч класстын окуучуларында негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу маселелери каралат. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик стандарттарында компетенттүүлүктөрдүн комплексин аныктоонун жалпы ыкмалары аныкталган учурда билим берүү процессинде математиканы башталгыч класста окутууда стандарттын талаптарынын аткарылышына өзгөчө көңүл бурулууда. Компетенттүүлүк мамиледе окутууну ишке ашырууда негизги компетенттүүлүктөр менен катар эле предметтик компетенттүүлүктөрдүн калыптанышы маанилүү болуп саналат. Инсанга багыттап окутуу шарттарындагы башталгыч математиканы окутуунун максаттары жана милдеттери белгиленди.

Негизги сөздөр: компетенттүүлүк, компетенттүү мамиле, мамлекеттик стандарттар, башталгыч класс окуучулары.

РЕАЛИЗАЦИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы формирования ключевых компетенций у учащихся начальных классов. В государственных стандартах Кыргызской Республики при определении комплексов компетенций особое внимание уделяется выполнению требований стандарта в процессе обучения математики в начальной школе. При реализации обучения компетентностного подхода важное значение имеет формирование предметных компетенций наряду с ключевыми компетенциями. Установлены цели и задачи обучения математике в условиях личностно-ориентированного обучения.

Ключевые слова: компетентность, компетентностный подход, государственные стандарты, ученики начальных классов.

IMPLEMENTATION OF COMPETENCE-BASED APPROACH IN TEACHING MATHEMATICS IN PRIMARY SCHOOL

Annotation. The article deals with the formation of key competencies in primary school students. In the state standards of the Kyrgyz Republic, when determining the complexes of competencies, special attention is paid to the fulfillment of the requirements of the standard in the process of teaching mathematics in elementary school. When implementing the training of the competency-based approach, the formation of subject competencies along with key competencies is important. The goals and objectives of teaching mathematics in the context of student-centered learning have been established

Keywords: competence, competence approach, state standards, elementary school students.

Заманбап маалымат коому билимге, көндүмгө ээ болууда билим берүүнүн зарыл, бирок жетиштүү эмес натыйжасы болуп саналган баалуулуктардын жаңы системасын түзүүдө. Адам баласынан маалымат агымын билимге багыттоо, жаңы технологияларды өздөштүрүү, өз алдынча билим алуу, жетишпеген билимди издөө жана колдонуу, ой жүгүртүүнүн универсалдуулугу, динамизм, мобилдүүлүк сыяктуу сапаттарга ээ болуу талап кылат. Компетенттүүлүккө негизделген мамиледе окутуу идеясы – бул билим берүүнүн кандай натыйжасы инсан үчүн зарыл жана заманбап коом тарабынан суроо-талапка ээ деген суроого жооптордун бири болуп саналат.

Окуучулардын компетенттүүлүгүн камсыз кылуу бүгүнкү күндө билим берүүнүн эң актуалдуу көйгөйлөрүнүн бири болуп саналат жана компетенттүүлүк мамилени билим берүүнүн сапатын камсыз кылуу зарылчылыгы менен билим берүүнүн сапатын камсыз кылуунун ортосундагы карама-каршылыктан улам келип чыккан көйгөйлүү кырдаалдан чыгуунун жолу катары кароого болот. Сөз адамзаттын билиминин жаңы өлчөө бирдиги катары белгиленген «компетенттүүлүк» жөнүндө болуп, ошол эле учурда жатталып калган билимдердин жана көндүмдөрдүн жыйындысы эмес, ар кандай көйгөйлүү кырдаалдарда аракеттене билүү деп эсептелген окутуунун натыйжаларына бурулат [1, 186-б.].

Педагогикалык изилдөөлөрдү жана билим берүү практикасын талдоо билим берүүнүн компетенттүү моделине жооп берген башталгыч класстын бүтүрүүчүлөрүн даярдоонун заманбап талаптары менен кенже окуучуларды окутуунун колдонулуп жаткан системасынын ортосундагы карама-каршылыкты көрсөтүүгө мүмкүндүк берди.

Компетенттүүлүккө негизделген мамиле проблемасы боюнча эмгектерди талдоо азыркы мезгилде көп учурда бир контекстте колдонулган «компетенция» жана «компетенттүүлүк» түшүнүктөрүн бир тараптуу түшүнүү жок деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. «Компетенция» түшүнүгү авторлор тарабынан «шык» термини аркылуу айырмаланат: «Компетенция – бул конкреттүү кырдаалдагы аракет. Көндүмдөр иш-аракеттеги компетенция катары көрсөтүлөт. Компетенттүүлүк – бул чеберчиликти жаратат» [2, 224-б.].

Биздин изилдөөбүз боюнча "компетенция" жана "компетенттүүлүк" деген көп колдонулган синонимдик түшүнүктөрдү төмөндөгүдөй айырмалайт: компетенттүүлүк - объекттердин жана процесстердин белгилүү бир чөйрөсүнө карата белгиленген жана зарыл болгон инсандын өз ара байланышкан сапаттарынын (билимдер, көндүмдөр, адаттар, ишмердүүлүк ыкмалары) жыйындысы. Компетенттүүлүк - адамдын тиешелүү компетенцияга ээ болушу, анын ичинде анын ага жана предметинке болгон жеке мамилеси [3, 228-б.].

Башталгыч мектеп окуучусунда предметтик гана эмес, ошондой эле негизги мектепте билим алууну улантуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуучу аракеттин универсалдуу ыкмаларын калыптандырууга тийиш; билим берүү маселелерин чечүү үчүн өзүн-өзү уюштуруу жөндөмүн өнүктүрүү; инсандык өнүгүүнүн негизги багыттары боюнча жеке прогрессти камсыз кылуу зарыл.

Экинчи муундагы билим берүү стандарттарынын концепциясына ылайык, билим берүүнүн натыйжаларына төмөнкүлөр кирет:

- предметтик натыйжалар (билим жана көндүмдөр, конкреттүү окуу предметтери жаатындагы чыгармачылык иш тажрыйбасы ж.б.);
- мета-предметтик натыйжалар (бир же бир нече предметтердин негизинде өздөштүрүлгөн, окуу процессинин алкагында да, реалдуу турмуштук кырдаалдарда маселелерди чечүүдө да колдонулуучу иш-аракеттердин ыкмалары);

- жеке натыйжалар (баалуулук мамилелеринин системасы, кызыгуулары, окуучулардын мотивациясы ж.б.).

Экинчи муундун стандарттарында көрсөтүлгөн башталгыч деңгээлдеги билим берүүнүн натыйжаларына коюлган талаптарга ылайык, башталгыч жалпы билим берүүнүн натыйжасында окуучулар төмөнкүлөрдү түзүшү керек:

- сергек жашоонун баалуулуктарын аң-сезимдүү кабыл алуу жана аларга ылайык өзүнүн жүрүм-турумун жөнгө салуу;
- окууга болгон каалоо жана жөндөмдүүлүк, мектептин негизги деңгээлинде билим алууга жана өз алдынча билим алууга даярдыгы;
- демилгелүүлүк, өз алдынчалык, ар кандай иш-чараларда кызматташуу көндүмдөрү;
- бардык кийинки билим берүүнүн негизи катары математикалык жана тил сабаттуулугу.

Ошентип, башталгыч билим берүүнүн натыйжаларын төмөнкүчө чагылдырууга болот:

- негизги мектепте үзгүлтүксүз билим алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуучу аракеттин предметтик жана универсалдуу ыкмалары;
- үйрөнүү жөндөмдүүлүгү - билим берүү маселелерин чечүү үчүн өзүн-өзү уюштуруу жөндөмү;
- жеке өнүгүүнүн негизги багыттары боюнча жеке прогресс - эмоционалдык, когнитивдик, өзүн-өзү жөнгө салуу.

Мамлекеттик билим берүү стандарттарында көрсөтүлгөн билим берүү программаларын иштеп чыгууга коюлган талаптарга жетишүүнү баалоо критериялдык мамиленин негизинде жүргүзүлөт. Бул бала үчүн анын жетишкендиктеринин идеалдуу модели коюлганын билдирет. Балдардын ар бири берилген моделге жакындоо жолу менен баратышат, бирок өз деңгээлинде.

Баалоо критерийлери болуп билим берүү программаларын иштеп чыгууга же билим берүүнүн натыйжаларына коюлган талаптар эсептелет. Берилген натыйжаларды өздөштүрүү жолунда ар бир баланын прогрессине көз салуу билимге компетенттүү мамиледе баа берүүнүн маңызы болуп саналат. Билим берүүнүн натыйжаларына коюлган талаптарга жетишүүнү баалоонун иштелип чыккан системасы баалоонун ар кандай формаларын жана ыкмаларын камтууга тийиш, аларды колдонуу эсептегичтердин жана баа берүүнүн шайкештигин камсыз кылат. Билим берүү программаларын иштеп чыгуу үчүн талаптардын кабыл алынган системасынын жол-жоболору зарыл болуп эсептелет. Бул комплекстүү мамиленин алкагында ишке ашырылышы мүмкүн болгон стандарттын кабыл алынган талаптарына жетишүүнү текшерүүнүн толуктугун жана адекваттуулугун билдирет.

Эгерде мугалим окуучунун предметтик көндүмдөрдү өздөштүрүүсүн гана эмес, ошондой эле иш-аракеттин мета-предметтик ыкмаларын, негизги жалпы окуу көндүмдөрүн жана окуу иш-аракетинин ыкмаларын калыптандырууга (мониторингдин алкагында) такай мониторинг жүргүзсө, баалоонун татаалдыгы камсыз кылынышы мүмкүн. Окуучунун инсандык өнүгүүсү, анын ичинде анын когнитивдик өнүгүүсү, мотивациянын өнүгүшү, баалуулук багыттары жана негизги компетенттүүлүктөрдү камсыз кылган жеке сапаттарын калыптандыруу мамлекеттик билим берүү стандарттарынын талаптарынын негизинде ишке ашырылышы камсыздалат [4, 234-б.].

Ошондой эле мамлекеттик билим берүү стандартынын жобосуна ылайык окуучулардын билимдерин баалоо жол-жоболору алгачкы диагноздон баштап (баланы мектепке киргизүү стадиясында) жана окуучунун өнүгүү деңгээли жана анын окууну улантууга даярдыгы жөнүндө корутунду чыгарууга мүмкүндүк берүүчү кийинки баскычындагы акыркы диагнозго чейинки билим берүүнүн стадиясында үзгүлтүксүз жүргүзүлүшү керек,

Башталгыч билим берүүнүн жыйынтыктары экинчи муундун стандарттарында талаптардын эки түрү боюнча берилген: окуучунун негизги компетенттүүлүктөрүндө чагылдырылган натыйжаларга жана башталгыч билим берүүнүн программаларын өздөштүрүү үчүн коюлган талаптарында. Башталгыч мектепте окутулган билим берүү предметтеринин негизги мазмундук тилкелеринде билимди жана көндүмдөрдү колдонуу менен окуучунун практикалык иш-аракеттерди жасоо жөндөмдүүлүгүнүн тизмеси да камтылган.

Башталгыч мектепте математика предметинин максаттары математика боюнча предметтик стандартта белгиленгендей төмөнкүлөрдү камсыз кылат:

- инсанга багытталган окутуу шартында кенже окуучулардын математика боюнча предметтик компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана андан ары улантууга даярдоо;
- окуучулардын социалдык-коммуникативдүү компетенттүүлүгүн калыптандыруу;
- окуучулардын өз-ишин уюштуруу жана көйгөйлөрдү чече билүү компетенттүүлүгүн уюштура билүүгө багыттоо;
- окуучулардын функционалдык касиеттерин (көңүл буруусун, кабыл алуусун, эске тутуусун, ой жүгүртүүсүн, багыт алуусун, сөз байлыгын жана жазуу кебин психомоторика сыяктуу) өнүктүрүү;
- окуучулардын окуп үйрөнүү ишмердүүлүктөрүн баалай алуусун калыптандыруу;
- кенже окуучулардын математика боюнча предметтик компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана андан ары улантууга даярдоо.

Ошондой эле математиканы окутуунун милдеттери болуп төмөнкүлөр эсептелет:

- күндөлүк турмушта жана эмгектик ишмердүүлүккө зарыл болгон башка предметтерди үйрөнүүнү жана билим алууну андан ары улантуу үчүн жетиштүү деңгээлдеги математикалык компетенттүүлүгүнө окуучулардын ээ болуусун камсыз кылуу;
- окуучулардын математикалык идеяларын жана методдорун, алардын дүйнө таануудагы ролу жөнүндөгү түшүнүктөрдү калыптандырууну ишке ашыруу;
- математикалык каражаттарды колдонуу аркылуу окуучулардын интеллектуалдык сапатын калыптандыруу жана өнүктүрүү;
- өз алдынча билимдин булактары менен иштөө, алган билимди колдонуу билгичтиктерин калыптандыруу.
- окуучулардын предметке карата кызыгууларын арттыруу, алардын математикалык жөндөмдүүлүктөрүн аныктоо жана өнүктүрүү, тиешелүү кесиптик багыт берүү.

Белгиленген максат жана милдеттерге жетүүгө карата иш-аракеттердин жүрүшүндө математиканы окутууда негизги жана предметтик компетенттүүлүктөрдүн калыптанышы маанилүү болуп саналат.

Башталгыч класстын математика боюнча предметтик компетенттүүлүктөрдүн калыптанышында төмөнкүлөрдү эске алуу абзел:

1. «Математикалык жаңы маалыматтарды (термин-түшүнүктөрдү) аң сезимдүү кабыл алуу, аны колдонуу жана элементи менен жаза билүү компетенттүүлүгү» – жаңы кабыл алынуучу термин-түшүнүктөрдү аң сезимдүү кабыл алуусу жана жаза билүүсү;
2. «Математикалык түшүнүгүн тереңдетүү/бышыктоо компетенттүүлүгү» – термин-түшүнүктөр боюнча көндүмдөрдүн пайда болушу;
3. «Математикалык көндүмдөрдү талдоо компетенттүүлүгү» – аткарган иш аракеттеринин ийгиликтери жана кемчиликтери жөнүндө ой бөлүшүү, аларды талдай билүүсү;

4. «Турмуш менен байланыштыруу компетенттүүлүгү» калыптанган көндүмдөрдү жашоо тиричилик менен байланыштыра алуусу. Компетенттүүлүктөрдүн бардык баскычтарында жазуу иши менен чогуу жүргүзүлөт.

Корутунду

Башталгыч математиканы окутууда негизги компетенттүүлүктөр менен катар эле предметтик компетенттүүлүктөрдү калыптандырууда математикалык мисал-маселелерди чыгартууда компетенттүү мамилеге негизделген окутуу аркылуу окуучулардын математикалык билимдерин турмушта колдонуусуна багыттоо жумуштары маанилүү. Компетенттүү мамилелеге негизделген окутуунун шарттары ушул талапты көздөйт.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании Текст. / И.А. Зимняя. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. М.: 2004. С. 226
2. Хуторской А.В. Развитие одаренности школьников. Методика продуктивного обучения Текст. / А.В. Хуторской. М.: Владос. 2000. 320 с.
3. Тагаева Д.А., Акылбек к. К.А. Орто мектепте математиканы окутууда предметтик стандарттын талаптарынын аткарылышы. ОшМУнун жарчысы. 2020. №1-4. 226-231 бб..
4. Тагаева Д.А. Токтомамбетова Ж.С. Компетенттүү мугалим – заманбап билим берүү процессиндеги компетенттүү мамиледе окутуунун талабы. Ош МУнун Жарчысы. 2020. №1-4. 231-236-бб.

УДК 371.3:513

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.17](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.17)

Талипов Алмамбет Тынычбекович, окутуучу
e-mail: talipovalmambet@gmail.com

Тагаева Тамтыгул Закирбековна,
ОшМУнун магистранты

e-mail: tagaevatatty99@gmail.com

Саипбекова Сезим Эрмековна,
ОшМУнун магистранты

e-mail: ssaipbekova@gmail.com

БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНДЕ ЗАМАНБАП ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН ОРДУ

Аннотация: Макалада билим берүү процессинде жаңы маалыматтык-технологияларды пайдалануунун эффективдүүлүгү жөнүндө баяндалат. Окутуунун маалыматтык-технологияларын сабактарда колдонуудагы мугалимдин иш-аракетинин натыйжалары, сабактарды уюштурууда интерактивдүү доскалардын мүмкүнчүлүктөрү белгиленди. Компьютердик технологиялар, интерактивдүү доскаларды сабактын түрдүү этаптарындагы колдонулушунун натыйжалары, жетишкендиктери тууралуу маалыматтар келтирилди.

Негизги сөздөр: маалыматтык-компьютердик технологиялар, билим берүүнүн сапаты, сабактарды уюштуруу, интерактивдүү доска, окутуу.

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация: В статье описывается эффективность использования новых информационных технологий в образовательном процессе. Отмечены результаты деятельности учителя по использованию образовательных информационных технологий на уроках, возможности интерактивных досок в организации уроков. Представлена информация о результатах и достижениях использования компьютерных технологий, интерактивной доски на разных этапах урока.

Ключевые слова: информационно-компьютерные технологии, качество образования, организация уроков, интерактивная доска, обучение.

THE ROLE OF MODERN TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation: The article describes the effectiveness of the use of new information technologies in the educational process. The results of the teacher's activity in the use of educational information technologies in the classroom, the possibility of interactive whiteboards in the organization of lessons are noted. Information is presented on the results and achievements of the use of computer technology, an interactive whiteboard at different stages of the lesson.

Key words: information and computer technologies, quality of education, organization of lessons, interactive whiteboard, teaching.

Заманбап билим берүү системасы мугалимдин алдына окуучуларга билим берүүдө жаңы милдеттерди, талаптарды коюп келет. Учурдагы мугалимдин бейнесин маалыматтык-компьютердик технологиялык сабаттуулугусуз элестетүү мүмкүн эмес. Маалыматтык компьютердик технологиялар мугалимге өзүнүн инсандык сапаттарын ачууга, инсандар аралык мамилелерде (окуучулар менен да, алардын ата-энелери менен да) достук мамилелерди түзүүгө мүмкүндүк берет, балдар жамаатынын биримдигине

өбөлгө түзөт, окуучу менен мугалимдин өз ара кызматташтыгы принцибин жүзөгө ашырат.

Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар окуучуларды таанып-билүү ишмердүүлүгүн арттырууга, ой жүгүртүүгө, талдоого, өзүнүн чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө мажбурлайт. Билим алуунун жана маалымат менен иштөөнүн активдүү өз алдынча формаларына негизделген окутуунун жаңы ыкмалары негизинен маалыматты жамааттык кабыл алууга багытталган иллюстрациялык-түшүндүрмө жана демонстрациялык методдорду жокко чыгаргандыгы эч кимге шек туудурбайт. Мында билим берүү максатында колдонулган компьютердик программа кандайдыр бир деңгээлде окутуу функциялары катары берилет жана мындай программа окутуунун дидактикалык принциптерине ылайык түзүлөт [1].

Жаңы маалыматтык технологиялар окутуунун натыйжалуу каражаты болуп саналат. Алардын билим берүү процессинде канчалык натыйжалуу колдонулушу мугалимден көз каранды. Компьютердик технологияны колдонуу өз алдынча билим берүү деңгээлин көтөрүүгө, окууга карата мотивациялоого түрткү берет; чыгармачылыкты өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүктөрдү жаратат, ар кандай кесиптик көндүмдөрдү алууга жана бекемдөөгө шарттарды түзүү менен жаңы мүмкүнчүлүктөрдү жаратат. Албетте, мамлекеттин мектепке койгон социалдык буйрутмасына ылайык келет. Заманбап мектеп, анын ичинде мектеп окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүн, кызыкчылыктарын жана шыктарын эске алуу менен сапаттуу билим алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылууга багытталат. Инсандын социалдык активдүүлүгүн кеңейтет, жалпысынан алганда, методикалык инструменттерди кайра карап чыгууга милдеттендирилет.

Жогорудагылардын негизинде жаңы маалыматтык технологиялар жогорку деңгээлдеги мааниге ээ экендигин баса белгилегибиз келет. Сабакта маалыматтык-компьютердик технологияларды колдонуу төмөнкүлөрдү аткарууну жогорулатат:

- окуучулардын билимдерин, көндүмдөрүн бекемдейт;
- окууга жана билим алууга оң мотивацияны жаратат;
- окуучулардын таанып-билүү иш-аракеттерин активдештирет;
- билим берүүнүн сапатын жогорулатат;
- сабакты сапаттуу жана тез даярдоого мүмкүнчүлүк жаратат.

Маалыматтык-компьютердик технологияларды колдонуунун негизги максаты - ой жүгүртүүнү өнүктүрүү; ой жүгүртүү ишмердүүлүгүндөгү ыкмаларды калыптандыруу.

Заманбап маалыматтык-технологияларды колдонуу мугалимдин сабакты уюштуруудагы иш-аракетин жеңилдетет: жазуу иштеринен, тактайчаны тазалоодон, ватманга жазуу, баннерлерге көргөзмө материалдарды илүү ж.б. Компьютер мугалимге жаңы мүмкүнчүлүктөрдү берет, окуучу менен бирге компьютердик технологиянын жардамы менен жаркыраган, түстүү дүйнөгө сүнгүп кирүүгө мүмкүнчүлүк берет. Заманбап маалыматтык-технологиялар окуучуларга салттуу эмес маалымат булактарына жеткиликтүүлүктү ачат, окутуунун жаңы формаларын жана методдорун ишке ашырууга мүмкүндүк берет [2].

Окуучулардын заманбап окутулушу учурдагы жаңы маалыматтарды, билимдерди үйрөнүүгө болгон кызыгуусун арттырууга зор өбөлгө жаратат. Азыркы учурда көйгөйлүү болгон маселе болгону менен үйрөнүүнү талап кылган – маанилүү маселе болуп саналат. Жаңы технологияларды өтүлгөн материалды бышыктоо жана жалпылоо сабактарында, жаңы материал менен тааныштыруу максатында колдонууга болот.

Окуучуларга жаңы маалыматтарды, билимдерди окутуу процессинде жаңы инновациялык доскаларды пайдалануу менен убакытты үнөмдөөгө, эстетикалык тарбияга, интернет маалыматтарды пайдалануу менен бир нече маалыматтарды ыкчам убакытта талдоого жетишүүгө болот.

Учурда мектеп программасы боюнча сабактарды окутуу процессинде интерактивдүү доскаларды сабактарда ийгиликтүү колдонуу окуучулардын предметке

болгон кызыгуусун арттырууда мааниси зор экендигин практика көрсөтүп жатат. Биз окутуу, тарбиялап жаткан окуучулар бизден көптү үмүттөнүшкөндөй. Мугалимдин жаңы маалыматтык-технологияны өздөштүрүүсү сабактарды уюштурууда билим алып жаткан балдарды канааттандырбай калуудан алыс болуу максатындагы аракеттер болуп саналат. Сабакта интерактивдүү досканы пайдалануу - бул окуучулардын көңүлүн топтоонун жана сактоонун баалуу жолу. Окутуунун көргөзмөлүү болуусу балдар менен иштөөдө өзгөчө маанилүү.

Орто мектепте сабактарды уюштурууда интерактивдүү доска аркылуу социалдык тармактардан предметтердин турмуштагы кездешүүчү мисалдарын түздөн-түз чагылдырып, окуучуларга жогорку деңгээлдеги көргөзмөлүүлүк сунушталууда. Мугалим теманы өтүп жатып, аталган темага байланыштуу материалды социалдык тармактардан, интернеттен чагылдыра алат. Бул болсо интерактивдүү досканын кеңири мүмкүнчүлүгүн жаратат.

Интерактивдүү досканы колдонуу балдардын көңүлүн сабактын ар кандай этаптарында окутуу процессине бурууга, бор жана чүпүрөктөрсүз окуучунун иш-аракеттерин тактага жайгаштырууга мүмкүндүк берет. Презентацияны класска каратып башкаруу менен тактадагы объектилерди жылдыруу, даярдалган шаблондорго керектүү сөздөрдү жана зарыл маалыматтарды жазуу, темага ылайык социалдык тармактан материалды тандоо, темага туура келген ар кандай материалды тактага жайгаштырып, аларды теманын максатына ылайык өзгөртүү окуучулардын предметке болгон кызыгуусун жаратат [3, 106-б.].

Орто мектепте түрдүү предметтер боюнча сабактарда маалыматтык-технологияны колдонуу төмөнкүлөрдү аткарууга мүмкүнчүлүк жаратат:

- мугалимдин жана окуучунун ишмердүүлүгүн арттырууга;
- предметти окутуунун сапатын жогорулатууга;
- объектилердин маанилүү жактарын чагылдырууга, көргөзмөлүүлүк принцибин турмушка ашырууга мүмкүндүк берет;
- изилденген объектилердин эң маанилүү (окуу максаттары жана милдеттери жагынан) мүнөздөмөлөрүн алдыңкы планга чыгарууга.

Учурдагы интерактивдүү доскаларды түрдүү предметтер боюнча сабактарда колдонуу ар кандай багытта болушу мүмкүн. Мисалы, жаңы теманы түшүндүрүүдө зарыл болгон объекти тактага жайгаштырып, аны теманы түшүндүрүү, бышыктоо максатында, объектилердин турмушта колдонулушу, кандайдыр бир өзгөртүүлөрдүн натыйжасында колдонууга туура келет. Өтүлгөн теманы бышыктоо максатында зарыл болгон объектини тактага жайгаштырып, кошумча материалдар аркылуу жаңы объекттерди жаратуу учурлары кездешип калышы ыктымал.

Маалыматтык-компьютердик технологияны жалпы билим берүүчү мектептердин түрдүү предметтеринин сабактарын окутууда колдонуу билим берүүнүн сапатын жогорулатууга алып келери шексиз. Практика көрсөткөндөй, маалыматтык-компьютердик технологияны колдонуу төмөнкү жетишкендиктерди алып келерин белгилөөгө болот:

- окуучулар окуу материалын ийгиликтүү өздөштүрүшөт;
- окуучулардын интеллектуалдык жана эстетикалык өнүгүүсү жагынан маалыматтык-компьютердик технологиянын ролу маанилүү болуп калат;
- алардын маалыматтык маданияты калыптанат, ал окуучунун келечектеги социалдашуусу үчүн абдан зарыл;
- балдардын руханий, социалдык, маданий көз карашы кеңейет [4, 145-б.].

Маалыматтык-технологиялар мугалимдерди жана окуучуларды жемиштүү, мазмундуу жана өтө натыйжалуу билим берүү ишмердүүлүгүнө тарта турган жана эффективдүү окуу чөйрөсүн түзүүгө жөндөмдүү каражат болуп саналат. Заманбап мектепти маалыматташтыруу - окуучуларды маалыматтык коомдо жашоого даярдоонун чыныгы мүмкүнчүлүгү [5]. Дал ушул технологиялар окуучулардын таанып-билүү

кызыгуусун активдештирүүгө жана чыгармачылыгын өнүктүрүүгө өбөлгө түзгөн алдыңкы жана негизги технологиялар болуп эсептелет.

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, маалыматтык-компьютердик технологиялар мугалимди же окуу китебин алмаштырат деген ырастоодон алыстоо зарыл. Ал мугалимдин карамагында болгон башка методикалык каражаттар менен бирге замандын талабына ылайык пайдаланууга ыңгайлаштырылган. Албетте, ар бир сабакта компьютерди колдонуу реалдуулукка жатпайт. Темага туура келген учурда компьютердик технологиянын зарылдыгына ылайык пайдалануу абзел. Мугалим сабакта компьютердик технологияны, интерактивдүү досканы колдоонууну жемиштүү, ылайыктуу жана кызыктуу кылып пландаштыра алат. Окуучулардын жаңы технологияларды пайдаланып сабакты уюштуруудагы активдүүлүгү учурдагы муундун технологияны мыкты өздөштүрүүдөгү өзгөчөлүктөрүн ачып берүүгө негизги өбөлгөлөрдөн болору шексиз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. 3-басылышы-Б.:Улуу тоолор”, 2015.–385
2. Тагаева Д. А. Орто мектепте геометрия сабактарында окутуунун инновациялык ыкмаларынан пайдалануу. Ош МУнун жарчысы, 2019. 143-146-бет.
3. Тагаева Д.А. Орто мектепте геометрияны окутуу процессинде компьютердик технологияларды пайдалануу аркылуу окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү. ОШ МУнун Жарчысы. 2016. -105-108-бб.
4. Тагаева Д. А. Орто мектепте геометрия сабактарында окутуунун инновациялык ыкмаларынан пайдалануу. Ош МУнун жарчысы, 2019. 143-146-бет.
5. Сеть творческих учителей /ИКТ в средней и старшей школе / communities.aspx?cat_no=5025&tmpl=com.

УДК 371.3:513

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.18](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.18)

Талипов Алмамбет Тынычбекович, окутуучу
e-mail: talipovalmambet@gmail.com

Тагаева Тамтыгул Закирбековна,
ОшМУнун магистранты
e-mail: tagaevatatty99@gmail.com

Саипбекова Сезим Эрмековна,
ОшМУнун магистранты
e-mail: ssaipbekova@gmail.com

ОКУТУУНУН АЙРЫМ ЖАҢЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНАН ПАЙДАЛАНЫП САБАКТАРДЫ УЮШТУРУУ

Аннотация: Макалада окуучулардын билим сапатын көтөрүү, окутуунун шарттарын жакшыртуу, билим берүүдөгү жаңылануу жана окутуунун жаңы технологияларынан, заманбап платформалардан пайдалануу маселелери каралды. Окутуунун жаңы технологияларынан Google форма жана google classroom платформалары тууралуу маалыматтар берилди. Аталган платформаларды пайдалануунун алгоритмдери келтирилди. Ошондой эле макалада окутуунун жаңы платформаларынын сабактарды уюштуруудагы ролу белгиленди.

Негизги сөздөр: компетенттүүлүк, платформа, окутуунун жаңы технологиялары, google форма, google classroom.

ОРГАНИЗАЦИЯ УРОКОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НЕКОТОРЫХ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы повышения качества образования школьников, улучшения условий обучения, новые технологии образования, применения новых технологий обучения и современных платформ. Была предоставлена информация о платформах Google form и Google classroom из новых технологий обучения. Приведены алгоритмы использования этих платформ. В статье также отмечена роль новых образовательных технологий в организации уроков.

Ключевые слова: компетенция, платформа, образовательная технология, google форма, google classroom.

ORGANIZATION OF LESSONS USING SOME NEW LEARNING TECHNOLOGIES

Annotation: The article discusses the issues of improving the quality of education for schoolchildren, improving learning conditions, new educational technologies, the use of new learning technologies and modern platforms. Information about the Google form and Google class platforms from new learning technologies is provided. Algorithm for driving these platforms. The article also mentions the role of new educational technologies in the organization of lessons.

Key words: competence, platform, educational technology, google form, google classroom.

Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги тарабынан сунушталган билим берүүдөгү мамлекеттик стандарттарынын окутуу процессиндеги колдонуудан келип чыккан натыйжалары окуучулардан жана окутуучулардан көптөгөн жаңылануу, изденүү жана чыгармачылык мамилени талап кылууда. Окутуунун жаңы технологияларынан пайдаланып сабактарды уюштуруу, инновациялык технологиялардын учурдагы сабактардагы ордун белгилөө – ар бир билим алуучунун алдыга карай

умтулуусуна өбөлгө жаратат. Мамлекеттик билим берүү стандарттарында белгиленгендей, “Билим берүү процессинде негизги компетенттүүлүккө окуучулар төмөнкү шарттарда ээ болушат:

- окуу процесси окуучунун өз ишинин уюштурулушу жана натыйжасы үчүн өз алдынчалуулугун жана жоопкерчилигин өнүктүрүүгө багытталган;
- окуучулар жалпы билим берүүнү уюштурууда жана сабактан тышкары жана класстан тышкары иштерде долбоордук, изилдөө, социалдык иштерди жүргүзүүдө окутуу процессинде билим берүү ишинин ар кандай түрлөрүн жүргүзүүгө кошулган;
- окуучулардын максаттарды алдыга коюп жана ага жетишүү тажрыйбасына ээ болушу үчүн жагдайлар түзүлгөн;
- баа берүүнүн негизинде окуучунун жекече билим берүү траекториясын туруктуу түзөтүп туруу мүмкүнчүлүгү камсыз кылынган;
- мектептердин педагогдору билим берүү жана тарбиялоо ишинде компетенттүү мамилени көрсөткөн” [1, 7-б.].

Билим берүү процессинде жаңылануу шарттарын жаратуудагы мындай талаптарды аткаруу максатында бул тармактагы адистер жаңы технологияларга, инновациялык процесстерди пайдаланып сабактарды уюштурууга кызыкдар болуусу абзел. Инновациялык технологиялар, учурда заманбап деп аталган жаңы технологиялардан пайдаланып сабактарды уюштуруу окуучулардын предметке болгон кызыгууну арттыруусу мезгил талабындагы көрүнүш болор эле. Замандын билим берүү шарттары талап кылгандай, окутуу процессинде сабактарды уюштурууда жаңы технологиялардан пайдалануу сабактын эффективдүүлүгүнө өбөлгө болуп саналат. Заманбап технологиялардын айрымдарын сабактарда колдонуу максатында аларды алгач кантип түзүү алгоритмдерине токтолобуз.

“Google форма” сервиси окуучулар менен иштөөдөгү эң жөнөкөй жана өтө көп колдонгон интернет ресурсу болуп саналат. Бул сервис аркылуу окуучулардын катышуусун алууга болот. Ошондой эле бул сервисин жардамында тесттерди түзүүгө, жыйынтыктоочу сабактарда өтүлгөн темалар боюнча аныктамаларды, суроолорго жоопторду жаздырууга, түзүлгөн тесттин суроолоруна бир же бир нече жоопторду тандоо мүмкүнчүлүктөрүнө ээ боло тургандай варианттар камтылган суроолордон түзүлгөн тесттерди пайдалануу ыңгайлуу болуп саналат.

Бул сервисин түзүү алгоритмине токтолуп өтөлү. Бул сервисин телефонго же компьютерге жүктөөдө өздүк аккаунт менен катталуу зарыл. Сервисин телефонго же компьютерге жүктөө үчүн алгач сервисин Google chrome интернетке кирип, “google форма” деп жазуу менен издейбиз. Акысыз google форма бетин экрандан тандап, кийинки открыть google формы командасын тандайбыз. Ар бир сервис менен иштеп жаткан окутуучу же окуучу gmail аккаунту менен кирет. Жогорудагы google форманы ачуу командасына киргенден кийин Новая форма бети ачылат. Новая форма жазуусунун ордуна предмет боюнча түзүлүп жаткан тесттин түрү жазылат. Кайсы предмет боюнча түзүлгөн болсо, ошол предметтин аты жазылгандан кийин, анын алдына (описание) тесттин түшүндүрмөсү жазылат, б.а. кайсы предмет боюнча экендиги, же кайсы мөөнөткө чейин тапшыруу зарылдыгы ж.б. [2].

Кийинки бетке өтүү үчүн телефондун ылдыйкы бөлүгүндөгү “+” белгисин басып, “Вопрос без заголовка” бетине кирүүгө болот. Бул бетке окуучунун аты-жөнү жазылат. Түзүлүп жаткан тест болгондуктан, окуучунун аты-жөнү сөзүн жазгандан кийин ылдыйкы бетте вариант 1, ж.б. чыгат. Бизге бул бетке окуучу аты-жөнүн гана жазуу зарыл болгондуктан, “один списка” бөлүгүнө кирип, “текст строка” командасы тандалат. Бул команда менен окуучу өзүнүн аты-жөнүн жаза алат. Кийинки бетке өтүү үчүн кайрадан “+” белгиси басылат. Окуучунун кайсы класста окугандыгы тууралуу маалыматты бул бетке жазып, жогорудагы алгоритм кайталанат. Окуучунун классы бир жолчого жазыла тургандай бет ачылды.

Предмет боюнча тесттин суроолоруна киришүү кийинки “+” командасынан кийин ачылат. Тестти активдештирүүнү эки вариантта түзүүгө болот. Биринчи вариант - жалпы суроолорду жазып, тиешелүү суроолор түзүлүп бүткөндөн кийин тестти активдештирүүгө болот. Экинчи вариант – суроолорду түзүү учурунда тестти настройкадан активдештирип алуу менен суроолорду жазып, туура жоопту тандап, балл берип кетүү мүмкүнчүлүгү. Экинчи вариантты тандайлы. Алгачкы суроону жазуу менен тестти активдештирүү зарыл. Тестти активдештирип, жоопту бир жолу тандоо, балл берүү, туура жоопту белгилөө командаларын активдештирип алуу зарыл. Зарыл болгон командаларды белгилегенден кийин тестти түзүүгө киришебиз.

Кайрадан суроолор бетине келип, тестти түзүүнүн улантабыз. Алгачкы суроону жазып, жооптордун варианттарын жазабыз. Бир нече варианттарды сунуштап, туура жоопту белгилөө үчүн бул беттин ылдыйкы тарабындагы торчону белгилейбиз. Бул белгини баскандан кийин, туура бир жоопту белгилеп, балл коебуз. “Один списка” баскычын белгилеп, “готово” буйругу белгиленет. Тесттин бул суроосу үчүн бир жооп белгиленет. Айрым учурда тесттин жоопторунда бир нече жоопторду белгилөөгө туура келет. Бул учурда жогорудагы алгоритм кайталанып, “Один списка”нын ордуна “Несколько из списка” буйругу тандалат [3].

Түзүлгөн тесттик тапшырмаларда бир же бир нече жоопторду белгилөөлөр менен катар эле суроолорго жоопторду бир сүйлөм, же бир нече сүйлөм менен жазууга туура келген жооптор да болуп калышы ыктымал. Бул учурда “Текст абзац” буйругу тандалат. Муну менен окуучу берилген суроонун жообун маалымат түрүндө жаза алат. Окуучулар түзүлгөн тесттин тапшырмаларына карата жоопторду тиешелүү талаптарды аткаруу менен белгилешкенден кийин жөнөтүү (отправить) командасын белгилөө менен толтурулган тесттик тапшырманы белгилүү дарекке жөнөтө алышат. Белгиленген тесттик тапшырмалардын канчалык деңгээлде туура толтурулгандыгын дароо эле көрүү мүмкүнчүлүгү бар. Упайларды көрүү (посмотреть баллы) командасын басуу менен окуучу канча балл алганын дароо көрө алат. Тестте белгиленген командаларга ылайык, туура жоопторду көрүүгө, кайсы тапшырмага канча балл алгандыгын жана жыйынтыгык баллын көрө алат. Бул сервистин заманбап болушу окуучулар кагаз, калемсиз телефондо тесттин тапшырмаларын аткарып, жыйынтыгын дароо көрө алышкандыгында.

Кийинки кеңири колдонулуп келе жаткан сервистердин бири - Google classroom платформасы. Сабакта өтүлгөн теориялык материалдарды, практикалык иштерди жана үй тапшырмаларын жайгаштырып, студенттер, окуучулар менен кайтарым байланышты ишке ашыруунун эң ыңгайлуу каражаты болуп саналат. Google classroom платформасы окутуучуларга интернет аркылуу стандарттык окуу процессин уюштурууга жардам берет: предметтер боюнча окутуучулар биргелешип курс түзүп, ага окуучуларды кошууга болот; окуучулар менен тематикалык талкууларды уюштуруу, тапшырмаларды окуучуларга жөнөтүү мүмкүнчүлүгү; окуучу тапшырманы сервис аркылуу алып, онлайн түрүндө Google документинде аткарып, кайра тапшырма бөлүгүнө тиркеп коюу мүмкүнчүлүгү; классруумдагы бардык документтер каталогдордо структураланган түрдө Google Дискте (булутта) сакталат [4].

Аны каалаган убакытта ачып көрүүгө (үйдө, иште, же башка жерде), толуктоого, текшерүүгө болот; аткарылып жөнөтүлгөн тапшырмаларды окутуучу текшерип, тиешелүү балл коюп, аткарган иштерине комментарийлерди жазса болот. Жекече сабактарды уюштуруу жана критерийлер боюнча баалоо мүмкүнчүлүгү да бар. Google classroom аралыктан окутуу үчүн (онлайн) абдан ылайыкташкан платформа болуп саналат [5].

Корутунду

Окутуунун заманбап технологияларын пайдаланып өтүлгөн сабак аркылуу окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттыруу, сабактын эффективдүүлүгү,

окуучулардын учурдагы сабактарды өздөштүрүүдөгү мүмкүнчүлүктөрү, уюштурулган сабактардын сапаттуулугу кеңири байкалат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын жалпы орто билим берүүнүн Мамлекеттик стандарты. – Бишкек. - 2019. -32 б.
2. Билим берүүдөгү онлайн платформаларды колдонуу, методикалык колдонмо, Алтыбаеванын редакциясы алдында, - Ош, 2022, 223 б.
3. Бекбоев И. Б. Билим берүүдөгү башкы маселе - педагогдун компетенттүүлүгү. -Б.: Полиграфбумресурсы. 2020. -28 бет.
4. Тагаева Д.А. Окуучуларда түйүндүү компетенттүүлүктөрдү калыптандыруунун айрым ыкмалары. КББАнын кабарлары. 2021. №2 (54), 61-65.
5. Тагаева Д. А. Орто мектепте геометрия сабактарында окутуунун инновациялык ыкмаларынан пайдалануу. Ош МУнун жарчысы, 2019. 143-146-бет.

УДК:372:851

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.19](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.19)*Турдубаева Кандалатхан Ташполотовна,
п.и.к., доцент**Ырысбаева Айсырга,
окутуучу**Бакирова Бурулкан,
магистрант**Ош мамлекеттик педагогикалык университети***ФИЗИКА - МАТЕМАТИКАЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮ БАГЫТЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАЛАРЫН МААЛЫМАТТАШТЫРУУ**

Аннотация. Берилген макалада Физика математикалык билим берүү багытынын билим берүү системаларында маалыматташтыруу көйгөйлөрү каралды. Маалыматташтыруунун азыркы абалын жана көйгөйлөрүн жана келечегин аныктоо жазылды. Маалыматташтыруу - заманбап билим берүүнүн сапатын жогорулатуунун маанилүү каражаты экени көрсөтүлүп, билим берүүнү маалыматташтыруунун жалпы маселелери да каралып, иштин негизги багыттары белгиленди.

Ачкыч сөздөр: физика, математика, маалыматташтыруу, билим берүү тармагы, заманбап педагогика, компьютер, технология.

ИНФОРМАТИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СИСТЕМ ФИЗИКО - МАТЕМАТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье рассмотрены проблемы информатизации в образовательных системах направления физико-математического образования. Было написано, чтобы определить текущее состояние и проблемы и перспективы информатизации. Было показано, что информатизация-важное средство повышения качества современного образования, рассмотрены и общие вопросы информатизации образования, определены основные направления работы.

Ключевые слова: физика, математика, информатизация, образование, современная педагогика, компьютеры, технологии

INFORMATIZATION OF EDUCATIONAL SYSTEMS OF PHYSICAL AND MATHEMATICAL EDUCATION

Annotation. This article discusses the problems of informatization in educational systems of the direction of physics and mathematics education. It was written to determine the current state and problems and prospects of informatization. It was shown that informatization is an important means of improving the quality of modern education, general issues of informatization of education were also considered, the main directions of work were determined.

Keywords: physics, mathematics, informatization, education, modern pedagogy, computers, technologies.

Билим берүү тармагында физика - математикалык билим берүүнү маалыматташтыруу көйгөйлөрү абдан актуалдуу. Заманбап педагогика илиминде билим берүүнү маалыматташтырууну, эреже катары, «билим берүү багытын окутуунун психологиялык-педагогикалык максаттарын ишке ашыруу жана заманбап маалыматтык технологияларды иштеп чыгуунун жана колдонуунун теориясы жана практикасы менен камсыздоо процесси» деп түшүндүрүлөт. Маалыматташтыруу заманбап билим берүүнүн сапатын жогорулатуунун маанилүү каражаты. Ал төмөнкү оң касиеттерге ээ: билимди мугалимден окуучуга (жана тескерисинче) берүү процесстерин тездетет; студент ала турган билимдердин булактарын аныктайт; мугалим менен студенттин ортосундагы пикир

алууну камсыздайт (жана тескерисинче); маалымат булактарын тандоодо ага белгилүү бир эркиндик берүү менен студенттин активдүүлүгүн жогорулатат; ачык жана дистанттык билим берүүнү уюштурууга мүмкүнчүлүк берет.

Ошол эле учурда заманбап билим берүүнү маалыматташтыруунун бир катар терс таасирлери бар экенин түшүнүү зарыл, анын ичинде: маалыматтын көптүгү; маалыматтын туура эмес багытта чагылдыруусу. Мындан тышкары: студент менен студенттин ортосундагы жеке баарлашуу мейкиндигин чектелгендиги; студенттин реалдуулуктан виртуалдык реалдуулукка чегинүүсү; ишенимсиз, илимге жакын билимдерди жайылтуу ыктымалдуулугунун жогору болуусу; мугалимдин окуучуга түздөн-түз таасири, окуучулардын компьютерде ашыкча болушу анын ден соолугунун абалына таасир этиши. Бирок, жалпысынан маалыматташтыруу билим берүү процессинин натыйжалуулугун жана окуу-тарбия иштеринин методологиясын жогорулатат, аны алдыдагы кесиптик ишмердүүлүк үчүн практикага багыттайт.

Билим берүүдө коомду маалыматташтыруу шартында негизги багыттары болуп төмөнкүлөр саналат:

1. Математикалык билим берүү.
2. Мектепте жана ЖОЖдо физиканы окутуунун проблемаларынын үстүндө иштөө.
3. Мугалимдин МКТ тармагындагы эмгек аракеттерин калыптандыруу.
4. Физика-математикалык билим берүүдө дистанттык технологияларды колдонуу.
5. Азыркы коомдо математиканы, физиканы жана информатиканы окутуунун актуалдуу маселелеринин үстүндө иштөө.

Негизинен билим берүүнүн ар кандай деңгээлдеринде математиканы жана анын бөлүмдөрүн изилдөөдө билим берүү натыйжаларына жетүү үчүн маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ) колдонуунун артыкчылыктарын кароо керек. Тактап айтканда, физика-математикалык билим берүү багытынын болочок мугалимдери математикага тиешелүү дисциплиналарды окуп жатканда Scilab математикалык пакетин колдонсо болот, ал ар кандай типтеги эсептөө маселелерин чечүү үчүн пайдалуу программалык продукт болуп, визуалдык түрдө көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

Коомду маалыматташтыруунун шартында мектепте жана университетте физиканы окутуунун проблемалары физиканы үйрөнүүдө компьютердик программаларды жана окутуу системаларын колдонуусун сунуштаймын. Атап айтканда, «Физика», «Электрониканын физикалык негиздери», «Микроэлектроника», «Наноэлектроника» ЭЭМ үчүн программалардын методикалык анализи сыяктуу дисциплиналарын окууда билим берүү базасынын дидактикалык мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланса болот. Физиканы окутууда, студенттердин билимин тест менен баалоодо LMS MOODLE системасынын мүмкүнчүлүктөрү жогору [1]. Компьютердик технологияларды колдонуу менен физикалык экспериментин жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрүн, физикада виртуалдык лабораториялык иштерди колдонуунун артыкчылыктары бар. Физикалык-математикалык билим берүүдө жашоодо жардам бере тургандай кылып сабакты кантип өтүү керек? деген суроо туулат. Математика сабагын окутууда өзгөчө көңүл бөлүүчү маселе катары жаңы ойломдук идеялардын пайда болуусуна шарт түзүү – бул эң негизги көйгөйлүү маселе деп кароого болот. Ал үчүн сабакта интернеттен керектүү маалыматты издөөнү түздөн-түз колдонуу; электрондук окуу китептери менен иштөө; өзү түзгөн материалдарды колдонуу; физикалык видеолорду тартуу; класста жана үйдө кагазды гана эмес, компьютерди да колдонуу керек. Математика окуу предмети катары өзөктүү компетенттүүлүктөрдү калыптандырууда белгилүү каражаттар жана мүмкүнчүлүктөргө ээ. Физика жана математиканы маалыматташтырып окутууда мугалим өзү биринчи даяр болуусу керек. Мугалимдин билим берүү тармагында иштөө үчүн МКТ тармагындагы эмгектик аракеттерин калыптандыруу анын уюштуруучулук, конструктивдүү жана психологиялык-педагогикалык ишмердүүлүгүнүн көптөгөн компоненттерин кароо керек деп ойлоймун. Физика-математикалык билим берүүнүн сапатын жогорулатуу математика мугалиминин

кесиптик даярдыгына, ЖОЖдун математика мугалиминин кесипкөйлүгүнө, мектепте математиканы тереңирээк үйрөнүүсүнө, билим берүүнүн ар бир деңгээлиндеги билим берүүнүн мазмунуна, автордук мектептердин үзүрлүү иш-аракетинин негизинде болот. да көптөгөн алгылыктуу илимий иштер аткарылган.

Физика-математикалык билим берүү багытындагы адистиктерди окутууда предметтер аралык байланыштарды ишке ашыруу дүйнөнүн бирдиктүү илимий сүрөттөлүшүн бүтүндөй кабыл алуу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзөт. Предметтер аралык байланышты иш жүзүнө ашыруунун негизги максаты окуп-үйрөнүлүүчү материалдарды жеңил өздөштүрүүгө ыңгайлуу шарт түзүү гана эмес, студенттердин аң-сезиминде дүйнөгө карата илимий бирдиктүү сүрөттөлүштү калыптандыруу. Жандуу жана жансыз жаратылыштын кубулуштарынын ар бирин өз алдынча жекече карабастан, аларды өз ара аракетте, бири-биринен себептүү байланышта кароого үйрөтүү. Анткени бул максат дүйнөгө карата ушундай мамиле жасоо илимий көз караштын негизги бөлүгү экендигинен келип чыгат.

Азыркы коомдо окутуунун актуалдуу маселелери боюнча илимпоздор бир канча макалаларды жазышкан, алардын мазмуну боюнча авторлордун азыркы билим берүү тармагында окутуунун проблемалары жана перспективалары жөнүндөгү көз карашы берилген. Алардын арасында физикалык-математикалык циклдин дисциплиналарын изилдөөгө кызыгуунун төмөндөшү баса белгиленген. Студенттердин предметтерди үйрөнүүгө болгон кызыгуусун арттыруу маселеси ар кандай жолдор менен чечүү жолдорун карашкан. Ошентип, авторлор окутуунун айрым мыйзамдардын, теориялардын, кубулуштардын баяндоосу гана болбостон, студенттердин ички дүйнөсүнө тийгизген таасири экенин, ал эми техниканын өнүгүшү азыркы турмуштун ажырагыс бөлүгү экенин далилдеп келишет (Шамсиева. Е.И.) [4,5,6].

Галимуллина Р.К. физика предметине болгон кызыгууну арттыруунун жолдорунун бири – «Физика жана лирика» тематикалык жалпылоочу сабактарды уюштуруу, анын алкагында физика менен көркөм адабияттын, искусствонун байланышы жөнүндө жазган [2]. Демек, студенттерди физиканы терең үйрөнүүгө кызыктыруу үчүн физиканы үйрөнүүдө студенттердин илимий-изилдөө иштерин уюштуруп, тажрыйбалары менен тааныштырса болот. Тактап айтканда, мындай тажрыйбаны жыйынтыктоочу илимий конференцияны уюштуруу жана ага катыштыруу менен илимий ишке тартууга болот.

Студенттерди изилдөө иштерине тартуунун дагы бир мисалы, студенттердин долбоордук иш-аракеттерин колдонуу маанилүү орунду ээлейт.

Корутунду

Физика-математикалык билим берүүнү маалыматташтырууда коомду маалыматташтыруунун шарттарында, билим берүүнү маалыматташтыруу көйгөйлөрү барган сайын актуалдуу болуп баратканда, билим берүүнү маалыматташтыруунун оң жана терс жактарын да эске алуу, анын оң жактарын күчөтүү зарыл. Заманбап шарттарда дистанттык окутуу инсанга ишмердүүлүктүн бардык чөйрөлөрүндө, анын ичинде педагогикалык жактан да профессионалдык мобилдүү жана чыгармачылык жигердүү болууга мүмкүндүк берүүчү активдүү өнүгүп жаткан багыттардын бири болуп саналат. Физикалык-математикалык билим берүүнү маалыматташтыруу маселелерин кароодо дисциплиналарды (физика, математика, информатика ж.б.) изилдөөнүн өзгөчөлүктөрүн жана методологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу керек.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Ананьева, М.С. Основы исследований в физико-математическом образовании [Текст] : учеб. пособие / М.С. Ананьева, И.Н. Власова. - 2-е изд., перераб. и доп.- Перм. гос. пед. ун-т. - Пермь, 2010.

2. Анисимов, А.М. Работа в системе дистанционного обучения MOODLE [Текст] / А.М. Анисимов. - Харьков: ХНАГХ, 2009.
3. Афанасьев, В.В. Профессионализация предметной подготовки учителя математики в педагогическом вузе: Монография [Текст] /В.В. Афанасьев, Ю.П. Поваренков, Е.И. Смирнов, В.Д. Шадриков. - Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2000
4. Далингер, В.А. Формирование исследовательских компетенций у магистрантов профиля подготовки "математическое образование" // Проблемы теории и практики обучения математике: Сборник научных работ, представленных на международную конференцию "66 Герценовские чтения" / Под ред. В.В. Орлова. - СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2013.
5. Дзидзоева, С.М. Педагогическая практика как условие развития исследовательских компетенций студентов [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Дзидзоева София Муратовна, Ростов-на-Дону, 2009.
6. Информационно-коммуникационные технологии в образовании. Термины и определения. ГОСТ Р 52653-2006 (утв. Приказом Ростехрегулирования от 27.12.2006

УДК 378.146

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.20](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.20)Эргешбай кызы Аселкан,
ОшМУнун магистранты**БААЛООНУН ЖАКЫНКЫ ТАРЫХЫ ЖАНА ТЕОРИЯСЫ**

Аннотация: макалада билим берүүдөгү баалоо боюнча окумуштуулар баалоонун бул баштапкы концепциясына таянуу менен бир эле учурда баалоо боюнча адабияттарда кездешкен башка терминдерди-класстагы баалоо, ички баалоо, тышкы баалоо, окутуу процессинде баалоо, формалдык жана формалдык эмес баалоо терминдери киргизилип, алар ар түрдүү тексттерде жана контексттерде ар кандай маанилерге ээ болушканына кеңири токтолгом. Башкача айтканда, окутуунун стратегиясынын өзгөрүшү билим берүү процессинин азыркы абалынын аздыр көптүр туруктуу жана так бааланышы окуучулардын дүйнө таануусуна жардам берүүгө негизделүүсү керек.

Түйүндүү сөздөр: мамлекеттик билим берүү стандарты, окутуунун стратегиясынын, формативдик баалоо, суммативдик баалоо, байкоо, анализ, синтез, сертификациялоо, өздөштүрүү.

ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ ОЦЕНИВАНИЯ

Аннотация: в статье рассмотрено начальные концепции по оцениванию в образовании учеными на основе встречающихся терминов в литературах по оцениванию таких как – оценивание в классе, внутренняя оценивание, внешнее оценивание, оценивание в процессе обучения, формальное и неформальное оценивание. Анализируя значения этих терминов, отметили что, в разных текстах и контекстах они имеют различные понятия. Так как, стратегия изменения обучения обуславливает то что, в какой-то мере постоянное и точное оценивание основывается на содействии мировоззрению обучаемых.

Ключевые слова: государственный образовательный стандарт, стратегия обучения, формативное оценивание, суммативное оценивание, наблюдение, анализ, синтез, сертификация, освоение.

HISTORY AND THEORY OF EVALUATION

Abstract: the article examines the initial concepts of assessment in education by scientists on the basis of terms found in the literature on assessment such as – assessment in the classroom, internal assessment, external assessment, assessment in the learning process, formal and informal assessment. After analyzing the meanings of these terms, we noted that they have different concepts in different texts and contexts. Since the strategy of changing the training determines that, to some extent, constant and accurate assessment is based on promoting the worldview of the trainees.

Keywords: state educational standard, learning strategy, formative assessment, summative assessment, observation, analysis, synthesis, certification, mastering.

Дүйнөлүк билим берүү тажрыйбасында билим берүүнү баалоонун натыйжасында алынган маалыматты пайдалануу боюнча негизги багыттар 1960-70-жылдардын аралыгында аныктала баштады. Анда билим берүү теориясына жана практикасына Бенжамин Блумдун таксономиясы киргизиле баштап, 1950-жылдары пайда болгон анын изилдөөсү окуучулардын таанып-билүү жыйынтыктарын жакшыртуу максатында колдонулган [1]. Ал адамдын маалыматты өздөштүрүүсүнүн алты негизги баскычын бөлүп көрсөткөн: билим, түшүнүү, пайдалануу, анализ, синтез жана баалоо. Блумдун таксономиясына кененирээк формативдик баалоого арналган бөлүмдө токтолмокчубуз. Демек, Блумдун моделинин жардамы менен мугалимдер окуучулардын билим алуу процессинде дайыма баалап тура алышат. Эгерде мындай баалоонун негизинде алынган

маалымат билим берүү үчүн жыйынтыгы жетишсиз деңгээлди көрсөтсө, окутуунун башка стратегиясын пайдалануу менен мугалим материялга кайрадан кайрылышы мүмкүн. Башкача айтканда, окутуунун стратегиясынын өзгөрүшү билим берүү процессинин азыркы абалынын аздыр көптүр туруктуу жана так бааланышы окуучулардын дүйнө таануусуна жардам берүүгө негизделүүсү керек.

Формативдик баалоо, анын методикасы жана формалары. Формативдик баалоо деген эмне жана ал суммативдик баалоодон эмнеси менен айырмаланат? 1960-жылдары Майкл Скривен тарабынан баалоонун эки түрү сунуш кылынган: формативдик жана суммативдик. Билим берүүдөгү баалоо боюнча башка адистер баалоонун бул баштапкы концепциясына таянуу менен бир эле учурда баалоо боюнча адабияттарда кездешкен башка терминдерди-класстагы баалоо, ички баалоо, тышкы баалоо, окутуу процессинде баалоо, формалдык жана формалдык эмес баалоо терминдери киргизилип, алар ар түрдүү тексттерде жана контексттерде ар кандай маанилерге ээ болушкан. Суммативдик баалоо белгилүү бир убакыттын ичинде окуучулардын эмне билерин жана эмнени жасай ала тургандыгын, эмнени билбесин жана жасай албай тургандыгын аныктоо максатында мезгил-мезгили менен жүргүзүлүп турат. Бул-окуучулардын белгилүү бир убакыт аралыгында билимди өздөштүрүүсүн жана компетенциясынын калыптанышынын деңгээлин, ошондой эле алынган жыйынтыктардын пайдаланылып жаткан стандартка туура келе тургандыгын аныктоо.

Суммативдик баалоонун айрым түрлөрү төмөндөгүлөр:

- 1.Мамлекеттик сертификациялоо экзамендери.
- 2.Чейрек, жарым жылдык жана көчүрүү экзамендери.
- 3.Тигил же бул теманы өткөндөн кийинки текшерүү иштери.

Мектептин эсеп-кысабын жана башкаларды картага түшүрүү үчүн мектеп тарабынан окуучулардын жыйынтыктарын жетишкендиктеринин бааланышы Суммативдик баалоонун негизги максаты белгилүү бир убакыттын алкагында бекитилген стандартка окуучулардын жетишүү деңгээлинин дал келүүсүн аныктоо болуп саналат. Баалоонун кайсы түрүнүн маанилүү экендигине карабастан, ал билим берүү процессинин айрым жактарын гана баалоо го жардам берет. Суммативдик баалоо белгилүү бир этаптан кийин жүргүзүлгөндүгүнө байланыштуу, ал өзүнүн табияты боюнча окуу программасынын, окутуунун максатын же мектепти жакшыртуунун натыйжалуулугун баалоочу курал болуп саналат. Ал формативдик баалоодон айырмаланып, окутуу процессине өзгөртүү, ондоо киргизүүгө ылайыксыз. Суммативдик баалоодон айырмаланып, формативдик баалоо окутуу процессинин ажырагыс бөлүгү болуп эсептелинет. Класста иштөөнүн күндөлүк тажрыйбасында ал окутуу жана окуучулардын таанып –билүү процессинин ыңгайлаштыруу үчүн зарыл маалымат менен камсыз кылат. Бул формативдик баалоо процессинде мугалимдер жана окуучулар окуу материялын түшүнүү деңгээли жөнүндөгү маалыматты мугалимдер жана окуучулар качан гана кандайдыр бир өзгөртүү киргизүүчү иш чараны өткөрүүгө мүмкүн болгон убакытта алышат дегенди билдирет. Бул иш чаралар белгилүү бир убакыт алкагында окуучулардын окуу стандартына ылайык таанып- билүү максаттарына жетишүүсүн камсыз кылууга жардам берет.

Формативдик баалоонун стратегиясы ар түрдүү форматтарда байкалса да, анын суммативдик баалоо усулдарынан белгилүү бир деңгээлде айырмачылыктары бар. Бирден бир айырмасы формативдик баалоону «күнүмдүк тажрыйба» катары түшүнүү болуп саналат. Биз окуучунун кандайдыр бир билими жана көндүмү үчүн алган баасын гана эсепке албастан, анын өзүн өзү баалоосуна жана өзүнүн көрсөткүчтөрүн жакшыртуусуна

мүмкүндүк беребиз. Формативдик баалоо мугалимге окутуунун жүрүшүндөгү кийинки кадамын аныктоого жардам берсе, ал эми суммативдик баалоо жыйынтык чыгарат да, көбүнчө бул жыйынтыктарды билим берүү процессинин сапатын жакшыртуу үчүн колдонуу кыйын. Айдоочулардын айдоо күбөлүгүн алуу тажрыйбасынан бир мисал келтирсек болот. Өзүңүз элестетип көрүңүз: Айдоочунун күбөлүгүн алардан мурда унааны айдоо үчүн рулга олтурган сайын сизге баа коет. Күбөлүк алуу үчүн тапшырган сынактан кийинки акыркы баа бардык окуган мезгилдин ичиндеги орточо баа болуп саналат. Окуунун башында сиздин бааңыз төмөн болгондуктан, сиздин жыйынтык бааңыз окуунун аягында сиз жетишкен деңгээлди так көрсөтө албайт. Демек, суроо туулат: окуутунун баш ченинде сиз кандай сапаттарга ээ элениз? Сиздин бааңыз айдоочулук көндүмүңүздү жакшыртуу үчүн зарыл болгон маалыматты берип жатабыз? Чындыгында, жыйынтык баа айдоочунун күбөлүгүн алууга чейинки процесстин көрүнүшү болбостон, аны алуу үчүн кандай деңгээлдеги айдоочулук көндүмгө ээ болгонунузга жана унааны айдай ала турганыңызга коюлууга тийиш. Ошондой эле нерсе биздин мектептердин тажрыйбасында болуп жатат. Биз баалардын топтому кумулятивдик баалоочу балл деген түшүнүктөрдү колдонуу менен чынында окуучуну жакшы баа үчүн аракеттенүүгө мажбур кылабыз. Ошол эле учурда ошол эле класстык журнал же баалоо боюнча башка ар кандай документ окуучунун дүйнөнү таанып-билүү боюнча татаал жолундагы бардык аракеттерди эсепке алуу менен тигил же бул теманы үйрөнүү процессин чагылдыруусу зарыл.

Ошондуктан, ал сөссүз түрдө бааны гана камтыбоого тийиш: анда мугалимдин жана ошондой эле окуучунун өзүнүн байкоолору, сунуштары ж.б. болуусу керек. Ал эми чейректин окуу жылынын аягындагы жыйынтык баа же бүтүрүү экзамендери окутуу процессинин жыйынтыгын чагылдыруу болуп саналат. Формативдик жана суммативдик баалонун түрлөрү окуучунун катышуу деңгээлине жараша айырмаланат. Эгерде окуучу баалоо процессине катышпаса, анда формативдик баалоо болбостон, баалоо процессин натыйжалуулугун жоготот. Формативдик баалоонун негизги шарты баалоо жана өзүн өзү баалоо процессинде окуучунун активдүүлүгү болуп саналат, анткени, баалоо жана өзүн өзү баалоо процессине катышуу сезими окуучунун окуу боюнча мотивациясын жогорулатат. Бирок бул мугалимдин өзүнүн активдүү ролун төмөндөтүү дегенди билдирбейт, тескерисинче, мугалим таанып-билүү максаттарын баалоонун так критерийлерин аныктоодо жана баалоонун милдеттерин иштеп чыгууда чечүүчү ролду ойнойт. Дүйнөлүк тажрыйбада окуучуларды бул процесске тартуунун көптөгөн стратегиялары бар. Окуучуларды өзүнүн билим алуусуна тартуу процессин түзгөн бирден бир башкы нерсе эмнени жана кантип таанып-билүү жаткандыгын жөнүндө тез жана натыйжалуу кайтарым байланышты камсыз кылуу болуп саналат. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, окуучулардын таанып-билүү боюнча алдыга карай өсүү жолундагы бир кыйла маанилүү стратегиясы баяндоо кайтарма байланышы болуп эсептелет жана ал окуучулардын эмнеси жакшы жүрүп жаткандыгын, таанып-билүүсүнүн кийинки тепкичине кандайча жетүү керектигин түшүнүүгө жардам берет. Баяндоо кайтарма байланышы бул кайсы бир теманы өздөштүрүү фактысын белгилөөдөн дээрлик алыс кете албаган баалоо, баа же мактоо эмес жана ал таанып билүү процессин жакшыртууга алып келбейт. Баяндоо кайтарма байланышы-бул баарынан мурда окутуунун жана баалоонун усулдарынын айкалышы, бул-окуу менен баяндоонун бир чекиттен бири-бирине дал келүүсү, бул-мугалим менен окуучу үчүн тигил же бул теманы же проблеманы биргелешип талкылоо мүмкүнчүлүгү. Ооба, окуучунун дүйнө таануу процессин төмөндөгү маалыматты топтоо жана системага салуу зарыл. Бирок баарынан маанилүүсү-

мугалим бул маалыматы аталган процессти жакшыртуу үчүн кантип пайдаланат жана ал маалыматты окуучу менен кандайча бөлүшө тургандыгы болуп саналат. Бул болсо жакшы мугалимдин дайыма жасап жүргөн жана жасай турган иши. Бирок формативдик баалоо, баарынан мурда мугалимдин бул ыкмаларды системага салгандыгы жана туурасын айтканда, аларды формалдаштыруусу мугалим жана окуучу үчүн бир кыйла ыңгайлуу формага келтиргендиги менен айырмаланат.

Формативдик баалоодо колдонуулуп келген окутуу боюнча стратегиялардын айрымдары төмөнкүлөр:

1. Баалоонун критерийлерин аныктоо жана максат коюуну окуучу менен бирдикте жүргүзүү менен кутулган жыйынтыктарды так аныктоо жолу менен окутуу жана баалоо процессине тартуу. Ийгиликке жетүү үчүн окуучу жыйынтыкка жетишүүнүн максатын жана критерийлерин билүүгө жана түшүнүүгө тийиш. Мында мугалим же башка окуучулар менен биргелешкен иш ченемин, ошондой эле жекече иштөөнүн, класстагы жана иш процессиндеги тартип нормаларын аныктоо маанилүү. Аңгемелешүү же тестирилөөнүн жүрүшүндө окуучулардын учурда кайсы деңгээлде, андан ары кайда багыт алуу керек жана бул үчүн кандай шарттар талап этилет дегенди түшүнүүсүнүн зарылдыгы жөнүндө макулдашууга келүү маанилүү болуп саналат.

2. Байкоо окуучунун кандай иштеп жаткандыгын, түшүнүү же жардамга муктаждыгын көрүп туруу үчүн сабак учурунда да, андан тышкары да жүргүзүлөт. Бул учурда баалуу маалымат жыйналып, ал кийин ишти пландаштырууда жана окутууда жардам берет. Бул маалыматтарды кайтарма байланыш боюнча окуучуга жеткирүү зарыл.

3. Суроо берүү стратегиясы сабак өтүүдө, сабакты пландаштырууда, жекече жолугушууларда пландаштыруунун өзөгүн түзөт. Жакшы темага дал келген жана өзүнчөлүгү менен айырмаланган суроолор мугалимге жардам гана бербестен, сабак канчалык деңгээлде жеткиликтүү, түшүнүктүү өтүлгөнүн аныктоо менен окуучулардын аналитикалык ой жүгүртүүсүнө зор салымын кошуп, мугалим менен окуучулардын ортосундагы диалогду жакшыртууга өбөлгө түзөт. Диалогду токтотуу жана кайра баштоону билдирген Кызыл жана жашыл карточкалар, бармактын абалын өйдө-ылдый өзгөртүү жана башка көп нерселерди пайдалануу сыяктуу мындай ыкмалар сабак өтүүдө убакытты гана үнөмдөбөстөн, окуучуну таанып-билүү процесси жөнүндө керектүү маалыматты алууга мүмкүнчүлүк түзөт. Мында эки учурду эске тутуу маанилүү:

а) окуучуларга суроолорду түзүүгө жардам берүү керек;

б) ар бир жолу суроолорду берүү менен бирге жоопторду алуу үчүн тыным берүү зарыл. Биздин сабак берүү тажрыйбабызда монологдук мамиле басымдуу экендигин эч кимге жашыруун эмес. Мугалим окуучуларга мүмкүн болушунча көп маалымат берүүгө аракет кылат, антпесе ал «программа боюнча жетишпей калат». Окуучу бул маалыматтарды сиңирип алып, эске тутуусу зарыл андан кийин сабакта жооп берүүгө же жазуу ишинде жазып берүүгө милдеттүү. Анын тема же проблема боюнча өзүнүн түшүнүгүн ойлонуусуна жана ой топтоосуна убакыт жетишсиз. Окуучу-бул качан гана дүйнөдө социалдык-экономикалык, адеп-ахлахтык же турмуш-тиричилик маселелерин дайыма чечип туруу зарылдыгы келип чыккан билим алуу орто эсеп менен ар бир үч-беш жылда жаңырып турган чакта жашоосу белгисиз шарттарга тура келген инсан. Окуучуга жооп берүү үчүн керек болгон тынымды пайдалануу билим берүүнүн жыйынтыгын болжол менен беш пайызга жакшыртууга мүмкүн экендигин тажрыйба көрсөттү.

Өзүн өзү жана классташтарын баалоо- класста чыгармачыл жагдайды түзүүгө жардам берет. Бул- баалоонун жана максатты коюнун ченемдерин аныктаган этаптан кийин келүүчү этап. Ал окуучулардын ойлоосуна түрткү берет жана предмет жөнүндө өз

пикирин калыптандырат, ошондой эле классташтарынын баалоосунун негизинде өзүн өзү баалоонун бир кыйла объективдүүлүгүн өнүктүрүүгө жардам берет. Мында баалоо мурдатан макулдашылган ченемдердин алкагында гана өтүү керек. Ошондо гана класста баалоо чыныгы маданияты калыптанат.

Окуучулардын жетишүүсүнүн жыйынтыктары жөнүндө маалымат топтоо окуучуларга өзүнүн билим алуу процессин жакшы түшүнүүгө жардам берет. Ал окуучунун өзү тарабынан ишке ашырылат жана окуунун жүрүшүнө, анын аралашуусуна гана мүмкүндүк бербестен, ага түздөн түз катыша алат. Жогоруда саналып өткөн бардык стратегиялар комплексте пайдаланылат жана окуучунун жеке өзгөчөлүгүнө, ошондой эле мугалимди окутуу усулдарынын жекече өзгөчөлүгүнө жараша колдонулушу мумкун.

Формативдик баалоого ылайыкталган калыптандыруучу баалоо, чыныгы баалоо, портфолиону баалоо сыяктуу түшүнүктөр бар. Изилдөөчүлөр Блек жана Уильям (1998) баалоо боюнча жумушчу аныктаманы киргизип, ал формативдик баалоону баалоонун башка түрлөрүнөн айырмалоодо жардам берет [5]. «Баалоо» деген термин мугалимдердин, ошондой эле алардын окуучуларынын өзүн өзү баалоо боюнча жасаган бардык аракеттерин өзүнө камтып, окутуу жана билим алуу процессине өзгөртүү киргизүү үчүн кайтарма байланыштын куралы катары колдонулган маалыматты көрсөтөт [3]. Эгерде баалоонун жыйынтыктары иш жүзүнө окуучунун талабына жараша ыңгайлаштыруу максатын көздөсө, мындай баалоо формативдик болот. Бир эле педагог окуткан окуучулардын билими жана компотенциясынын деңгээли ар кандай болоору жакшы белгилүү. Эмне үчүн мындай? Мугалимдин бирдей эле түшүндүргөнүн, бирдей эле материалды ар кандай окуучулар ар кандай кабыл алышы жана өздөштүрүшү мүмкүн бул жетишкендиктердин ар түрдүү болушуна алып келет.

Билим алуу процессинин өзү балдар тарабынан ар түрдүү кабыл алынып жана бааланат. Окуунун кыйынга турушу окуучулардын окууга болгон кызыгуусунун төмөндөөсү, окугусу келбөөсү мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ошондуктан, жеке инсанга багытталган принципке жана окуучуларды баалоо системасынын жаңыча мамилесине негизделген окутууга болгон жекече мамиле бул маселенин чечилишине жардам берет [2].

Бул окуучуларды баалоо системасындагы жаңы мамиле формативдик баалоо деп аталат.

Формативдик баалоо билим алууну жакшыртууга багытталган көбүнчө калыптандыруучу баалоо деп атталып келген, анткени, ал окуучунун инсан катары калыптанышына жана өсүшүнө, окуучулардын жетишүү деңгээлде билим берүү максаттарына жетишүүгө жөндөмдүү экендигин байкоо жолу менен ишке ашырылган баалоонун бул түрү өзүнүн табияты боюнча окутууда жеке инсанга багытталган окутуу принцибин ишке ашырууну көздөйт. Формативдик баалоонун, баарынан мурда, мурдагы баалоо усулдарынан айырмасы ал мугалимге ар бир окуучу менен жекече жана системалуу негизде иштөөгө мүмкүчүлүк берип, мугалимге окуу процессин уюштурууга, ал эми окуучуга өз билими үчүн чоң жоопкерчиликти сезүүгө жардам берет. Формативдик баалоо боюнча мугалимдерге окуучулардын билиминин өсүшүн (жетишкендигин) байкоо формаларын, алардын тигиге же буга жөндөмдүүлүгүн аныктай турган тестер жана дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүндө кабыл алынган жаңы формалар жана усулдар сунуш кылынат. Формативдик баалоонун методологиясын колдонуумугалимдин ишин баалоонун бирден бир критерийлеринин бири болуп калат [6].

Демек, биз формативдик баалоо таанып-билүү ишмердигинин жыйынтыгын жыйынтыктайт. Формативдик баалоо окуучулардын билим алуусуна өтө жогорку мүмкүн болгон жакшы таасирди берүүсү үчүн муну менен байланышкан бир нече шарттарды көңүлгө алуу зарыл.

Баарынан мурда формативдик баалоо жана окутуу бири-биринен ажырагыс экендигин эске тутуу зарыл (Блек жана Уильям, 1998; Боснок, 2002; Лемлах, 2004, Олива, 2001, Скривен, 1967) жана формативдик баалоону колдонуу жаңыча окутуунун негизги элементи болуп калды [4].

Формативдик баалоонун кайсы гана модели болбосун окуучунун ага катышуусу негизги компонент болуп саналат. Окуучулардын алардын билимин баалоо процессинин активдүү катышуучулары болусунун зарылдыгы алардын өзүн өзү баалоого көнүгүүсү үчүн, мындайча айтканда, өздөрүнүн жыйынтыктарын жакшыртууда аларга эмне зарыл экендигин жакшыраак түшүнүшү үчүн керек (Блек жана Уильям, 1998; Мертлер, 2003). Формативдик баалоого окуучулардын көз карашы мугалимден окутуу боюнча чечим кабыл алуу процессинин ажырагыс бөлүгү болуп калууга тийиш (Попхем, 2001).

Корутунду

Ошентип, билим берүү жаатындагы дүйнө боюнча адистер формативдик баалоо жөнүндөгү буга чейинки болгон эмгектерге таянып, өздөрүнүн изилдөөлөрүн жүргүзүүдө жана бул ыкманын тажрыйбага негизделген артыкчылыктары, ошондой эле көзгө көрүнүп, далилденип, формативдик баалоонун туура колдонулган стратегиясы окуучу менен мугалимдин үзгүлтүксүз карым-катышына негизделген окутуу, чындап эле окуучунун дүйнө танымын жакшырта тургандыгын көрсөттү.

Буга карабастан формативдик баалоо өзүнүн ар түрдүү жактары менен бир кыйла татаал сезилиши мүмкүн. Мугалимдер квалификациянын деңгээлине карабастан, эгерде алар чындап эле өз окуучуларын билим берүүдөгү жетишкендиктерин жакшыртуу максатында койсо, бул формативдик баалоонун тигил же бул элементтерин өз ишинде пайдалана башташы мүмкүн.

Пайдаланылган адабияттар

1. Байгазиев С. Окутуунун интерактивдик методу. – Бишкек, 2004. – 25 б
2. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. – Бишкек: Педагогика, 2003. – 35 б.
3. Башталгыч мектептеги формативдик баалоо. Мугалимдер үчүн практикалык колдонмо/ Түзүүчүлөр: О. И. Дудкина, А. А. Буркитова, Р. Х. Шакирова.-Б.: «Билим», 2012.-89 б.
4. Окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо. Методикалык колдонмо/ Түзүүчүлөр: Р. Х. Шакиров, А. А. Буркитова, О. И. Дудкина. –Б.: «Билим», 2012.-80 б.
5. Хамзина С. Оценка и оценивание в контексте современных проблем образования // Мектеп-Школа, №4, 2003.
6. Формативное оценивание и методы личностно-центрированного преподавания и познания / Руководство для учителя.-Бишкек, 2007.

УДК 82-2

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.21](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.21)

Жаанбаева Калина Бердиевна,
улук окутуучу,
ОшМПУ

ЖАПАРКУЛ АЛЫБАЕВДИН САТИРАЛЫК АҢГЕМЕЛЕРИ

Аннотация: бул макалада Жапаркул Алыбаевдин жазуучулук чеберчилиги жана анын сатиралык аңгемелери жөнүндө сөз болот. Ошондой эле жазуучунун сатиралык аңгемелеринин көркөмдүк күчү, анда көтөрүлгөн проблемалар, алардын чечилиши анализге алынат жана булар адабиятчылардын пикирлери менен тастыкталат.

Ачкыч сөздөр: жазуучу, сатира, аңгеме, идея, проблема, юмор, конфликт, образ, адабият таануу, сын. көркөм чечилиш.

САТИРИЧЕСКИЕ РАССКАЗЫ ЖАПАРКУЛА АЛЫБАЕВА

Аннотация: в данной статье рассказывается о писательском мастерстве Жапаркула Алыбаева и его сатирических рассказах. Также анализируется художественная сила сатирических рассказов писателя, поднимаемые в них проблемы и пути их решения, что подтверждается мнениями критиков.

Ключевые слова: писатель, сатира, рассказ, идея, проблема, юмор, конфликт, литературоведение, критика, художественная концовка.

SATIRICAL STORIES OF JAPARKUL ALYBAEV

Annotation: this article talks about the writing skills of Japarkul Alybaev and his satirical stories. Also, the artistic power of the writer's satirical stories, the problems raised in them, and their solutions are analyzed, and these are confirmed by the opinions of critics.

Keywords: writer, satirical stories, idea, problem, humor, conflict, literature, critic, artistic solution.

Алыбаев Жапаркулдун сатиралык аңгемелери 60-жылдардан кийин жарык көрө баштады. Автордун журналисттик сапарга чыгуулары анын эл арасын аралап, чыныгы турмуштан үйрөнүп, айрым терс көрүнүштөрдүн бетин сатира жана юмор менен ачып берүүгө бирден бир себепкер болгон. Анын ошол мезгилдеги алгачкы аңгемелери Ош областтык «Ленин жолу» гезитине жана республикалык «Чалкан» сатиралык журналына жарыяланып турган.

Автордун «Индирбайдын белеги» аттуу сатиралык аңгемеси элге аздыр-көптүр белгилүү. Бул аңгемесинде Ж. Алыбаев Индирбайдын айрым кылык-жоруктары аркылуу биздин коомдогу дагы бир шордуу адамдын элесин бере алган. Андай эркек аты бар күйөө сөрөйдү биздин заманда адамдар эмес, жалпы коомчулук, мезгил өзү токмокко алып, алардын арабыздан орун алышына түп орду менен каршы. Мына ушул айтылган жагдайлар калемгер тарабынан өтө кылдат, сатиранын туздуу тили менен сүрөттөлгөн. Ал аңгемени окугандар Индирбайдын жөнсүздүгүнө ичтеринен кыжыры келсе, бир туруп автор тарабынан ийине жеткире мыскылдаганы үчүн табалары кана түшөт. Аңгемеде курч, дене бойду кызыткан конфликт байкалбайт, ошондой эле автор каармандарды да өз ыгы менен коюп, аларга автордук өкүм менен мамиле кылбайт. Негизги окуя Индирбайдын тегерегинде өтүп, көмөкчү катарында кээ бир жерлерден аялы көрүнө калат. Сатиранын кароолуна негизинен терс каарман катары Индирбай алынып, ал эми оң каарман болуп көрүнгөн анын аялынын образы Индирбайдын образынын деңгээлине чейин ачылган эмес. Тескерисинче, ар тараптан ачылып, бүткүл тулку бою окурмандарга

даана тартылып келе жаткан Индирбайдын жүзүн ал каарман ар тараптан күңгүрттөтүп, көңүлдүн борборунан алыстатмак.

Мындай окуя автордун башынан өткөндөй сыяктуу. Себеби, ушул аты аталган аңгеме 1967-жылы «Ала Тоо» журналынын №2 санына кээ бир туура эмес өзгөртүүлөр менен жарыяланган. Бул жылкы аңгемеде мурунку вариантында кездешпеген бир чакан эпизод автор тарабынан кошулган.

Анын себеби да ошол мезгилдеги айрым талаш маселелердин таасиринен улам болуу керек. Ал маселе сатирадагы оң каарман маселеси болуп, ал жөнүндө ар кандай ой-пикирлер айтылган болчу. Сатиралык чыгармаларда оң каарман үстөмдүк кылып керек дегендерге С. Михалков Бүткүл союздук жазуучулардын «Съездинде мындай деп жооп берген» Азыр комедияларда сөзсүз оң каармандар башкы орунда болуш керек деген туура эмес түшүнүк жүрөт. А чынында, комедияда, айрыкча сатиралык чыгармаларда башкы каарман күлкүгө материал болгон киши гана туура керек [4].

Ал эми мындан тереңдетилген бул багыттагы пикирди өз убагында Н. В. Гоголь да биринчилерден болуп айткан экен. Мына ушул сатира жанрындагы аксиомага айланган түшүнүк көп талаш-тартыш пикирлерди туудуруп, андай талкуулар ар кандай максатта, ар башка көз карашта чечилген. Бул маселеге кыргыз адабиятчылары да кайрылышып өз убагында биздин оюбузча сатиралык чыгармаларда оң каарман үстөмдүк керек эмес. Эгер катышса оң каармандар, анда алар жардамчы гана милдетти аткарат. Мына ошондуктан сатиралык чыгармада оң каармандын үстөмдүк кылышын талап кылуунун өзү, сатиранын спецификалык өзгөчөлүгүнө түшүнбөгөндүктү гана айгинелейт, [3, 133б.] деген пикирлерин билдиришкен.

Бул айтылган ай аңгеменин кийинки вариантына туура келет. Мында аялы Индирбайдын белеги үчүн жөн гана ыза болуу сезимине кабылбастан, ошол эле учурда автор тарабынан бул окуяга Индирбайдын аялынын мыскылдуу антипатиясы да берилген. Ал эми жогоруда учкай сөз кылып өткөн биринчи вариантына туура келет. Мында аялы Индирбайдын белеги үчүн жөн гана ыза болуу сезимине кабылбастан, ошол эле учурда автор тарабынан бул окуяга Индирбайдын аялынын мыскылдуу антипатиясы да берилген. Ал эми жогоруда учкай сөз кылып өткөн биринчи вариантта кездешпей кийинки вариантта (1967-жыл) киргизилген эпизод кандай эле?

Өз сөзүбүздө айтып өткөндөй автор оң каарман маселесин мына ушул вариантында (1967жыл) туура эмес чечкен. Тактап айтканда, аялы Индирбайдын белегин сурагандардан жашырып, өзү мурун алып койгон кийимди кийип чыгып, эл алдында Индирбайдын зоболосун көтөрүү менен өзүн да бактылуу көрсөтөт. Бул эмне деген жан тартуу? деген суроого окурмандар аңгемеден ачык жооп алалбайт.

Муну үй-бүлөлүк мамилеге таяган кезде күндө да ал психологиялык жактан иштелбей, Ошондой эле аялынын Индирбайга жан тартуусунун себептери көрсөтүлбөй, ал шарттуу түрдө гана ишке ашып калган. Мында чыныгы турмуштук жагдай ачылбай, көркөм реалдуулукка өсүп чыгалбаган. Бирок канчалык аңгемени талдоого алган менен андагы негизги белги күлкүнү эч ким жокко чыгара албайт.

«Ар бир юмор күлкүлүү жана күйүттүү болот», [5, 19б.] деп Н. Г. Чернышевский белгилегендей биз сөз кылып отурган «Индирбайдын белеги» аттуу аңгемеде күлкү менен күйүттүн орду ачык эле байкалып турат. Кимдин күйүтү канча да, ким кимге күлдү, муну окурмандар өздөрү түшүнүшөт. Автор аңгеменин аягына чейин Индирбайды бир калыпта кармайт. Башкалар сыяктуу аны дароо оңолтуп да жибербейт. «Майрам улантыла берди. Индирбайдын ооруган жери басылып:

- Кана, Булдурбай, жаман кемпирлердин көлөкөсүндө жүрсөк болду. Алып жибер, - деп тост көтөрүп жатты». [2, 79б.]

Мына бул сүйлөм аркылуу Индирбайдын жаңылыштыгы ашкерленгенден кийин деле ал ошол мурунку эле бойдон калгандыгын ким да болсо дароо түшүнөт. Ал башкалар сыяктуу бат эле оңолуп да кете албайт эле. Автордо андай камылга да байкалбайт. Ал эми

оң каарман кылып көрсөтүүнү да ойлогон. Бул бир эле авторго байланыштуу кемчилик болбостон. Ошол мезгилдеги адабият таануу илимибиздин өсүү темпи менен да түшүндүрүлөт.

Сатиралык чыгармаларда курч конфликт орун алышы мүнөздүү. Бирок айрым бир кыска аңгемелерде каармандардын ортосундагы курч конфликт даана сезилбей жалаң гана терс образ ачылып, анын зыяндуу жактары ашкереленет.

Ж. Алыбаевдин мындай чыгармаларынан мисалга «келди-кетти» аттуу аңгемесин айтууга болот. Аңгеме өз мезгилиндеги жетекчинин иш ыкмасы жөнүндө болот. Аңгеменин каарманы Касым Кайпалакович. Адеп чыгарма башталганда эле автор анын кандай жетекчи экендигин төмөнкүдөй штрихтер менен берет: «Жаман эмес азырынча, газета бетине илине элекпиз. Баса, көптөн бери колхоздорду да кыдыра элекмин, Командировкага барыш керек эле,» деди өзүнчө ойлонуп.

Эрте мененки ичкен кымыздын магдыратканыбы, айтор бүткөн бою салмактанып, ойлогон ою суюлуп отуруп, үргүлөп кетти. Аздан соң эки таноодон чыккан жел столдун үстүндөгү бир барак кагаздын этегин желпип турду. [2, 80б.]

Мына ушундай жетекчини командировка үстүнөн жолуктургандар андан мындан сөздү угат:

«Иштейт дейт тура» кана иштегениңер? Иштегенди мен силерге көрсөтөм! Башкарманы, парторгду, завферманы чыкыр! Тез.

Мына ушундай иш жүргүзгөн жетекчилердин бетин ачып бул аңгемесин биринчи жолу 1956-жылдары жарыяланган. Биз бүгүнкү күндө күнөөлөп, каргап-шилеп жүргөн сенек доор да ошол жылдардан башталган. Муну кийинчээрек залкар жазуучубуз Ч. Айтматов өзүнүн «Гүлсарат» [1] повестинде ачык көрсөттү. Ал эми Ж. Алыбаевдин аталган аңгемеси буга чейин эле жарык көрүп, коомдун зыяндуу элементтеринин бири болгон жетекчиликтеги терс сапаттарды типтүүлүктүн даражасында ачып бере алгандыгы жүрөктү сүйүнтөт.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Айтматов. Ч. Гүлсарат Фрунзе. Кыргызстан 1964.
2. Алыбаев Ж. Индирбайдын белеги Китепте. Келди – кетти. Фрунзе, Кыргызстан 1974. 79-б.
3. Бапаев Х. Учурбуздагы сатиралык аңгемелер. //Ала Тоо 1962. №9 133-б.
4. Литературная газета 1955г 22/ХП. ХП №155
5. Чернышевский Н. Г. Чыг толук жыйнагы. М., 1959. 2-т, 19-бет.

УДК 82-2

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.22](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.22)

Жаанбаева Калина Бердиевна,
улук окутуучу,
ОшМПУ

ТОГОЛОК МОЛДОНУН ТАМСИЛДЕРИНИН ИДЕЯЛЫК-КӨРКӨМДҮК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Аннотация: аталган макалада Тоголок Молдонун тамсилдеринин идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз болот. Тоголок Молдонун ар кайсы темаларда жазган тамсилдеринин идеясы, каармандары талдоого алынып, макалада айтылгандар окумуштуу-сынчылардын ой-пикирлери менен бекемделет.

Ачкыч сөздөр: тамсил, сатира, аңгеме, идея, проблема, юмор, конфликт, образ, адабият таануу, сын. көркөм чечилиш.

ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ БАСЕН ТОГОЛОК МОЛДО

Аннотация: в данной статье говорится об идейно-художественных особенностях басен Тоголока Молдо. Анализируется идеи и персонажи басен, написанных Тоголок Молдо на различные темы, и сказанное в статье подтверждается мнениями критиков.

Ключевые слова: басня, сатира, рассказ, идея, проблема, юмор, конфликт, литературоведение, критика, художественная концовка.

IDEOLOGICAL AND ARTISTIC FEATURES OF TOGOLOK MOLDO'S FABLES

Annotation: in this article talks about the ideological and features of Togolok Moldo's fables. The ideas and characters of the fables written by Togolok Moldo on various topics are analyzed, and what is said in the article is supported by the opinions of critics.

Keywords: fable, satirical stories, idea, problem, humor, conflict, literature, critic, artistic solution.

Тоголок Молдо ири көлөмдөгү чыгармаларды түзүү менен катар ар түрдүү темадагы тамсилдерди жазган акындардын көрүнүктүү өкүлү болуп эсептелет. Анын «Бөрү менен Түлкү», «Каркыра менен Түлкү», «Эшек менен Булбул» деген жана башка темадагы тамсилдери бар. Тоголок Молдо сабаттуу акын болгондуктан, тамсилдерин жазууда эки булактан: оозеки эл чыгармачылыгынан жана ошол кездеги жарык көргөн адабий китептерден пайдаланган. Тамсилдин кейипкерлери: карышкыр менен түлкү, ит менен эшек сыяктуу айбандар, булбул менен каркыра өңдүү канаттуулар.

Тамсилге мүнөздүү белги оң жана терс каармандар жашап, алардын ортосунда келишпестик түзүлүп, кадимкидей талаш-тартыштар, күрөш башталат да, окуянын аягы натыйжа менен бүтүүгө тийиш. Бирок, акын оң жана терс кейипкерлердин ортосундагы күрөштү курч мүнөздө койбой, окуяны жымсалдатып жазып, айрым аракетти мыскылга алып сүрөттөйт. «Каркыра менен түлкү», «Бөрү менен түлкү», «Эшек менен булбул», «Итин доолдай тиктирем дегени» жана башка тамсилдеринде терс кейипкерлердин кулк-мүнөзү ачылып берилген. Ар бир кейипкер өзүнчө типтүү кейипкер. Тоголок Молдо өзүнүн тамсилдеринде бөрүдөй ач көз залымдердин, түлкүдөй куулардын, эшектей дөдөй кишилердин жаман жосундарын сынга алган. Ал эми каркырадай аң-гүдүк немелердин аң-сезимин ойготуп, алдамчы шумдардан алыс болууну эске салган болучу. Тоголок Молдо «Каркыра менен түлкү» деген тамсилин төмөнкүлөй бүтүрөт:

Түлкү сөзгө турбады,
Залимдин бири бу дагы.
Кайда болсо залимден
Залал көрөт ынагы.

Тоголок Молдо ушул ыры аркылуу ишенчээктерге акыл үйрөтүп, «залимдерден алыс болгула» деген ойду айткан. Ошентип, Тоголок Молдо тамсилдеринде ар кандай терс көрүнүштөрдү сынга алып, кыргыз коомчулугунда алдамчы куулардын, жегичтердин кылмыштарын ашкереледи жана кыргыз адабият тарыхында жазгыч акын катары тамсил жанрына негиз салды. «Ал – кыргыз адабиятына дүйнөлүк адабияттагы тамсилди алып келип колдонгон жана анын орун-очок алышына, калыптанышына, андан ары өнүгүшүнө өз үлүшүн кошкон калемгер»[2, 196.]. Анын «Итин доолдай тиктирем дегени» аттуу тамсилин окуп көрөлү:

- Кыш чилдеде курудум,
 Үнүмдү баспай улудум.
 Бул жүргөнүм кеп эмес,
 Бул иш мага эп эмес.

Жадырап жайнап жаз болсо,
 Байга жалчы жүрөйүн.
 Байдын коюн кайтарып,
 Бир доолдай чепкен кийейин.

Жакшыраак байга барайын,
 Акымды бүтүн алайын.
 Доолдай кийип жасанып,
 Оокаттын жайын карайын.

Саратан өтүп кыш болду.
 Жаткан жерим муз болду.
 Бул жорукка көнбөйүн,
 Музда жатып өлбөйүн.

Ал аңгыча кыш өттү,
 Жадырап жайнап жаз өттү.
 Ит унутту айтканын,
 Кышында музда жатканын.

Тилин салып аактап,
 Жадырап жайнап жаз өттү.
 Ит унутту айтканын,
 Кышында музда жатканын.

Тилин салып аактап,
 Көлөкө жерди качырат.
 Доолдай чыккан эсинен,
 Көлөкөгө жашынат.

Түлкү Итке кеп айтат,
 Түшүнсүн деп бек айтат:
 - Кышында айткан доолдай,
 Бүтгүбү, итим? – деп айтат.
 - Түлкүм, мага жүн кана?
 Чыга турган үн кана?
 Ал чепкенди кылгын деп,
 Айта турган тил кана?

Чепкен чыгып эсинен,
Керилип жатып алыптыр.
Жалкоонун жайы ушундай.
Жайкалып уйку салыптыр. [1, 556.]

Мында классикалык маанидеги тамсилге мүнөздүү көрүнүштөрдүн баары бар: кыска сюжет, аллегориялык образ, Адам менен жаныбарлардын окшоштугун так, дана тартып бере алуучулук, айбанаттардын диалогу, акырында кыска жана нуска мораль. Турмуштагы адамдар арасында учураган жалкоолук, кенебестик, өз жанын өзү сыйлабагандык сыяктуу сапаттар кышында доолдай чапан тиктиремин деп, бирок анысын жай келгенде унуткан Итин бейнеси аркылуу ачып берет.

Дагы бир «Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы» деген тамсилде Бөдөнө Түлкүнүн оозуна түшүп калат, анан амал кылып, «бир», «эки»... деп санатып атып, «алты-ы» деп оозун чоң ачканда оозунан бошоп чыгып кетет. Бул бир чети балдар үчүн кызыктуу жазылган, экинчи жагы традициялуу каарман куу Түлкүнү да алдап кое турган жаныбарлар бар экендиги көрсөтүлүү менен адамдарды түлкүдөй болбой, ак ниет болууга чакырат.

«Эшек менен булбул» деген тамсилинде болсо, Эшек булбулдун үнүн сынамак үчүн ыр ырдатат, сайратат. Булбул байкуш тандан кечке кошуп ырдабаганы калбай, акыры эшекке: «Кандай ырдадым?» деп суроо салат. Эшек болсо «Үнүң короздукуна да окшогон жок» деп жооп берет. Эшектин чыныгы таңшыган мукам үндү баалай албай короздукуна окшоткону адамдардагы чыныгы таланты, эмгекти баалабаган наадандарды, сабатсыздарды ачып көрсөткүсү келген. Тоголок Молдонун аталган тамсили оригиналдуулугу жана улуттук колориттүүлүгү менен айырмаланат. Алсак, булбул сайрап жатканда кыргыз жаратылышынын кооз панорамасы, анын айбанаттар дүйнөсү көз алдыдан чубуруп өтүп турат. Эң башкысы кыргыз элинин тиричилигине өтө жакын турган бул материалдардын негизинде автор социалдык маанидеги жыйынтыкка келген. Жыйналыштын акырында булбулдун мукам үнүнө туура баа бере албаган макоо эшектин эл тарабынан маскараланып айдалышы аркылуу Тоголок Молдо турмушта кеңири учураган ошондой көрүнүшкө каймана түрдө баа берет.

Кыскасы Тоголок Молдо өз доорунда жашаган кыргыз акындарынын көпчүлүгүнөн сабаттуулугу менен айырмаланат. Ошондуктан казак, өзбек, татар тилдеринде чыккан китептерди окуп, таасир-таалим алып, өз боюна сиңирип калууга аракеттенген.

Тоголок Молдо – кыргыз тамсил жанрын өнүктүрүүчү акын, албетте, көп адабиятчылар атагандай ал баштоочу эмес, себеби ага чейин эле элдик тамсилдер, тамсилдешкен жомоктор калк арасында айтылып келген. Анын эмгеги «...аңыздык, жомоктук мазмунду ырга айландырып, анын тарбиялык, социалдык маңызын арттырган». «... Кыска кара сөз түрүндөгү аңгемелерге жана «Итин доолдай тиктирем дегени» өңдүү ылакаптарга таянуу менен аларды ырга айландырып, жанрдык, мазмундук, формалык жагынан кадимки профессионалдык тамсилдик деңгээлге көтөрөт» [3, 256.]. Ушул эле пикирди М.Борбугулов да карманат: «Тоголок Молдонун бүт дээрлик тамсил-жомоктору элдик жөө жомоктун, ылакаптардын, уламалардын негизинде жазылган» [4, 766.]. Андан ары бул ойду С.Закировдун пикири менен бекемдесек: «Тоголок Молдо элдик оозеки чыгармалардагы айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктордон жаңы бөлүнүп жаткан тамсил жанрын кайра иштеп чыгып жана өзүнүн оригиналдуу тамсилдерин жаратуу менен кыргыз совет адабиятында тамсил жанрына негиз салуучу болуп калды». [1, 456.]

Кыргыз тамсилин изилдеп монография жазган Х.Бапаев «Тоголок Молдонун тамсилдери үгүт-насаат мааниде жазылганына карабай, кийинки толук кандуу тамсилдердин калыптанышына көпүрө сыяктуу кызмат кылгандыгы менен баалуу... элдик чыгармалардын сюжетин ырга айландырып, үгүт-насаат жагын күчөтүп, тамсил жанрынын калыптанышына бир кадам жакындаштырды» [3, 686.] деген пикирин билдирет.

Корутунду

Тоголок Молдо элдик тамсилдерди үйрөнгөн, жыйнаган, кайра иштеп чыккан. Акын элдик оозеки чыгармаларды жазма адабият менен ашташтырган. Тоголок Молдо – эң алгачкы өз ысымы менен чыккан (ага чейинки фольклордук чыгармалардын авторлору белгисиз болгон кыргыз тамсилчилеринин бири). Жазгыч акын дүйнөлүк адабияттагы тамсил жанрынын салттарын улуттук сөз өнөрүбүзгө алып келүүгө аракеттенген сүрөткер болгон.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. – Ф., 1988
2. Исаков К. Тамсил кудурети. – Б.: «Айат», 2009.
3. Бапаев Х. Тамсил сыры. – Ф., 1974.
4. Борбугулов М. Тамсилдер. – Ф., 1978

УДК 82-2

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.23](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.23)

Куванычбек кызы Гүлнура,
ОшМПУнун магистранты

МЕЛИС АБАКИРОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ ЖАҢЫЧЫЛДЫК

Аннотация : бул макалада жазуучу М. Абакировдун чыгармачылыгында жаңычылдык тууралуу сөз болот. Ошондой эле жазуучунун «Жинди Сабыр» повести талдоого алынып, андагы образдар системасы, каармандын мүнөзү, чыгармада көтөрүлгөн проблемалар анализденет.

Ачкыч сөздөр: проза, повесть, изденүүлөр, табылгалар, адабият, тема, идея, философиялык ой, пафос, жазуучу, психологизм.

НОВАТОРСТВО В ТВОРЧЕСТВЕ МЕЛИСА АБАКИРОВА

Аннотация: данной статье говорится о новаторстве в творчестве писателя М.Абакирова. Также анализируется рассказ писателя «Безумный Сабыр», система образов в нем, характер персонажа, проблемы поднятые в произведении.

Ключевые слова: проза, повесть, соискание, находки, литература, тема, идея, философская мысль, пафос, писатель, психологизм.

INNOVATION IN MELIS ABAKIROV'S WORK

Annotation: this article talks about the innovation in the work of writer M. Abakirov. Also, the writer's short story «Crazy Sabyr» is analyzed, the system of images in it, the character of hero, and the problems raised in the work are analyzed.

Keywords: prose, lyrics, researches, findings, literature, theme, idea, philosophical thought, pathos, writer, psychologism.

Белгилүү жазуучу Мелис Абакировдун «Көкөйкести» аттуу китеби 2000-жылы жарыкка чыкты. Бул китепте «Көкөй кести» романы, «Жинди Сабыр», «Кумар» повесттери, «Канталамай» трагифарс-повести жана айыл аңгемелери топтолгон. Китептеги ар бир чыгармасынын өзүнчө тарбиясы, өзүнчө бийик маданияты бар.

Жазуучунун калемине таандык өзгөчөлүк – ал ар кыл турмуштук жагдайларды көркөм иликтөөнүн торко элегинен өткөрүүдөгү терең психологиялык драматизм, турмуштун нака өзүндөй нукуралуулук, поэтикалык көркөмдүктүн экспрессивдүү күчтүү илеби, стилинин жөнөкөйлүгү жана тактыгы, тилинин ашкере ширин байлыгы болуп саналат. Калемгер аз жазса да, абдан саз жазган чыныгы сөз жебери. Ушундан улам анын чыгармачылыгына саресеп салып Ф.М. Достоевскийдин: «Сөзгө сарандык – көркөмдөктүн биринчи шарты», - деп айтканы кайта-кайта эске түшө берет. Калемгердин бүткүл чыгармачылыгы улуу жазуучунун ушул айтылган пикирине олуттуу күбө болуп тургансыйт.

Мелис Абакиров өз калеминен чыккан бардык чыгармаларында композиция, сюжет куруунун дасыккан устаты, көркөм жагдай курап, мүнөз түзүүнүн, алар аркылуу образ жаратуунун чыныгы чебери катары көрүнөт. Кайсы гана чыгармаларын албаңыз каармандары өзүнүн кайталангыс улуттук мүнөзүнүн айныксыз өзгөчөлүгү, бөтөнчө берилүү, сүймөнчүлүк менен жазылган турмуштун нака өзүндөгүдөй нукуралуугу, таасындыгы, ишенимдүүлүгү менен айырмаланып, окурманды өзүнүн азгырмалуу ажайып, көркөм дүйнөсүнө оп тартып турат. Ал жазуучу, өз мезгилинин летописчиси, өткөн тарыхыбыздын зирек иликтөөчүсү катары кыргыз элинин көчмөн турмуштан отурукташкан цивилизациялуу жашоого өтүүдөгү ой-чуңкуру ары катаал кыйынчылыктуу, ары романтикасы арбын өмүрүн өзгөчө кылдат иликтөөдөн өткөргөн сезимтал калемгер» [5, бб.].

Чындыгында, жазуучунун калеминен жаралган чыгармаларынын мазмуну терең, кыска, бирок нуска чыгармалардан болуп саналат. Анын ар бир чыгармасы окурмандын жүрөгүнөн түнөк таап, адамдык сезимин ойгото турган касиетке ээ.

Ошондой чыгармаларынын бири – бул «Жинди Сабыр» повести. Бул повесть 1994-жылы жазылган. Көлөмү жагынан чакан болгону менен бул чыгармада камтылган ой алда канча терең жана мазмундуу.

«... жөнөкөй эле элеттик кызык киши Сабырдын тагдыры ар бир нарындыктын өз тагдырындай туюлду. Турмушта чын жашап өткөн бул адамдын кылык-жоруктары күнү бүгүн да ал аймакта узун сабак жомок экен. Аны тирилтип, түбөлүк өлбөс кылып жазуучуга «Жинди Сабырды» окугандардын баары ыраазы. Чындыгында эле бул образ адабиятыбыздагы «кызык кишинин», «кичинекей адамдын» образын түзүүдөгү табылга десек болчудай» [5, 76.].

Чыгармада, негизинен, Сабыр аттуу кишинин тагдыры баяндалат. Айылдагылардын бардыгы аны «Жинди Сабыр» деп атап алышкан. Себеби, ал сөздөрдү тандап сүйлөбөгөндүгүнөн, жаман сөздөрдү көп колдонгондугунан улам «Жинди Сабыр» атыккан.

Сабыр өзүнүн жубайы Акиш менен ажырашкандан кийин, Акиш башка айылдагы аттуу-баштуу Кулназарга тиет. Сабыр аялына жолугуп кетейин деп келип, үч бир туугандын колунан каза табат. Ал бир туугандар байлыктарына чиренип, эч кимди теңине албай турган мезгилдери эле. Биринин Сабырда кеги болсо, бири Сабырды аяган жок. Ошентип Сабыр ырайымсыз зөөкүр адамдарга багынып берди.

Алардын оюнда адамгерчилик, кечиримдүүлүк, ыймандуулук деген нерселер жашабайт. Алар бир гана акча, байлык, бой көтөрүүчүлүк менен жашап келишет.

- Намыс, намыс эле дейсиңер. Ким намысын сатып атыптыр, - деп чорт этти Кулназар. – Азыр илгеркидей кадыр-барктуу жөлөк-таяктын күнү бүткөн. Капчыгы калыңдын заманы. Кимдин пулу көп болсо, ошо бек, ошо кан. Акча – прокурор да, акча – сот да [1, 156.].

Мына жогорудагы Кулназардын сөзүнөн улам кандай заман келип турганына күбө болобуз. Чындыгында, кийинки учурларда бардык нерсени акча бийлеп алгандай. Акчанын айынан канчалаган адамдар абийирин жоготуп, канчасы адамдык сапатын тебелеп-тепсеп жатышат.

Кулназарда байлык болгону менен, акылы тайкы жана жан дүйнөсү жакыр адам. Себеби, байлыкты биринчи орунга койсок адамдардын оюн бир гана акча ээлеп калат эмеспи. Акиш ошондой бардар адамга жубай болуп, ишинен «Волга» менен кайтып жүргөнү менен, сыртында сыпайы жылмайганы менен, ичинде муңканган муңу толтура эле.

«Үйлөрүндө жатып мектептен окуп жүргөн Бекназардын эки кызы менен эресеге жеткен улуу «жеңелеп» жакын болушса да, Кулназардын өзүнүн кулагы делдейген он экидеги уулу менен ондогу кызы боор тартпай койсо болобу. Алдына коюлган тамак-ашты аймаңка уйдаи аймап, аракты стакандап ичкенге алымсынбай, чынылап согуп, каздай майпаңдап басып, диванга чалкалай телевизор көрүп отуруп кор эте уктап кетип, анан « төшөк сал» деп анда ары ооналактап, бери ооналактап, бир заматта үйдү солкулдата коңурукту кош тартып кирген Кулназардан Акиш алда качан эле кача баштаган.

«Айдан түшкөн - Акиним», «Асылым менин Айкашкам», «Аксайда жок - Аңырым», - деп эркелеткен Сабыкесин эстей, улутуна үшкүрүп алчу [1,256.]. Кулназар материалдык байлыгы жагынан Сабырдан өйдө турса, Сабыр рухий байлыгы жагынан Кулназардан өйдө турган.

«Колдо бар алтындын баркы жок» деген элибизде макал бар эмеспи. Анын сыңарындай, Сабырды тирүүсүндө эч ким баалабай, «Сабыр жинди» деп жүрүшсө, өлгөндөн кийин анын элге кылган кызматтын эстешип, кээ бири ага ыраазычылыктарын билдиришет.

«Өлүм тирүүлүктөн кечиримдүүлүгү менен улук. Так ошо улуктугу ажалы жеткен адамдын жакшы жагын гана айттырып, жаманын жашырат, пенде катары кетирген айып күнөөлөрүн кечирет. Өлүмдүн дагы бир улуктугу – кимдин ким экенин таразалап коет, тирүү кезинде анча этибарга албаган, же кадыресе көрүнүш катары караган кыял-жоруктарынын жана жасаган иштеринин ачып баалап берет» [1, 306.].

Ошондой эле Сабырдын дагы туугандары, айылдаштары, курбулары анын жалаң жакшы жактарын эскере башташты.

Кээ бири «согуш жылдарында, андан кийинки ачарчылыкта деле, ушу Сабыкең Нары дайраны сүзүп, аркы өйүздөгү тарам-тарам болуп аккан жагына чоо салып, балык менен айыл-апаны бакпадыбы» десе, кээ бири «Сабыкеңдин колу тийбеген кара жумуш калган жок. Соко кармап, жер айдап, чалгы чаап, чөмөлө үйүп, тоодон чийне тартып, кыrmанды кызыл сапырып – кай жакка жумшасаң аный дебей, бапылдап баш болуп майын чыгара иштетчү. Кийин веттехниктердин курсун бүтүп, веттехник да боло калды. Кайсы гана ишти аткарбады», «ордо дегенде, улак дегенде ичкен ашын жерге койчу. Ордодо абалакты айкөрлөнтүп атып топ бузганычы, тоорумақты тооруганычы, кадамакты кадаганычы! Октой чыркыратып чертмек черткенин айт! Моокумуң канчу. Айыл-айыл болуп мелдешкенде чыр Сабыкең, ыр да Сабыкең эмес беле! Айыл ичинде улакка түшчү эмес, балдар көнсүн, машыксын, ыкмасын алсын деп. Анан чоң улакка Айкашкасын алкынтып, ойноткондой улакчылардын мазесин алып, колунда колтойгон серке эмес, тим эле жетим улакты желге желпинткендей, ат жалынын ар жак, бери жагына сала коюп ой бир ойнотчу. Эми Сабыкеңчилеп ким ордо ойноп берет, ким улакты башка айылдан тартып келет! Эми ким бизге күрөш менен эңиштен байге алперет. Атаңдын көрү, бир кем дүйнө...» деп эскеришет.

Мына эми Сабырдын кылган эрдиктери тирүүсүндө айтылбай, ал жокто эскерилип жатат. Сабырдын өлүмүнө себепкер болгон үч бир туугандар Сабыр жасаган эрдиктерин бирин жасашты бекен?! Жок, жасашпаса керек. Себеби алардын колунда бийлик, ойлорунда ачка болгондуктан, мындай эрдиктерди жасоо кайдан болсун. Адам баласын өстүрүп, чоңойтуш, тарбиялаш оор, ал эми аны өлтүрүп коюш заматта деп коюшат эмеспи. Сабыр дагы ырайымсыз адамдардын колуна туш келип, эми минтип аны баардыгы эскерип отурушат.

Негизинен, адам баласы жакшы иштерди жасап, элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болсо, эл дагы аны эч качан унутпайт. Ошол себептен бул жарык дүйнөгө келген соң жалаң жакшы иштерди жасап, адамгерчиликтүү, кечиримдүү, айкөл жана ыймандуу болсо, ал дайыма эл оозунда жашап кала берет.

Бирок, азыркы заманда элдин көпчүлүгү байлыкка, бийликке умтулушуп, илгерки салтты, маданиятты унут калтырып бараткансыйт. Акча, байлык деп жүрүп, канчысы өз мекенинен алыстап, канча жаман иштерге барышып, канча эки жүздүүлүктүн «даамын татып» жатышат. Ошондой болгон күндө да, алардын баары убактылуу нерселер. Ал эми эли үчүн кызмат кылган, эли үчүн жанын аябаган инсандардын эрдиктери унутулбастан, кылымдан кылымга жашап, муундан-муунга өтүп келе берет.

Сабырдын кылган кызматы, жасаган эрдиги али да карыялардын оозунда, жаштардын кулагында. Мына эми кагаз бетине түшүп отурат. [1,456.].

Мелис Абакиров качандыр бир мезгилде жашап өткөн Сабыр аттуу киши жөнүндө кийинки муундун эсине салып, аны өзүнүн «Жинди Сабыр» аттуу повестинде чагылдырып отурат. Албетте, ар бир окурман бул чыгарманы окуган соң улуу сабак алса керек.

Ошондуктан, байлык, бийликке кызыкпастан, элибиз үчүн кызмат кылалы, алардын сүймөнчүлүгүнө ээ бололу. Адам баласы бул дүйнөдөн өтсө дагы, анын эмгеги жашай берет эмеспи. Ошол себептен бардыгыбыз ыймандуу, абийирдүү, адамкерчиликтүү, айкөл жана кечиримдүү болуп, элибиздин ишеничин акташыбыз керек!

Пайдаланылган адабияттар

1. Абакиров М. Көкөй кести. – Б.,2000
2. Абакиров М. Руханий канааттануудан өткөн байлык жок. //Эркинтоо, 2002, 22-февраль.
3. Апышов М. Өткөн доорго гимн. //Заман Кыргызстан, 2000, 3-ноябрь.
4. Асаналиев К. Бийлик жана адилеттик. //Кыргыз Туусу, 2006, 19-21-сентябрь.
5. Медералиев. Ж «Көкөй кести» - көрөңгөлүү роман . //Эркин тоо, 2000-ж, 17-ноябрь.

УДК 82-2

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.24](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.24)

*Мырзабекова Айзада Ыманалиевна,
улук окутуучу
Бакиева Динара Айдаралиевна,
улук окутуучу
Инновациялык технологиялар жана
энергетика институту*

“КЫЯМАТ” РОМАНЫНЫН АЗЫРКЫ АДАБИЙ ПРОЦЕССТЕГИ ОРДУ

Аннотация: бул макалада улуу жазуучу Чыңгыз Айтматовдун «Кыямат» романы тууралуу улуттук адабият таануу тармагындагы кыргыз адабиятчылары жана мыкты айтматовтаануучулар кеңири маалымат беришкен. Романдын жанры, формасы тууралуу пикирлер айтылган. Башкача айтканда кыргыз адабиятчылары жана айтматовтаануучулар бир добуштан романдын жазылышын колдоп, азыркы адабий процесстеги ордун айгинелешкен.

Түйүндүү сөздөр: Чыңгыз Айтматов, монография, миф, легенда, роман, образ, мүнөз, конфликт, сюжет, согуш, адабий процесс.

МЕСТО РОМАНА “СУДНЫЙ ДЕНЬ” В СОВРЕМЕННОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация: в данной статье кыргызские писатели и видные айтматоведы в области национального литературоведения дали подробную информацию о романе «Киямат» великого писателя Чингиза Айтматова. Высказывались мнения о жанре и форме романа. Иными словами, кыргызские писатели и айтматологи единодушно поддерживали написание романа и утвердили его место в современном литературном процессе.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, монография, миф, легенда, Роман, образ, характер, конфликт, сюжет, война, литературный процесс.

THE PLACE OF THE NOVEL "KIYAMAT" IN THE CURRENT LITERARY PROCESS

Abstract: in this article, Kyrgyz writers and excellent Aitmatov scholars in the field of national literary studies have given detailed information about the novel "Kiyamat" by the great writer Chingiz Aitmatov. Opinions were expressed about the genre and form of the novel. In other words, Kyrgyz writers and aitmatologists unanimously supported the writing of the novel and confirmed its place in the modern literary process.

Keywords: Chenghis Aitmatov, monograph, myth, legend, novel, image, character, conflict, plot, war, literary process.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы туурасында улуттук жана боордош, чет элдердин адабият таануу илиминде изилдөөлө көп эле жүрүп жатканын жогорудагы параграфтарда сөз кылдык. Албетте, адабиятчылар жазуучунун башка чыгармалары менен катар “Кыямат” романы туурасында сөз кылып, изилдешкен.

Романдын азыркы адабий процесстеги орду туурасында айта турган болсок, улуттук адабият таануу тармагында кыргыз адабиятчылары, мыкты айтматовтаануучулар Кеңешбек Асаналиев менен Лайли Үкүбаева доктордук диссертацияларында “Кыямат” туурасында кеңири жазышкан. Мындан сырткары романдын жанрдык жагына токтолуп, “Кыямат” адаттагы типтеги роман эмес, бул жаңыча ой жүгүртүүнүн адабияты, кыйла кеңири кулач жайган адабият, ал азыркы адамдардын ой-пикиринин, психологиясынын жарылма адабияты, ошондуктан бул адабиятта азыркы учурдагы философиянын, курч публицистиканын, мыкты прозанын,

драманын элементтери синтезделет, эриш-аркак айкалышып келет”-деген ойду билдирген Камбараалы Бобулов.

“Адабиятчылар романдын жанры, формасы тууралуу да пикирлер айтышты. Маселен, К. Бобулов “Кыямат” азыркы учурдагы социалдык курч роман гана эмес, сөздүн түз эле маанисинде адамдын кыянаттыгы менен катаалдыгын сарказм менен ашкерелеген “роман-памфлет” десе, А. Эркебаев жазуучунун “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат” романдарын “роман-синтез, роман-симфония, роман-полифония” деп атады.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы көркөм образдын поэтикасы адабиятчы К. Асаналиевдин “Аил Шекер и Космос” аттуу монографиясында изилденип, романдагы образдар системасын изилдеп жатып, мындай суроо коёт: “Но что же означает роман “Плаха” в судьбе национальной литературы, и вообще ожидалось ли появление такого рода произведения на почве киргизской литературе, где ещё эстетика фольклора не ушла в глубь истории” деген суррону коюп, ага кайра адабиятчы өзү жооп берет: “Ответ на такой вопрос будет сколь однозначным, столь парадоксальным. Однозначен он потому, что “Плаха” всей своей внутренней художественной энергией и мощью поднимает достоинство национальной литературы, открывает в ее недрах новые потенции, приближает их к высотам всемирного художественного развития: парадоксален потому, что появление такого рода произведения ещё более оттеняет и выявляет те стороны национального словесного искусства, которые ещё сильно подвержены инфантилизму, ещё находятся в поисках национальной замкнутости”.

Мына ушундай суроону коюп, кайра өзү жооп берген адабиятчынын сөзүн талдоого ала турган болсок, анда жазуучунун “Кыяматы” чынында улуттук адабиятта жаңы сөз болгон. Себеби, бир да жазуучубуз христиан динин жана Иисус тууралуу чыгарма жаратышкан эмес. Албетте мындай жагдай кыргыз адабиятында Чыңгыз Айтматовдун жасаган биринчи кадамы болчу. Эгер мурунку советтик катаал түзүлүш болгондо, балким роман китеп текчесинен алынып калат беле ким билет? Балким чыгармага улуттук адабиятыбыздын өкүлдөрү тескери көз карашта болуп, “Бетме-бет” менен “Жамийланы” ур токмокко алгандай сокку урат беле ким билет? Бирок роман жарык көрдү, аны менен Ч. Айтматов кыргыз адабиятынын деңгээлин жогору көтөрүп, дүйнөлүк масштабга көтөрүп чыкты. Жазуучу Авдийди сүрөттөгөн күндө да, романында улуттук фольклордун добушу угулуп турганын адилеттик үчүн белгилей кетүүбүз керек.

Маселен, бөрүлөрдүн жашоосу байланыштуу карай турган болсок, анда адабиятчы Л. Үкүбаеванын жазуучунун карышкырларга байланыштуу адамча ойлонуп, адамзатташуусун кыргыз элинин фольклоруна алып барып такаганын көрөбүз.

Чындыгында “Эр Төштүктөгү” Чалкуйруктун баатырга жардам берип сүйлөшү, же болбосо “Кожожаштагы” Сурэчкинин каргышы ж.б.у.с. мисалдарды алып, байкаса, жазуучунун дүйнөлүк масштабдагы чыгармасынан да кыргыз фольклорунун элементтерин байкоого болот. Демек, К. Асаналиев туура белгилегендей, Ч. Айтматовдун “Кыяматы” кыргыз адабиятынын сапатын дагы жогорулатты десек болот.

Л. Үкүбаеванын “Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз” деп аталган монографиясында жазуучунун чыгармачылыгындагы фольклордун орду жөнүндө айтылып, “Гүлсарат”, “Ак кеме”, “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт”, “Кылым карытар бир күн” жана “Кыямат” романы талдоого алынат. Адабиятчы “Турмуш чындыгы жана фольклордук синтез” деген бөлүмүндө романдын иликтөөгө алынышы туурасында сөз кылып, андан кийин библиялык сюжет туурасында төмөндөгүдөй оюн билдирет: “Чынчынына келсек, менин жеке пикиримде, “Кыямат” романында Евангелиянын түп нускасынан алынган бир гана легенда бар. Ал эми чыгармадагы автору белгисиз делген “Алтоо жана жетинчи” аттуу грузин аңгемеси да Акбара менен Ташчайнар аталган бөрүлөр баяны да (бөрүлөрдү кыргыз эпикалык чыгармаларындагы салттуулукту улап адам кейпинде сүрөттөп, ага жаратылыш-Эне катары символикалуулук берген) Ч. Айтматовдун өздүк, менчик жомоктору. Алар бүгүнкү, кечээги биз жашап жаткан

реалдуу турмуш чындыгынан жаралып, легенда, жомоктук маңызга өтүшкөн. Нак ушул жомоктор кайрадан кайра Ч. Айтматовдун азыркы адам турмушунун реалдуу чындыгын миф, жомоктор аркылуу метафоралык-символикалык стилде чагылдырып, сүрөттөп берүүгө жөндөмдүү чыгармачылык универсализмдин айкын көрсүткүчү.” Демек, адабиятчы ар бир новелланы жазуучунун жомогу катары көрүп, ар бирин кеңири талдап чыгат. Мындан сырткары жазуучунун бул аңгемесиндеги максаты адамдын тазаруусунун жаңы жолун издөө деп эсептейт. Мындан сырткары Инжил мифологиясында бийлик туурасында кеп болгонун айтып, ошол кездеги бийлик менен нашакорлордун башчысы Гришандын бийлигин кыйыр салышттырып өткөнүнө токтолот. Көрсө адам баласы бийликти сүйүп, бийлик үчүн канчалаган карсылдашкан согуштар болгонун да эле түшүнбөй, бийликке умтулуусу жакшы жышаанга эмес экендигин жазуучу көркөм эскертип кеткен. Натыйжада Л.Үкүбаева жазуучунун “Кыямат” романын жогорку деңгээлде баалап, жазуучунун бул чыгармасы да “канткенде адам уулу адам болот” деген маселенин учугун чоюп турганын белгилеген.

1998-жылы “Литературный Кыргызстан” журналынын №3 санына Рустан Рахманалиевдин “Жизнь, равная Вселенной” деп аталган философиялык багыттагы көлөмдүү макаласы жарык көргөн. Макалада Айтматовдун чыгармачылыгына мындай баа берилет: “Айтматов как писатель – явление необычное, харизматическое. Его художественное чутье постигло все тайны родной земли – быта, обряда, ритуала, психику и привычки народа, сердец влюбленных, горя и печали рано овдовевших женщин... Он глубоко проникся сутью человеческих переветий, осмыслил своеобразие эпохи, оценил по достоинству уходящее и приходящее, умирающее и зарождающееся”. Чындыгында Айтматовдун ааламы кеңири жана көп түрдүү. Кыргыз жергесинен дүйнөгө жар салган жазуучу. Анын чыгармаларынан согуштун каарын, адамдар арасындагы татаал мамилени, сүйүүнүн күчүн, ынтымакты, бийликтин зордукчулугун, репрессиянын курмандыктарын, маңкуртчулукту, базар экономикасынын каатчылыгын, жаныбарлардын адамдашышын, диний такыба маселелерди, кылмыштуулукту, адамзаттын генине байланыштуу маселелерди ж.б. көрүп, окуп талдай алабыз.

Ч.Айтматов адамды бардык багыттан изилдеген жазуучу экендигин Рустан Рахманалиев чыгармалары менен талдап, “Кыямат” романына да токтолот. 1986-жылда болгон талкуудагы жазуучуга коюлган чоң күнөөлөрдүн бири Иисус темасына байланыштуу өз оюн билдирет: “В защиту от распространенных упреков Айтматову в том, что у него Голгофская трагедия не соответствует евангельским текстам, следует сказать вот что. Такому большому мастеру было бы более чем странно заниматься пересказом и переделкой евангельских повествований, которые, во-первых, сами по себе непревосходимы, являя верх совершенства и безускуственности. Не приходится говорить о том, что они повествуют о неподлежащем ни узрению, ни повествованию, ибо тема эта сверхчеловеческая, - богочеловеческая”. Ч.Айтматов христиан дини тууралуу баян жазуудан мурда кыйла даярдыктан өткөн, натыйжада ал библиялык сюжетти кайрадан кайталап берип койсо да болмок, бирок аны жазуучу өзүнүн максатына баш ийдирип, ал аркылуу өзүнүн мүдөөсүн окурмандарга тартуулаганын Р.Рахманалиев туура белгилеген.

Корутунду

Ч. Айтматовдун “Кыяматына” объективдүү пикирлер менен катар Д. Урновдукуна окшогон субъективдүү пикирлердин айтылганын окуп, ар бир окурман өзүнчө жыйынтык чыгарышы керектигин туят экенсиң. Бүгүнкү күндүн көз карашы менен алып карасак, чыгармадагы ар бир окуянын, ар бир новелланын өзүнүн көтөрүп турган проблемасы бар жана алардын ар бири бир-бири менен тыгыз байланышта деген пикирге келебиз. Эгер Авдий Каллистратов жана бөрүлөр болбосо, анда чыгарма көздөгөн максатына жетмек эмес. Улуттук, башкача айтканда, кыргыз адабиячылары баардыгы бир

добуштан романды колдоп, жазуучунун көрөнгөсүн улуттук негизде ачып, далилдеп бергенин айта кетүүбүз керек.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Асаналиев К. Аил Шекер и Космос.-Б.-2004
2. Айтматов Ч. Кыямат.-Ф.: Адабият, 1988
3. Асакеева Д. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы сюжет куруу проблемасы. – Б., 1997
4. Бобулов К. Жаңы тилке.-Б.-1991
5. Кыдырбаева Р., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү.- Бишкек, 2004
6. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз.- Б.-2004
7. Рахманалиев Р. Жизнь, равная Вселенной // Литературный Кыргызстан, 1998, №3
8. Урнов Д. Обсуждаем роман Чингиза Айтматова “Плаха” // Вопросы литературы, 1987, №3, с.32
9. Оскоцкий В. Обсуждаем роман Чингиза Айтматова “Плаха” // Вопросы литературы, 1987, №3, с.66

ЭКОНОМИКА

УДК 343.9.01.

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.25](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.25)

Марипов Баяман Кенжебаевич,
магистрант юридического факультета ОшГУ

БАНДИТИЗМГЕ КАРАТА ЧЕТ ӨЛКӨЛӨРДҮН МЫЙЗАМДАРЫНДАГЫ КЫЛМЫШТУУЛУКТУН ЖООПКЕРЧИЛИГИ

Аннотация. Кыргызстанда ишканаларга, мекемелерге, уюмдарга же жеке адамдарга куралдуу кол салууларды жасоо максатын көздөгөн кылмыштуу топтордун иштеши коомдук коопсуздукка да, айрым жарандардын өмүрүнө жана ден соолугуна, алардын мүлкүнө да коркунуч келтирет. Ушунун бардыгы мамлекет тарабынан бандитизмге каршы аракеттенүүгө багытталган таасирдүү чараларды, анын ичинде кылмыш-укуктук мүнөздөгү чараларды кабыл алууну талап кылат. Бирок мындай чаралардын натыйжалуулугу бандитизмдин укуктук табиятын так түшүнбөй туруп, ага жетишүүгө болбойт жана чет мамлекеттердин мыйзамдарында бандитизм үчүн жазык жоопкерчилигин кароо тажрыйбасын талдоо керек.

Түйүндүү сөздөр: мыйзам чыгаруу, мамлекет, уюшкан кылмыштуулук, каракчылык, бандитизм, коом, эволюция.

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА БАНДИТИЗМ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Аннотация. Функционирование в Кыргызстане банд, целью существования которых является совершение вооруженных нападений на предприятия, учреждения, организации или отдельных лиц, угрожает как общественной безопасности, так и жизни, здоровью отдельных граждан и их собственности. Все это обуславливает необходимость принятия со стороны государства эффективных мер, в том числе и уголовно-правового характера, направленных на противодействие бандитизму. Но эффективность таких мер вряд ли возможна без четкого понимания юридической природы бандитизма, которого можно достичь, проанализировав опыт уголовной ответственности за бандитизм в законодательстве зарубежных стран.

Ключевые слова: законодательство, государство, организованная преступность, разбойное нападение, бандитизм, общество, эволюция.

CRIMINAL LIABILITY FOR BANDITRY IN THE LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES

Annotation. The operation of gangs in Kyrgyzstan, the purpose of which is to carry out armed attacks on enterprises, institutions, organizations or individuals, threatens public safety in general and the lives, health of individuals and their property, hinders the normal economic activity that creates the state insecurity of society from criminal encroachments. All this presupposes the need for the state to take effective measures, including criminal law, aimed at combating banditry. But the effectiveness of such measures is hardly possible without a clear understanding of the legal nature of banditry, which can be achieved, including by analyzing the experience of criminal liability for banditry in the legislation of foreign countries.

Keywords: law, state, organized crime, robbery, banditry, society, evolution.

Бандитизм признается преступлением не только законодательством Кыргызстана (ст. 230 УК Кыргызской Республики), но и законодательством ряда иностранных

государств. В частности, в уголовном законодательстве разных стран мира устанавливается уголовная ответственность за:

- 1) создание вооруженных банд (ст. 515 УК Испании);
- 2) объединение двух и более лиц в организованную вооруженную группу (банду) с целью совершения преступлений, участие в совершении бандой преступлений или руководство ими (ст. 224 УК Латвийской Республики);
- 3) организацию преступного сообщества, вооруженного огнестрельным оружием, взрывными устройствами или взрывчатыми веществами, руководство им и участие в его деятельности (ст. 249 УК Литовской Республики);
- 4) создание организованной вооруженной группы (банды) с целью нападения на лиц или организации, руководство такой группой или участие в преступлениях, совершенных бандой (ст. 222 УК Армении);
- 5) совершение деяния вооруженной группой (ст. 321 УК Болгарии);
- 6) создание устойчивой вооруженной группы (банды) с целью нападения на граждан или организации, а также руководство такой группой (бандой), участие в ней или в совершенных ею нападениях (ст. 237 УК Казахстана, ст. 186 УК Таджикистана, ст. 209 УК Российской Федерации, ст. 224 УК Грузии);
- 7) участие в организованной группе или сообществе, имеющих вооруженный характер, создание таких объединений и руководство ими (ст. 258 УК Польши);
- 8) создание организованной преступной группы, а также руководство группой или участие в ней (ст. 242 УК Узбекистана);
- 9) организацию вооруженного сообщества или банды, руководство ими или исполнение отдельных обязанностей в сообществах или бандах для совершения преступлений, предусмотренных ст. 125, 131, 146, 147, 149 и 156 (ст. 168 УК Турции);
- 10) организация вооруженных банд с целью нападения на юридических или физических лиц, а также участие в таких бандах или в совершенных ими нападениях (ст. 283 УК Республики Молдова);
- 11) создание банды, то есть вооруженной организованной группы, с целью нападений на предприятия, учреждения, организации или на граждан, или руководство бандой, или участие в банде или в совершенных ею нападениях (ст. 286 УК Республики Беларусь).

Причем в законодательстве одних государств (Латвийской Республики, Армении, Казахстана, Таджикистана, Турции, Республики Молдова, Республики Беларусь, Российской Федерации, Грузии) бандитизм выделен в самостоятельное преступление, а в других (Испании, Литовской Республике, Болгарии, Польше, Узбекистане) он является альтернативным деянием определенного состава преступления или его квалифицирующего признака [6, с. 172-173].

Количественно-качественный состав участников банды в законодательстве отдельных государств определяются по-разному: как группу (ст. 321 УК Болгарии); устойчивую группу (ст. 237 УК Казахстана, ст. 186 УК Таджикистана); вооруженную группу (ст. 209 УК Российской Федерации, ст. 224 УК Грузии); организованную группу (ст. 222 УК Армении, ст. 242 УК Узбекистана, ст. 286 УК Беларуси); организованную вооруженную группу из двух и более лиц (ст. 224 УК Латвийской Республики); преступное общество (ст. 249 УК Литовской Республики); сообщество или банду (ст. 168 УК Турции); организованную группу или сообщество (ст. 258 УК Польши); банду (ст. 283 УК Молдовы); организацию, имеющую членов или структурные подразделения (Законодательство о прекращении незаконных действий членов бандитских группировок Японии). Таким образом, в законодательстве одних стран банду определяют как группу, организованную группу, преступную организацию, а в других – не конкретизировано, в какой форме соучастия она принадлежит.

Согласно уголовному законодательству отдельных зарубежных государств банда может существовать в форме группы, то есть состоять из двух и более человек. Очевидно, что это группа лиц по предварительному сговору, характеризующаяся устойчивостью. Поэтому в современном уголовном законодательстве в целях усиления борьбы с бандитизмом целесообразно рассмотреть возможность признания бандой группы лиц по предварительному сговору [7].

Цель банды в уголовном законодательстве зарубежных стран определяют по разному:

- 1) совершение преступлений (ст. 224 УК Латвийской Республики);
- 2) нападение на граждан (лиц) или организации (ст. 222 УК Армении, ст. 237 УК Казахстана, ст. 186 УК Таджикистана, ст. 209 УК Российской Федерации, ст. 224 УК Грузии);
- 3) совершение преступлений в стране или за границей (ст. 321 УК Болгарии); совершение преступлений, в том числе налоговых (ст. 258 УК Польши);
- 4) нападение на юридических или физических лиц (ст. 283 УК Молдовы);
- 5) нападение на предприятия, учреждения, организации или граждан (ст. 286 УК Беларусь);
- 6) коллективные и регулярные насильственные незаконные деяния (Законодательство о прекращении незаконных деяний членов бандитских группировок Японии).

В основном нападение касается граждан и разного рода юридических лиц – предприятий, учреждений, организаций. Похожа цель и в УК Кыргызской Республики – «нападение на предприятия, учреждения, организации или на отдельных лиц». Однако более удачным, учитывая корректность, лаконичность и соответствие его нормам отечественного законодательства, понятие «физические и юридические лица», которое целесообразно было бы закрепить в ст. 230 УК Кыргызской Республики.

Важным признаком банды по кыргызскому уголовному законодательству есть вооруженность ее участников. Относительно этого признака следует отметить, что в отдельных случаях в УК зарубежных стран конкретизирован вид оружия, характеризующий вооруженность банды. Так, согласно ст. 249 УК Литовской Республики преступное общество может быть вооружено огнестрельным оружием, взрывчатыми устройствами либо взрывчатыми веществами. В Уголовном кодексе Турции вооружение сообщества или банды может иметь цель подстрекательства народа к восстанию против власти с использованием оружия или ядовитых, удушающих, раздражающих газов или взрывчатых веществ, или вооружение жителей Турции друг против друга и подстрекательство их к убийству друг друга (ст. 149) [6, с. 175].

В уголовном законодательстве отдельных зарубежных государств законодатель дифференцировал ответственность участников банд в зависимости от исполняемых ролей. Так, в ст. 516 УК Испании отмечено, что инициаторы и руководители вооруженных банд, формирований или террористических групп, а также лица, возглавляющие их подразделения, подлежат наказанию в виде тюремного заключения на срок от восьми до четырнадцати лет или лишение права занимать соответствующие должности или государственный пост сроком от восьми до пятнадцати лет. Лица, входящие в состав указанных организаций, наказываются тюремным заключением на срок от шести до двенадцати лет с лишением права занимать соответствующие должности или государственный пост сроком от шести до четырнадцати лет. За подстрекательство, сговор и предложение совершить преступление, предусмотренное предыдущими статьями, наказание назначается на одну или две ступени ниже, чем предусмотрено в соответствующих статьях (ст. 519 УК Испании).

В Уголовном кодексе Турции дифференцирована ответственность трех категорий лиц:

1) в ч. 1 ст. 168 – лиц, организовавших вооруженное сообщество или банду или руководивших ими или исполнявших отдельные обязанности в таких сообществах или бандах, для совершения преступлений, предусмотренных ст.ст. 125, 131, 146, 147, 149 и 156 (лишение свободы сроком не менее пятнадцати лет);

2) в ч. 2 ст. 168 – других членов таких сообществ или банд (лишение свободы сроком от десяти до пятнадцати лет);

3) в ч. 1 ст. 169 – лиц за предоставление укрытия, содействия, продовольствия, оружия, снаряжения или одежды такому сообществу или банде или иным образом облегчение их действий, заведомо зная о характере их деятельности (лишение свободы сроком от трех до пяти лет).

Статья 209 Уголовного кодекса Российской Федерации состоит из двух частей: в ч. 1 установлена уголовная ответственность за создание устойчивой вооруженной группы (банды) с целью нападения на граждан или организации, а также руководство такой группой (бандой); в ч. 2 – за участие в ней или в совершенных ею нападениях.

Зарубежный опыт дифференциации уголовной ответственности за бандитизм заслуживает внимания, поскольку создание банды, участие в совершенных ею преступлениях и другие формы участия в этом объединении – разные по содержанию и степени общественной опасности формы объективной стороны бандитизма. Поэтому устанавливать уголовную ответственность за эти деяния в одной части статьи Особой части УК не целесообразно.

Среди особо квалифицирующих признаков этих преступлений (например: совершение преступления лицом с внедрением собственного служебного положения – ст. 230 УК Кыргызской Республики) можно выделить:

1) совершение преступления лицом с внедрением собственного служебного положения (ст. 237 УК Казахстана);

2) совершение преступления с использованием своего служебного положения или совершение при опасном или особо опасном рецидиве (ст. 186 УК Таджикистана);

3) совершение преступления с внедрением собственного служебного положения (ст. 209 УК русской Федерации) [6, с. 176-177].

В уголовном законодательстве разных стран мира устанавливается уголовная ответственность за создание вооруженных банд; создание устойчивой организованной вооруженной группы (банды) с целью нападения на граждан или организации, руководство такой группой (бандой), участие в ней и в совершенных ею нападениях; объединение двух и более лиц в организованную вооруженную группу (банду) с целью совершения преступлений, участие в совершении бандой преступлений или руководство ими; организацию преступного сообщества, вооруженного огнестрельным оружием, взрывными устройствами или взрывчатыми веществами, руководство им и в его деятельности; создание организованной вооруженной группы (банды) с целью нападения на лиц или организации, руководство такой группой или участие в преступлениях, совершенных бандой; совершение деяния вооруженной группой; создание устойчивой вооруженной группы (банды) с целью нападения на граждан или организации, а также руководство такой группой (бандой), участие в ней или в совершенных ею нападениях; участие в организованной группе или сообществе, имеющих вооруженный характер, создание таких объединений и руководство ими; создание организованной преступной группы, а также руководство группой участие в ней; организацию вооруженного сообщества или банды, руководство ими или выполнение отдельных обязанностей в таких сообществах или бандах для совершения преступлений; организацию вооруженных банд с целью нападения на юридических или физических лиц, а также участие в таких бандах или в совершенных ими нападениях; создание банды, то есть вооруженной организованной группы, с целью нападений на предприятия, учреждения, организации или на граждан, или руководство бандой, или участие в банде или в совершенных ею

нападениям [10]. Причем в законодательстве одних государств бандитизм выделен в самостоятельное преступление, а в других он является альтернативным деянием определенного состава преступления или его квалифицирующим признаком [8].

Количественно-качественный состав участников банды и цель бандитизма в законодательстве отдельных государств определяют по-разному. Согласно уголовному законодательству отдельных зарубежных государств банда может существовать в форме группы, то есть состоять из двух и более человек. Очевидно, что это группа лиц по предварительному сговору, характеризующаяся устойчивостью. Поэтому в отечественном уголовном законодательстве с целью усиления борьбы с бандитизмом целесообразно рассмотреть возможность признания бандой группы лиц по предварительному сговору [9].

В уголовном законодательстве отдельных зарубежных государств законодатель дифференцировал ответственность участников банд в зависимости от исполняемых ролей. Зарубежный опыт дифференциации уголовной ответственности за бандитизм заслуживает внимания, поскольку создание банды, участие в совершенных ею преступлениях и другие формы участия в этом объединении – разные по содержанию и степени общественной опасности формы объективной стороны бандитизма [11].

Использованная литература:

1. Абакумова Ю.В. Уточнение природы соучастия в преступлении / Ю.В. Абакумова. Государство и регионы. Серия: Право. 2012. № 1. С. 143-149.
2. Абакумова Ю.В. Формы соучастия в преступлении. Европейские перспективы: научно-практический журнал. М., 2012. № 3. Ч. 2. С. 136–139.
3. Азаров М.Ю. Особенности выполнения специальной задачи по раскрытию преступной деятельности организованной группы или преступной организации. Борьба с организованной преступностью и коррупцией (теория и практика). 2013. № 1. С. 11-18.
4. Алексеев В.В. Понятие организованной группы. Социальная законность. 1989. № 11. С. 25-26.
5. Балега Н.В. Отличие бандитизма от сотворения преступной организации. Молодой ученый. № 4 (56), апрель, 2018 г. С. 650-653.
6. Вознюк А.А. Уголовная ответственность за бандитизм по уголовному законодательству зарубежных государств. Борьба с организованной преступностью и коррупцией (теория и практика). 2013. №3(спец. вып.). С. 171-178.
7. Гаврилов Ю.Г. Бандитизм: уголовно-правовая характеристика и проблемы квалификации: дис. канд. Юрид. наук:12.00.08, Запорожье, 2017. 221 с.
8. Гаврилов Ю.Г. Устойчивость как признак банды. Актуальные проблемы государства и права. 2017. №78. С. 41-48.
9. Забияка Ю.В. Понятие и главные признаки бандитизма. Право и государственное управление. 2019. №1 (34). Том 1. С. 79-83.
10. Иваненко И.В. Анализ национального законодательства о борьбе с бандитизмом. Вестник Верховного суда Украины. 2002. № 6. С. 45-48.
11. Криминалистика: учебник / В.Ю. Шепитько, В.А. Коновалова, В.А. Журавель и др.; под ред. В.Ю. Шепитька. [5-е изд., перераб. и доп.]. Х.: Право, 2011. 464 с.

УДК 332.2.021

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.26](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.26)

Маталиева Назик Жаналиевна,
окутуучу
Джуманазарова Апел Абдувалиевна,
окутуучу
Инновациялык технологиялар жана
энергетика институту

Рыноктук экономика шартында агрардык сектордогу ишканалардын экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуу

Аннотация: макалада КРнын агрардык сектордогу ишканаларынын учурдагы абалы, эгемендүүлүк статусу алгандан бери чечилбей келе жаткан көйгөйлөрү жана аларды чечүүдө мамлекеттин көрүнүктүү ишкерлери тарабынан азыркы күнгө чейин жасалган иш-аракеттери жазылды. Андан тышкары статистикалык маалыматтар, таблицалар жана дагы элдин оозунан чыккан кептер камтылган. Тексттик материал үч негизги баптан турган, корутундуда көйгөйлөрдү чечүү максатында жазылган авторлордун жеке ою орун алды. Ийгиликтин түбү чексиз...

Ачкыч сөздөр: агрардык сектор, экономикалык өнүгүү, өнөр жай, экономикалык маалымат, материалдык-техникалык ресурстар ж.б.

Повышение экономической эффективности предприятий аграрного сектора в условиях рыночной экономики

Аннотация: в статье написано состояние в данный момент предприятия аграрного сектора КР, их не решимые проблемы с независимости до наших дней и роль отечественных экономистов в решении этих проблем. Кроме этого работа содержит статистические информации, таблицы и предложения народа. Текстовый материал состоит из основных трех глав, в заключении находится личное мышление авторов о решении проблем АПК КР. Нет предел успеха...

Ключевые слова: аграрный сектор, экономическое развитие, промышленность, экономическая информация, материально-технические ресурсы и др.

Increasing the economic efficiency of agricultural enterprises in a market economy

Annotation: the article describes the current state of an enterprise in the agrarian sector of the Kyrgyz Republic, their unsolvable problems from independence to the present day and the role of domestic economists in solving these problems. In addition, the work contains statistical information, tables and proposals of the people. The text material consists of 3 main chapters, in the conclusion there is personal thinking about solving the problems of the agro-industrial complex of the Kyrgyz Republic. There is no limit to success ...

Keywords: agricultural sector, economic development, industry, economic information, material and technical resources, etc.

Кыргыз эли тукум-курут болуп кырылса да, кул-күңгө айландырылса да, улутубуз таптакыр тыптыйпыл жок болуп кетти дегенде да, жерге чачылган суудай болуп сиңип кетпестен, чынар теректей чаялап өсүп отуруп, эңсеген эгемендик статусун алып, өрнөктүү өмүрүн сүрүп, жашоосун жакшыртканга аракет кылып, Кыргызстан деген суверендүү жаш өлкө катары жашап келе жатат.

Өзүнүн экономикалык өнүгүүсүндө Кыргызстан ар түркүн өзгөрүштөргө туш келди. Экономикалык системалардын салттык түрүнөн баштап, борборлошкон пландоо экономикасына чейин жол басып өтүп, азыркы учурда аралаш экономика башкача айтканда мамлекетибизде конвергенттик экономика өкүм сүрүүдө. Башынан көп

экономикалык татаал окуяларды өткөргөн мекенибиз азыркы күндө да экономикалык өнүгүү жагынын бир топ эле аксап келет. Тактап айтканда экономика тармагындагы айыл-чарба өнөр жай продукцияларын өндүрүүдө жана экспорттоодо мамлекетибиз башка мамлекеттерге салыштырмалуу кыйла артта калды. Ошентсе да элибиздин арасынан алтын башында акылга бай, экономикалык татаал маселелерди чечкен, анын өнүгүүсүнө салым кошкон окумуштуулар көбөйүүдө. Демек учубуз кур эмес экен. Эгемендүүлүктөн тарта экономикабыздын өнүгүүсүнө жол ачкан окумуштуулардын катарын толуктабасам да “жаштын тилегин берет” дегендей жакшы тилек менен өз оюмду билдирүү максатта бул ишти жаздым. Жазууда көбүрөөк маалыматтарды окуп, иш үстүндө олтурууга туура келди. Аталган теманын коом арасында актуалдуу экенине толук ишенем. Себеби, учурда мамлекеттин агро өнөр жай жана айыл чарба маселелери жетишерлик түрдө козголууда [1].

Кыргызстандагы агрардык өнөр жай комплексинин (АӨК) көйгөйлөрү. Азыркы тапта өлкөбүздүн АӨК өзгөчө көңүл бөлүүнү талап кылат. Анын себеби, жогоруда айтып кеткендей мамлекеттин экономикасындагы эң эле оорчундуу жана негизги орунду агрардык багыт толуктап турганында. Орус окумуштуулары азыркы учурда АӨКнин инновациялык процесстеринин өнүгүүсү үчүн төмөндөгүдөй көйгөйлөрдү чечүүдө оптималдуу чечим чыгарыш керек деп баса белгилешет. Андай көйгөйлөр Кыргызстанды мезгил өткөн сайын каптап бара жатканы зээнди кейитет.

Аларды атасак:

- айыл чарба продукцияларынын кескин түрдө төмөндөп жатышы, жылдан жылга жашоо үчүн үйлөрдү курууга жерлер бөлүнгөндүктөн айдоо аянттарынын азайуусу, мал санынын төмөндөшү, инфляция, кредиттик ресурстардын кымбатташы, жетиштүү эмес деңгээлде мамлекеттин финансы жактан каржылоосу, айыл чарба продукцияларын сатып алуучулардын санынын азайышы;

- ар бир райондордо чарба техникалары ликвидацияга учурады. Эски техникалар менен жумуш аткаруу канааттандырылгыч жыйынтык бербейт, эскилиги жеткен техникалар менен эгиндерди жыйноодо эгиндин 20%га жакыны таза жыйналбастан чачылып калат. Алынган айыл чарба тракторлорунун жарактан чыгып, алардын санынын кескин түрдө азайышы;

- инновациялык типте айыл чарба кадрларын камсыз кылбоо;

- канааттандырылгыч эмес айыл чарба жерлеринин абалы.

СССР кыйрагандан бери жерди семиртүү жана мелиорациялоо иштери дээрлик токтогон. Органикалык жана минералдык заттар менен жерлерди камсыздандыруу иштери азайып, азыркы учурда топурактар деградациялануу абалында турат [2].

Аталган көйгөйлөрдүн баарысы жергебизде жетишерлик түрдө кездешет. Алардын ичинен негизгилерине кененирээк токтоло кетсем. Айдалган эгиндердин түшүмдүү болушуна мээнеттин көпчүлүк бөлүгүн аткарган материал-техникалык ресурстар жана жердин сапаттуу аянттары жардам берет. Бирок, ошол дыйкандардын эң негизги керектөөлөрүнүн азайып бара жатканы, заманбап техникалардын аябай эле аз экени өнүүнүн жолуна бөгөт коюуда. Материалдык-техникалык ресурстарына болгон баалар, айыл чарба азык-түлүктөрүн сатуудагы бааларга салыштырмалуу өтө тездик менен өсүп жатат. Каржы абалынын туруксуздугуна байланыштуу продукциялардын эң маанилүү түрлөрүнүн көпчүлүгү айдалбай калууда. Алсак, кант кызылчасы, пахта, тамеки жана башка ушул сыяктуулар аз жана алардын заводдордун эскиргенине байланыштуу сапатсыз өндүрүлүшү өздөрүнө кеткен чыгымдарды да актай албай келет. Акыркы жылдары пахтанын бир килограммы АКШнын бир долларынын баасына жетпей жатат. Демек пахта, тамеки, кант кызылчаларын өндүрүү дыйкандарга эч кандай пайда алып келбей жатат.

АӨКин заманбап айыл чарба техникалары жана аларды заманбап технологиялар менен жабдуу, эң башкы маселелерден болуп, мамлекеттин туруктуу өнүгүшүнө

атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Айыл чарба продукцияларынын өндүрүшүнүн экономикалык эффективдүүлүгүн жана мыктылыгын жогорулатуу, машина-тракторлорунун камсыздандыруу деңгээлинен түздөн-түз көз каранды.

Айыл чарбасындагы тракторлорунун саны 2020-жылы 21244 даана, дан жыйноочу комбайндар 2143 даананы түзгөн. Акыркы жылдарда айыл чарбасына көбүрөөк басым жасалып, жеңилдетилген пайыз менен айыл чарба техникалары дыйкандарга берилүүдө.

Быйылкы жылы мамлекеттин колдоосу аркылуу ишке ашырылып жаткан лизинг долбоору аркылуу 1499,4 млн сомго 467 даана айыл чарба техникалары лизинг аркылуу айылдык товар өндүрүүчүлөргө берилди. Анын ичинен 244 даана тракторлор, 20 даана дан комбайндары, 1 даана өндүрүштүк жабдуу, 75 даана айыл чарба машиналары, 136 даана атайыын техника жана 3 даана унаа каражаттары [1].

Жалпысынан 2022-жылдын июль айына карата республикага 137,4 млн сомго 43 даана дан комбайндары алынып келинген. Анын ичинен 96,0 млн сомго 20 даана дан комбайны жеңилдетилген шарттарда лизинг долбоору аркылуу айылдык товар өндүрүүчүлөргө берилсе, 23 даана комбайн дыйкандардын жеке каражаттарынын эсебинен алынып келинди. Айыл чарба техникалары башкача айтканда жер айдоочу тракторлордун жанылануусу жазгы жер айдоо иштерин кыйла жеңилдетет.

Көйгөйлөрдү чечүүдөгү иш аракеттер. Кыргыз Республикасынын жер балансы боюнча 2021-жылга карата 1 миллион 200 миң га айыл чарба жерибиз бар. Бул өткөн жылга караганда 0,2 пайызга көп (1-табл.).

Таблица 1.

Аймактар боюнча айыл чарба өсүмдүктөрүн айдоо аянттары

Кыргыз Республикасы	Миң гектар		Пайыз менен	
	2020	2021	Өткөн жылга	жыйынтыкка
	1223,6	1226,2	100,2	100
Баткен облусу	64,6	65,4	101,2	5,3
Жалал-Абад облусу	157,4	156,7	99,5	12,8
Ыссык-Көл облусу	183,4	184,1	100,4	15
Нарын облусу	108,8	110	101,1	9
Ош облусу	179,8	180,1	100,2	14,7
Талас облусу	106,9	107,1	102,2	8,7
Чүй облусу	419,4	419,5	100	34,2
Бишкек шаары	0,2	0,2	100	0
Ош шаары	3,0	3,0	99,7	0,2

Жер фондунун айыл чарба жерлеринин түрлөрү боюнча аянтын статистикалык маалыматтарга таянып төмөндөгүдөй көрсөткүчтөргө кезиктик (2-табл.) [3]

Таблица 2.

Жер фондунун айыл чарба жерлеринин түрлөрү боюнча аянты (жылдын башына карата пайыз менен).

Кыргыз Республикасы	Миң гектар		Пайыз менен	
	2020	2021	Өткөн жылга	жыйынтыкка
Себилген аянт-бардыгы	1223,6	1226,2	100,2	100
Дан өсүмдүктөрү (дан буурчаксыз, күрүч жана гречихасыз)	572	580,8	101,5	47,4
Буудай	247,5	250,6	101,2	43,1
Арпа	218	222,9	102,3	38,4
Дандык жүгөрү	105,2	106	100,7	18,3
Дан буурчактар	62	60,7	97,9	5

Май өсүмдүктөрү	19,6	17,1	87,1	1,4
Пахта	21,8	19,2	88,3	1,6
Табак	0,36	0,44	120,9	0
Кант кызылчасы	8,4	10,3	122,8	0,8
Картошка	76,3	74,9	98,2	6,1
Жашылча	52,9	54,3	102,7	4,4
Бахча өсүмдүктөрү	11,6	10,9	94,5	0,9
Башка өсүмдүктөр(курүч,гречка)	12,7	13,3	104,7	1,1
Тоют өсүмдүктөрү	386	384,3	99,5	31,3
Анын ичинен өткөн жылдары себилген көп жылдык чөптөрдүн айдоо аянты	337,1	339,3	100,6	88,3

Айдоо аянттарынын эң көп үлүшү Чүй облусунун чарбаларына -34,2 %, Ыссык – Көл -15 %, Ош-14,7 %, Жалал-Абад-12,8 % жана Нарын облусунун чарбаларына 9,0 % туура келет [6].

Айыл чарба продукцияларын кайрадан иштетүү үчүн чакан ишканаларды түзүү керек. Алардын ишинин ийкемдүүлүгү АӨКнин өнүгүшүнө салым кошууга чоң мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Чакан ишканалардын өнүгүүсү мамлекеттин жеке колдоосуна муктаж. Элдин оюн укканыбызда көпчүлүгү мамлекетибизде өскөн мөмө-жемиштер башкалардыкына караганда сапаттуу жана даамдуу келет, ошондуктан өстүрсо пайдалуу деген ойлорун айтышкан. Аларга мисал катары Ысык-Көл облусуна караштуу Жети-Өгүз районунун фермер-аграному Чыныбек Абдыкеримов: “Бүгүнкү күндө биздин алмалар сапаты жана даамы жагынан жогору болгондуктан, башка өлкөлөрдө суроо-талапка ээ. Багбандар алмаларды өстүрүүгө ыңгайлуу, топурагы жакшы жерлерде химикаты жок өстүрүшөт.”-деди адис.

Азыркы учурда өлкөбүздө айыл чарба иштерине жакшы көңүл бурулууда. Айыл чарбасын өнүктүрүү максатында дыйкандарыбызга “ Айыл чарбасын каржылоо-10”долбоору боюнча төмөндөтүлгөн насыялар берилди. Өсүмдүк өстүрүү категориясы боюнча жалпы 1170457,0 миң сомго 2865насыя, мал чарбачлык категориясы боюнча жалпы 2418931,0 миң сомго 4957 насыя, айыл чарба продукциясын кайра иштетүү категориясы боюнча жалпы 926231,0 миң сомго 302 насыя берилди. Жалпы бардыгы болуп 3 категория боюнча 4515619,0 миң сомго 8124 насыя берилди. Фермерлерди каржылоодо талаачылыкка, кайра иштетүүгө, мал-чарбачылыкка, логистикалык борборлорго, күнөскана, тамчылатып сугаруу жана башка ушул сыяктуу жаңы ыкмаларга өзгөчө көңүл бурулууда [5].

Корутунду

Кыргызстандын агро өнөр жай комплексине кирген бардык тармактар заманбап техникаларга жана модернизациялоого муктаж экенин жогоруда айтып өттүк. Алар менен камсыз кылуу үчүн мамлекет чара көрүш керек деп гана отура бербестен элибиз, өзгөчө бизге окшогон жаштар дагы аракет кылса жакшы болмок. Андай кылыш үчүн эмне кылуу керек?

Айдалбай жаткан жерлерди кайрадан мамлекетке өткөрүп, коллективдүү ишканаларды түзүү менен өсүп келе жаткан жаш жеткинчектерди айыл чарба иштерине кызыктыруу керек. Жергиликтүү өндүрүүчүлөрдүн өндүргөн продукцияларына сатып өткөрүүгө айыл чарба министрлиги кепилдик түзүп, өндүрүүчүлөрдү шыктандыруу менен айыл чарбасын өнүктүрүүгө болот. Мамлекет тарабынан колдоо болгондо гана айыл чарба иштерин мыкты билген кадрлар көбөйөт. Талыкпай эмгек кылсак көздөгөн максатыбызга жетебиз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдиев М.Ж. Кыргыз Республикасында айыл-чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн негизги багыттары [Текст] / М.Ж.Абдиев, К.К.Токторов // Вестник КНАУ им.К.И.Скрябина, Б, 2021.-№2 – С. 310-317.
2. Орозонова А.А.. Перспективы развития сельского хозяйства Кыргызской Республики [Текст] / А.А.Орозонова А.А., Т.А. Акматалиев, М.У.Сеиткожиева // Экономические отношения, 2019. -№ 9 – С. 833-854.
3. Кыргызстан цифраларда (2015-2019ж.ж.) [Текст]. -Бишкек: Нацстаткомитет, 2020 – 192-193 б.
- 4.Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы (2015-2019-ж.ж.) [Текст].-Бишкек: Нацстаткомитет, 2020 -156.
5. Кыргызстандын Айыл-Чарба Тармагын Өнүктүрүү Маселелери/Asst. Prof. Dr. Damira Baigonushova, Saikal Otorova Asst. Prof. Dr. Junus Ganiev, Prof. Dr. Jusup Pirimbaev (Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Kyrgyzstan)/international conference on eurasian economies 2017.
6. <http://www.stat.kg>

УДК 330.101

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.27](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.27)

*Сооронбаева Бермет Бегалыевна,
преподаватель
Институт инновационных технологий
и энергетики*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ COVID-19

Аннотация: пандемия Ковид-19 создала серьезные угрозы для продовольственной безопасности и питания беднейших слоев населения Кыргызской Республики. Уровень бедности, который столкнулось с так называемой цифровизацией, которая пришла в кыргызские семьи для сохранения мер безопасности.

Ключевые слова: коронавирус, пандемия, население, экономика, уровень жизни, цифровизация.

КОВИД-19 СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК КЕСЕПЕТТЕРИ

Аннотация: ковид-19 пандемиясы Кыргыз Республикасынын калкынын эн жакыр катмарынын азык-түлүк коопсуздугуна жана тамактануусуна олуттуу коркунучтарды жаратты. Өлкөдө буга чейин жогорку деп эсептелген жакырчылыктын деңгээли бир топ жогорулады. Мындан тышкары, калк санариптештирүү деген нерсеге туш болуп, кыргыз үй-бүлөлөрүнө коопсуздук чараларын сактоону шарттады.

Түйүндүү сөздөр: Таажы вирусу, пандемия, калк, экономика, жашоо деңгээли, санариптештирүү.

SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES OF COVID-19

Annotation: the Covid-19 pandemic has created serious threats to the food security and nutrition of the poorest segments of the population of the Kyrgyz Republic. The level of poverty, which was already considered high in the country, has increased significantly. In addition, the population faced the so-called digitalization, which came to Kyrgyz families to maintain security measures.

Keywords: coronavirus, pandemic, population, economy, standard of living, digitalization.

Уровень бедности населения Кыргызстана может вырасти до 35%. С таким прогнозом выступил глава местного представительства Всемирного Банка. По мнению Навида Накви главная причина падения уровня жизни в Кыргызстане - это социально-экономические последствия пандемии коронавируса [1].

Состояние экономики республики вызывало обеспокоенность международных финансистов ещё до наступления пандемии. По официальным данным в 2019 году примерно 20% населения в Кыргызстане проживало ниже черты бедности. Кроме того, аналитики сходились во мнении, что как таковой прослойки среднего класса в стране нет, потому что около 60% жителей республики относятся к уязвимой категории и восприимчивы даже к незначительному шоку [2].

Триггером снижения уровня жизни населения республики стала пандемия коронавируса и местный локдаун. Фактором, который был учтён также при расчете - является сокращение реальных трудовых доходов населения. Мы видим, что многие секторы экономики, особенно там, где были заняты наиболее уязвимые слои населения, в наибольшей степени пострадали от пандемии covid-19. Экономические последствия данного влияния прежде всего отразились на трудовых доходах населения [1].

В 2020 году спад экономики Кыргызстана составил 8,6%. Параллельно с этим, по отношению к доллару США подешевела национальная валюта и выросла инфляция,

составившая почти 10%. Все эти факторы не могли не сказаться на снижении уровня жизни населения. Специалисты зафиксировали рост бедности в Кыргызстане на 31%. По прогнозам Всемирного банка этот показатель может вырасти до 35% из-за потери источников дохода и безудержным ростом цен на продукты питания. Чтобы снизить эти риски, эксперты рекомендуют правительству Кыргызстана прежде всего защитить здоровье местного населения [3].

Если риски материализуются и вовремя не провести вакцинацию, не принять меры для бедного населения, не помочь малым и средним предприятиям в получении финансовой помощи, то результаты в конце года могут быть ниже, чем ожидаемые 4% роста экономики. При другом сценарии рост может составить всего 1 или 1,5%. По оценкам Всемирного банка в ближайшее время мировая экономика вырастит примерно на 4%. В Европе и центральной Азии чуть меньше - около 3,5%. Аналогичный рост в текущем году прогнозируется и для Кыргызстана, но предположение финансистов основаны на том, что вакцинация в Кыргызской Республике существенно ускорится. К сожалению, этот процесс идёт крайней медленно, вакцинация местного населения до сих пор не началась, хотя 75 тысяч доз китайского препарата Синафарм в страну уже поступили [1].

Тем не менее вспышка коронавируса отразилась на ценах в Кыргызстане. Товары китайского производства подорожали. Чтобы сделать инфляцию и держать национальную валюту от падения, национальный банк республики повысил ключевую ставку по кредитам и сразу почти на процент, это произошло впервые за четыре года. Темпы экономического роста Кыргызстана снизились почти на 9%, упали объемы промышленности, строительства и торговли, а вот сельское хозяйство, наоборот показывает хоть и незначительный, но рост. В этой связи правительство решило активнее поддерживать местных фермеров [1].

Такое падение экономики Кыргызстан испытывал 26 лет назад. С тех пор торговый и промышленный потенциал страны только рос, но пандемия коронавируса и политические события ударили по экономике больше всего. В этой ситуации сельское хозяйство оказалось самым устойчивым сектором, даже несмотря на закрытые несколько месяцев границы и сокращение объемов экспорта. Договорённость со странами ЕАЭС о том, что поставки продуктов должны быть бесперебойными спасли Кыргызстанских аграриев. Овощная продукция по-прежнему поставлялась в ближайшие Казахстан и Россию, чего, к сожалению, не скажешь об экспорте мяса, крупного и мелкого рогатого скота [3].

То, что выращивают наши фермеры. Это огромное количество картофеля, чеснок, лук и многие другие продукты. Но именно в связи с пандемией Кыргызстан не смог экспортировать в рамках закона некоторые виды продуктов.

В Кыргызстане зарегистрировано 9 миллионов голов мелкого рогатого скота и два миллиона крупного. Все, что удалось отправить на экспорт - это три процента от всего поголовья. Такие низкие цифры в министерстве сельского хозяйства объясняют не только сокращением объемов торговли, но и задачей обеспечить внутренние потребности в мясе. Вместе с этим, в ведомстве решено последовать Казахстанскому опыту создания крупных продовольственных корпораций и аграрного холдингов, чтобы защищать интересы сельскохозяйственных товаропроизводителей и расширять экспортный потенциал [3].

Это консолидация фермеров для того, чтобы решить проблему мелко-товарности для того, чтобы сгруппировать наших фермеров, сформировать отраслевые ассоциации, таким образом, можно сказать, что мы уже на финише создания молочной палаты. В планах министерства сельского хозяйства создание сети перерабатывающих предприятий по выпуску мясных продуктов. В ведомости считают, что у страны есть большой транзитный потенциал и для его реализации нужно расширять ассортимент

переработанной сельскохозяйственной продукции. Ещё одна задача - цифровизация аграрного сектора, тем более что это необходимость не только времени, но и требования стран партнеров по Евразийскому экономическому союзу [2].

Цифровая революция происходит очень быстро, это может привести к тому, что большинство людей просто останутся безработными, поскольку цифровые технологии заменят многие профессии.

Неприятным сюрпризом для кыргызстанских семей в 2020 году стала угроза дистанционного образования для школьников и студентов высших и средних учебных заведений. Дистанционное обучение уверенно внедряется в нашу повседневную жизнь. Ограничительные меры сохраняются на территории страны и по сей день. Вот уже больше года школьники лишены возможности нормального обучения, при этом в законе об образовании уже давно появилось понятие дистанционного обучения. Таким образом, очевидно, что дистанционное обучение для школьников и для взрослых становится неотъемлемым фактором повседневной жизни [2].

Дистанционная работа в 2020 году также пришла в жизнь многих людей, которые этого совсем не ожидали и не планировали. И очевидно, что это надолго. В конце ноября депутаты приняли закон об удаленной работе. Согласно новому закону, работодатели будут вправе переводить своих работников независимо от их согласия в случае возникновения различных чрезвычайных ситуаций, и увольнять их в случае отсутствия с ними связи без уважительных причин на протяжении двух дней. При этом на работодателя будут возлагаться обязанности по обеспечению удаленных работников необходимым оборудованием, а также затраты на электроэнергию и интернет [4].

Все нововведения в связи с пандемией на территории страны могут привести к потере работ таких профессий, как уборщики, охранники, преподаватели, бухгалтеры, кассиры и другие. Но на их месте появятся новые виды профессий в соответствии с современными потребностями. В таком случае дискриминации подвергнется старшее поколение, которому сложнее всего адаптироваться к новым технологиям современного мира [4].

Выводы

Подводя итоги, хотелось бы отметить, что цифровая трансформация будет постепенно внедряться во все сферы нашей жизни и основная проблема заключается в том, что цифровой прогресс имеет две стороны медали. С одной стороны, это внедрение новых технологий, которые несомненно сделают новые вещи гораздо доступнее, удобнее и проще. С другой стороны, существуют две серьезные угрозы: утечки персональных данных чреваты появлением новых форм мошенничества, ужесточение контроля населения со стороны государства вплоть до крайних тоталитарных проявлений.

Использованная литература:

1. Кыргызская Республика и COVID-19: Год спустя. 2021 год.
2. COVID-19 в Кыргызской Республике: Оценка воздействия на социально-экономическую ситуацию и уязвимость и ответные меры политики. 2020 год.
3. Социально-экономические потрясения COVID-19 представляют серьезную угрозу для продовольственной безопасности и питания народа Кыргызской Республики. Алмаз Чороев, 2021.
4. Долго не заживающие шрамы: последствия пандемии. Сонали Дас, Филипп Вингендер, 2021 год.

УДК 3.33.330.34

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.28](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.28)

Тагаева Букадича Абдыкадыровна
ст.преподаватель

Институт инновационных технологий и энергетики
taqaeva.kadicha@mail.com

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОНОМИКАСЫНА ТҮЗ ЧЕТ ЭЛДИК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ ТАРТУУ КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аннотация: Бул макалада, заманбап шартта Кыргызстандын экономикасына түз чет элдик инвестицияларды тартуу көйгөйлөрү жана перспективалары каралган. Республиканын экономикасынын эффективдүү өнүгүүсү көбүнчө ойлонулган инвестициялык саясаттан көз каранды жана экономиканын өнүгүүсүнүн жаңы моделин аныктайт. Экономиканы модернизациялоо жана туруктуу экономикалык өсүшүн камсыз кылуу максатында, бүгүнкү күндө чет элдик инвестицияларды тартууга өзгөчө көңүл бурулуп жатат.

Ачык сөздөр: интеграция, инвестиция, кредиттер, модернизация, экспорттук потенциал, эркин экономикалык зона, инвестициялык жагымдуулук

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРИВЛЕЧЕНИЕ ПРЯМЫХ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИКУ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы проблемы и перспективы привлечение прямых иностранных инвестиций (ПИИ) в экономику Кыргызстана на современном этапе. Эффективность развития экономики во многом будет зависеть от продуманной инвестиционной политики в республике, которая позволила бы определить новую модель развития экономики. На сегодняшний день особое внимание уделяется привлечению ПИИ в целях обеспечения устойчивого экономического роста и модернизации экономики.

Ключевые слова: интеграция, инвестиция, кредиты, модернизация, экспортный потенциал, свободная экономическая зона, инвестиционная привлекательность

PROBLEMS AND PROSPECTS OF ATTRACTING FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN ECONOMY OF KYRGYZ REPUBLIC

Annotation: In this article considered questions of problems and perspectives attraction direct of foreign investment in economy of Kyrgyz on modern stage. Development of elective economic in many will depend on thoughtful politic investing in republic, which let define the new model develop economic. Today's a given special attention direct of foreign investment in order to provide stable economic growth and economic modernization.

Keywords: integration, investment, loans modernization, export potential, import substitution, free economic zone, investment attractive.

На данном этапе развития одним из определяющих факторов роста экономики Кыргызстана является привлечение инвестиций. Для выхода из современного кризиса и для подъема национальной экономики, Кыргызстану крайне важен приток иностранных инвестиций. Это непосредственно связано как со структурными изменениями в экономике, так и с кризисами воспроизводственных процессов в народном хозяйстве

республики, дефицитом внутренних финансовых и материальных ресурсов для инвестирования. Приток иностранного капитала рассматривается как одно из важных условий динамичного развития экономики и включения в систему современных мирохозяйственных связей.

Отсутствие собственного потенциала при традиционной дефицитности республиканского бюджета определило необходимость обращения к иностранным инвестициям как одному из основных источников производственного накопления.

Однако, для экономического развития нашей страны мы можем рассмотреть ряд международных опытов в мировой практике по привлечению иностранных инвестиций. Большинство стран мира, которые в последние 40 лет совершили рывок в своем развитии, развивались именно путем изменения структуры своих экономик на основе инвестиционного роста.

Осознавая это, большинство как развитых, так и развивающихся стран мира рассматривают привлечение инвестиций в экономику в национальном и региональном масштабах как одну из приоритетных задач экономической политики. Особое внимание уделяется привлечению прямых иностранных инвестиций не просто как источнику дополнительных инвестиционных ресурсов и создание новых рабочих мест, но и как инструменту привлечения новейших технологий и ноу-хау.

Мировая практика привлечения иностранных инвестиций насчитывает не одно десятилетие. Практика показывает, что на способность страны привлекать прямые иностранные инвестиций влияют три группы факторов:

- общая инвестиционная политика и рыночная ситуация в стране;
- стратегия продвижения инвестиций и стратегия по развитию институциональной поддержки иностранных инвестиций;
- эффективность работы институциональных механизмов по продвижению и поддержке инвестиций.

Большинство иностранных инвесторов предпочитают открытую политику без ограничений, препятствий и заградительных барьеров. Поэтому для привлечения инвесторов важно делать упор на их информационное и консультационное обслуживание внутри принимающего государства, устранение административных барьеров и препятствий для иностранных инвесторов. Стратегия привлечения инвестиций более эффективна, когда она является адресной и целевой, нежели общего характера [1].

Иностранные инвестиций привлекаемые в страну можно разделить на три канала. Между собой эти три финансовых потока различаются по назначению применения, условиям предоставления и т.д.

Схему привлечения инвестиций в экономику Кыргызской Республики более наглядной будет представить на рис.1.

Группа А составляют экспортные кредиты, обычно связанные с одним или групповой проектов, которые понимаются как кредиты выданные с условием закупки товаров или услуг только из страны-экспортера.

Группу В составляет официальная помощь развитию (ОПР). ОПР предоставляется государству на межправительственном уровне и бывает двух форм: технической и финансовой.

К *группе С* относятся инвестиций, обеспечивающие приток иностранного капитала в экономику страны. Они разделяются на прямые и портфельные.

Кроме того, следует принимать во внимание, что Кыргызская Республика имеет ряд объективных и субъективных факторов, препятствующих привлечению инвестиций. К

таким факторам можно отнести, например, отсутствие энергетических ресурсов (нефть, газ), отсутствие выхода к морю, небольшой размер внутреннего рынка, удаленность от мировых рынков потребления, а также политическую нестабильность, отсутствие современной инфраструктуры, низкий уровень дохода на душу населения.

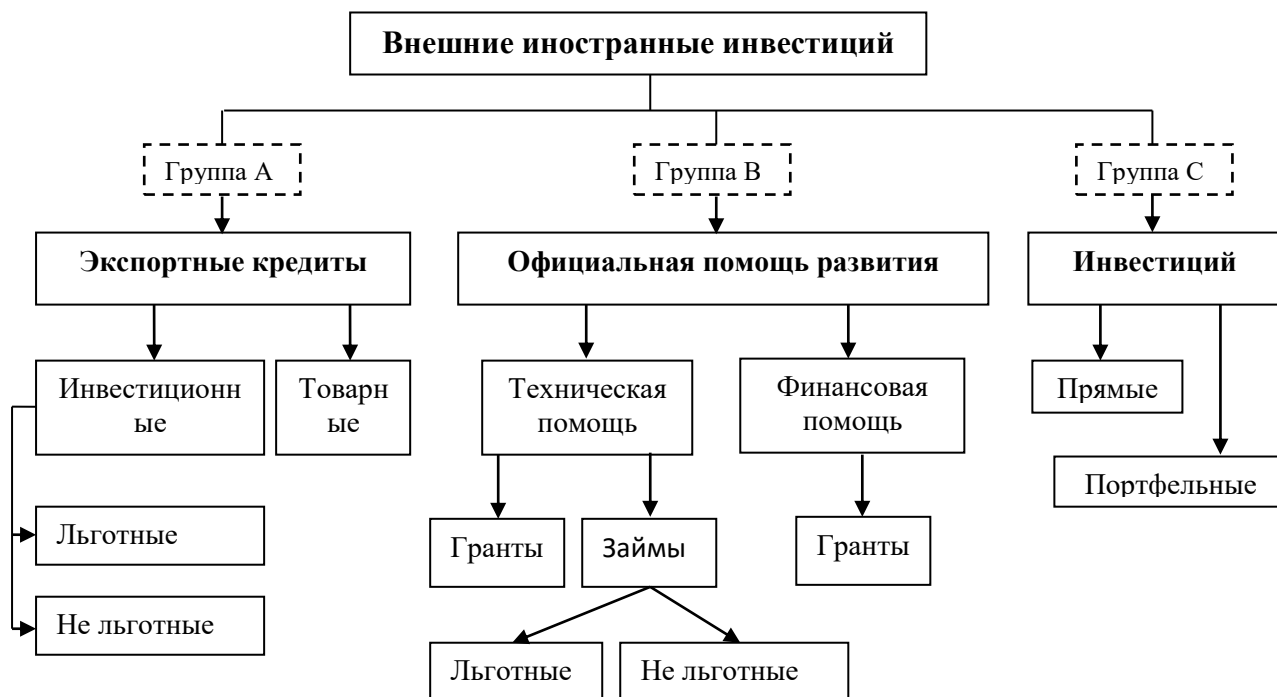

Рис 1. Схема привлечения иностранных инвестиций

Инвестиционный климат в стране за последнее время ухудшился. Однако причина этого объясняется с тем, что ухудшения инвестиционного климата в стране не в том, а в том что в Кыргызстане происходят определенные события, которые влияют на настроения инвесторов. В частности, это претензии к «Кумтору». Со стороны государства эти претензии объективны, но не соответствуют политике привлечение иностранных инвесторов.

На инвестиционную привлекательность также влияет и осложняет такие вопросы, что интересы общества Кыргызстана не всегда совпадают с интересами иностранных инвесторов. Соответственно необходимо привлечение инвестиций такими путями, чтобы сохранить мотивации инвесторов и направленности их вложений в пользу общественных интересов [2].

В результате, на данный момент Кыргызская Республика в индексе глобальной конкурентоспособности составленным Всемирным экономическим форумом за 2019-2020 годы занимает 102-е место из 137 стран. Следует отметить, что за последние годы рейтинг КР ухудшился, по сравнению предыдущими годами, так в 2017-2018 годах КР занимала 121 место из 139 стран.

Не смотря на это, Кыргызская Республика обладает широким спектром возможностей, выражаемых в инвестиционной привлекательности которые в свою очередь придают инвестору толчок для принятия решения об инвестировании.

В рамках направления по привлечению иностранных инвестиций государством определены перспективные направления по их привлечению. Самых приоритетных и

перспективных несколько направлений было определено государством, и они могут принести прибыль иностранным инвесторам и соответственно выгоду стране. Среди этих направлений:

1) Гидроэнергетика. Данную сферу принято считать приоритетной, так как в республике есть уникальный потенциал в производстве электроэнергии. Необходимо привлекать как можно больше инвестиции в данную отрасль, чтобы иметь возможность экспортировать товар (электроэнергию) в разные страны, среди которых и наши соседи.

2) Горнорудная промышленность. На территории Кыргызстана выявлены и разведаны месторождения различных полезных ископаемых, на базе которых действуют предприятия цветной металлургии и золотодобывающей промышленности.

Эти две сферы, по мнению экспертов, требуют значительных инвестиций.

3) Инфраструктура. Данная сфера также требует притока капитала, в связи с тем, что давно морально устарела и требует реконструкции.

4) Туризм. Давно уже не секрет что у республики есть огромный потенциал в этой сфере.

Таким образом, к числу важнейших государственных приоритетов в нашей стране следует отнести топливно-энергетическую инфраструктуру, отрасли обрабатывающей промышленности, включая легкую и пищевую, хранение и переработку сельскохозяйственной продукции, машиностроение (создание сельскохозяйственной техники, оборудование и станков), производство прогрессивных видов строительных материалов и конструкций.

Основным, интересующим инвестора факторам в нашей республике традиционно являлось сырьё, т.к., в КР есть разнообразные виды сырьевых ресурсов и в достаточном количестве, при этом интерес инвесторов подкрепляют и низкие цены на них. Кыргызстан не может самостоятельно, без инвестиционной помощи, решить ряд проблем.

Анализируя последние данные по притоку прямых иностранных инвестиций, мы рассмотрим структуру поступления иностранных инвестиций за 2016-2020 гг (табл.1.).

Таблица 1.

Структура поступления иностранных инвестиций (млн. долларов США)

№		2016	2017	2018	2019	2020
1	Прямые иностранные инвестиции	590,7	964,5	727,1	1573,3	814,0
2	Портфельные инвестиции	0,0	2,5	0,1	437,8	367,5
3	Другие инвестиций	3665,5	4474,9	4612,2	3557,9	3954,8
4	Гранты, техническая помощь	79,6	45,2	76,3	46,4	198,8
	Всего:	4335,8	5487,1	5415,7	5615,4	5335,1

В данных приведенных таблице показано, что удельный вес прямых иностранных инвестиций от общей количестве поступившего иностранных инвестиций составляет на 2020 год всего лишь 15%. Анализируя данную ситуацию показывает, что в Кыргызстане при поступлений прямых иностранных инвестиций существуют ряд проблем. [2].

К сожалению, на сегодня КР имеет репутацию политически и социально нестабильного государства, где часто происходит смена власти, государственной

политики в отношении инвесторов, изменений законов, отсутствует преемственность и последовательность в принимаемых государственных решений.

Выводы

Таким образом, вопрос привлечения прямых иностранных инвестиций в нашу республику и создание благоприятных условий для инвесторов в Кыргызстане является одной из основных и первоочередных задач, поставленных нашим государством.

Для улучшения инвестиционной среды и привлечений инвестиций перечислим ряд условий:

- стабильность законодательства;
- усиление защиты права собственности;
- снижение административных барьеров;
- благоприятный для инвестирования налоговый режим;
- меры по привлечению и стимулированию инвестиции;
- проводить разного рода разъяснительных работ местным сообществом и решить противоречивые ситуации.

Подводя итог, хотелось бы надеяться, что в ходе осуществления экономических реформ по отношении инвестиций, привлекаемые в Кыргызстан, надо решить все перечисленные выше условия.

Использованная литература:

1. Закон об иностранных инвестициях в КР №66 от 24.09.1997г.
2. Инвестиции в КР 2016-2020гг. Годовая публикация // Ред.совет: А Осмонов (предс.), К.Койчуманова и др.: Нац.Стат.Комитет КР. – Бишкек, 2016.
3. Артыкбаев О.М. Проблемы привлечения и использования иностранных инвестиции в экономике КР // ИЦ «МОК». - Бишкек, 2003. – 56с.
4. Официальный сайт Национального статистического комитета. [http: //www/stat/kg](http://www/stat/kg).
5. Официальный сайт министерства экономики КР. [http: //www/mineconom/kg](http://www/mineconom/kg).
6. Инвестиций в Кыргызстане. [http: //www/kyrgyzinvest/com](http://www/kyrgyzinvest/com).

ЭНЕРГЕТИКА

УДК 620.92

[DOI:10.58494/esai.22\(5\).2022.29](https://doi.org/10.58494/esai.22(5).2022.29)Жуманалиева Мээрим Уметалиевна
ст.преподавательИнститут инновационных технологий и энергетики
zumanalievameerim9@gmail.com**РАЗВИТИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПЛАВУЧИХ СОЛНЕЧНЫХ
ЭЛЕКТРОСТАНЦИЙ НА ПРИМЕРЕ ПЛОТИН ТАШ-КУМЫРСКОЙ И
ШАМАЛДЫ-САЙСКОЙ ГЭС**

Аннотация: Кыргызская Республика способна полностью обеспечить свои потребности в электроэнергии как в настоящее время, так и на перспективу. Страна располагает крупными топливно-энергетическими ресурсами.

Однако уровень освоения их в настоящее время очень низкий. За последние 10 лет резко сократилась добыча угля и природного газа, из-за маловодного периода в этом году Кыргызстан столкнулся с энергокризисом. Энергетики опасаются, что после отопительного сезона в водохранилище может остаться всего 6-7 миллиардов кубометров воды. Это может привести к остановке Токтогульской ГЭС. В связи с этим появляется необходимость в использовании новых источников, прибегая к нетрадиционной энергетике.

Ключевые слова: технологии, фотоэлектрические панели, плавучие солнечные электрические системы, солнечная энергия, возобновляемые источники энергии.

**ТАШ-КОМУР ЖАНА ШАМАЛДЫ-САЙ ГЭСТЕРИНИН
ПЛОТИНАЛАРЫНЫН МИСАЛЫНДА КАЛКЫП ЖҮРҮҮЧҮ КҮН ЭЛЕКТР
СТАНЦИЯЛАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮ ЖАНА АНЫН КЕЛЕЧЕГИ**

Аннотация: Кыргыз Республикасы азыркы учурда да, келечекте да электр энергиясына болгон өзүнүн керектөөлөрүн толук камсыз кылууга жөндөмдүү. Өлкөдө ири отун-энергетикалык ресурстар бар. Бирок, учурда аларды өздөштүрүү деңгээли өтө төмөн. Акыркы 10 жылда көмүр жана жаратылыш газын өндүрүү кескин кыскалды, быйылкы жылы суунун аздыгынан Кыргызстан энергетикалык кризиске туш болду. Энергетиктер жылытуу мезгилинен кийин суу сактагычта 6-7 миллиард кубометр гана суу калышы мүмкүн деп кооптонушат. Бул Токтогул ГЭСинин токтоп калышына алып келиши мүмкүн. Ушуга байланыштуу салттуу эмес энергетикага кайрылып, жаңы булактарды пайдалануу зарылдыгы келип чыгууда.

Ачкыч сөздөр: технологиялар, фотоэлектрдик панелдер, калкып жүрүүчү күн электр системалары, күн энергиясы, кайра жаралуучу энергия.

технологии, фотоэлектрические панели, плавучие солнечные электрические системы, солнечная энергия, возобновляемые источники энергии.

**DEVELOPMENT AND PROSPECTS OF FLOATING SOLAR POWER PLANTS
ON THE EXAMPLE OF TASH-KUMYR AND SHAMALDY-SAY DAMS OF
HYDROELECTRIC POWER PLANTS**

Abstract: The Kyrgyz Republic is able to fully meet its electricity needs both at present and in the future. The country has large fuel and energy resources.

However, the level of their development is currently very low. Over the past 10 years, coal and natural gas production has sharply decreased, due to the low-water period this year Kyrgyzstan faced an energy crisis. Power engineers fear that after the heating season, only 6-7 billion cubic meters of water may remain in the reservoir. This may lead to the shutdown of the Toktogul HPP. In this regard, there is a need to use new sources, resorting to unconventional energy.

Keywords: *technologies, photovoltaic panels, floating solar electric systems, solar energy, renewable energy sources.*

Ступени Нарын-Сырдарьинского каскада

Гидроэлектростанции Токтогульская, Курпсайская, Камбаратинская, Таш-Кумырская, Шамалды-Сайская, Уч-Курганская ГЭС - в качестве источника энергии использующие энергию водного потока, которым необходимы два основных фактора: гарантированная обеспеченность водой круглый год и большие уклоны реки. С первым фактором-проблемой нехватки воды, соответственно и электроэнергии, могут привести к большим потерям экономики и потерям в сельском хозяйстве, вызванные дефицитом воды. Для их решения сегодня необходимо скоординированное развитие энергосистем, налаживание энергообмена.

В связи со сложившейся ситуацией необходимы безотлагательные меры по совершенствованию структуры топливно-энергетического баланса за счет увеличения производства в республике нетрадиционной энергетики, повышения эффективности использования энергоносителей при потреблении.

Нетрадиционные возобновляемые источники энергии, к которым относят энергию солнца, ветра, геотермальных вод, малых водотоков, биомассы и др., по своим возможностям вполне могут конкурировать с традиционными источниками.

Внедрение доступной и экологически чистой энергии входит в число целей Целей устойчивого развития Организации Объединенных Наций на период до 2030 года (Департамент по экономическим и социальным вопросам, 2016 г.) [1].

Для условий Кыргызстана наиболее перспективными областями применения НВИЭ следует считать децентрализованные объекты, расположенные в отдельных горных районах (чабанские и животноводческие комплексы, геологические экспедиции, дорожные объекты, гидрометеорологические станции, телерадио трансляторы и др.), а также жилые дома, животноводческие фермы, оздоровительные учреждения (дома отдыха, пансионаты, здравницы и т.д.).

Однако для фотоэлектрических и возобновляемых источников энергии в целом требуется больше земли, чем для традиционных источников. Это означает, что масштабное развертывание фотоэлектрических установок может привести к отчуждению земли для сельского хозяйства или создать риски для биоразнообразия.

И как говорится, «Возобновляемой энергетике нужны площади!»! Выход - использование плавучих солнечных фотосистем в плотинах гидроэлектростанций, находящихся в реке Нарын. Одним из самых больших преимуществ плавающих солнечных установок является то, что установки не требуют достаточно дорогой земельной площади. Они не отнимают площади, пригодные для сельскохозяйственного использования. Многие из этих установок могут занимать неиспользуемое пространство на водоемах, таких как водохранилища рядом с гидроэлектростанциями, водоочистные сооружения или водохранилища для питьевой воды. В ПСЭС фотоэлектрические модули устанавливаются на поверхности воды, а не на суше и помогает использование собственникам земельных участков, которые потенциально могли бы служить для других целей. Кроме того, установка солнечных панелей на поверхности воды уменьшает потребность в удалении деревьев и очистке леса, что практикуется в случае некоторых более крупных солнечных проектов. За счет комбинирования использования верхних частей гидроэлектростанций можно получить неплохой экономический эффект.

Средняя площадь, необходимая для установки 1 МВт мощности на водной поверхности, составляет 1,05 га при 2 га на суше. Кроме естественного охлаждения плавучие СЭС имеют дополнительные преимущества - например, уменьшение испарения воды. В жарком климате, в городе Таш-Кумыр или в Шамалды-Сае, это важное преимущество, поскольку с покрытой поверхности испарения уменьшаются

более чем на 70-80 процентов. Это особенно важно, когда водоем используется для водоснабжения.

Дополнительным потенциальным преимуществом ПСЭС является более низкая рабочая температура по сравнению с наземными СЭС, что обычно объясняется охлаждающим эффектом воды. Поскольку эффективность фотоэлектрических модулей возрастает обратно пропорционально температуре, более низкие рабочие температуры обеспечивают более высокий выход энергии и более длительный срок службы.

Системы ПСЭС, как правило, устанавливаются под небольшим углом наклона, чтобы ограничить ветровую нагрузку на плавучую конструкцию. В то время как они близки к оптимальным углам наклона в областях, окружающих экватор, на более высоких и низких широтах малые углы могут привести к большему отражению и угловым потерям, снижая выход фотоэлектрических модулей [2].

Первая в истории плавучая фотоэлектрическая система была построена в 2007 году в Айти (Япония). С того времени Франция, Италия, Республика Корея, Испания и США, протестировали мелкомасштабные системы.

На графике (рис.1.) показаны два числа - рост солнечных плавучих установок во всем мире с самого начала. Отчет «из рынке плавающих солнечных батарей», Группа Всемирного банка и SERIS, Сингапур, 2018.

Согласно отчету Всемирного банка «Там, где вода встречается с солнцем» спрос на плавучие солнечные батареи растет в геометрической прогрессии. Так установленная мощность с 2014 по 2018 год увеличилась более чем в 100 раз и составила 1,1 ГВт.

Плавающая солнечная энергия относится к установке для производства солнечной энергии, установленной на конструкции, которая плавает в водоеме, обычно в искусственном бассейне или озере (рис.2.) [3].

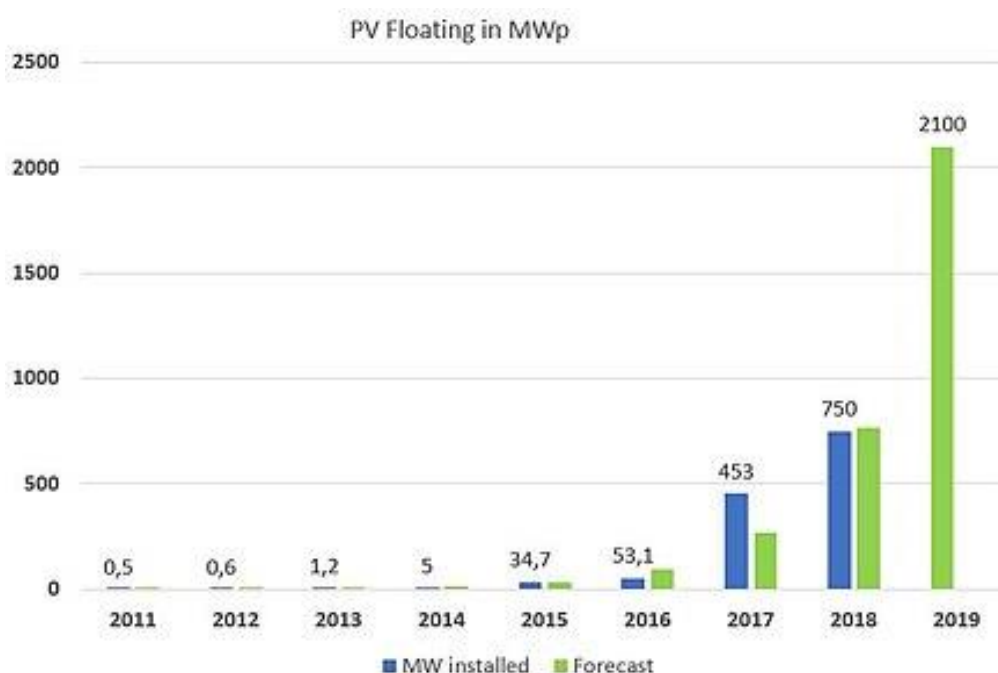

Рис.1. Установленная мощность во всем мире в МВт.

Рис.2. Так вблизи выглядит плавучая солнечная электростанция в Веце: 90 понтонов и 2000 панелей

Бенедикт Ортман, глобальный директор солнечных проектов компании BayWa не сомневается, что плавучей солнечной электростанции предстоит занять важное место среди технологий использования возобновляемых источников энергии (ВИЭ). "У плавучих солнечных установок большой потенциал, это направление ВИЭ начинает набирать обороты повсюду в мире", - заявляет и пресс-служба немецкого энергетического концерна RWE [4]. Например, плавучая солнечная электростанция на озере Туль в Швейцарских Альпах (рис.3.).

Рис.3. Плавучая солнечная электростанция на озере Туль в Швейцарских Альпах

Крупнейшую в мире плавучую фотоэлектрическую солнечную батарею планируется установить на плотине в Южной Корее.

Самая крупная в своем роде плавучая фотоэлектрическая (ФЭ) электростанция мощностью 41 МВт будет установлена на плотине Хапчон в Южной Корее (рис.4). Произведенной энергии будет достаточно для удовлетворения годовой потребности в электроэнергии для 60 000 человек.

Рис.4. Плавучая фотоэлектрическая (ФЭ) электростанция мощностью 41 МВт будет установлена на плотине Хапчон в Южной Корее

Это больше, чем фактическое население Хапчхон-гун - 44 434 человек, в котором она будет расположена. Вся электроэнергия будет продаваться местной энергокомпанией. На плотине Хапчон компания Q CELLS планирует установить солнечные панели Q.PEAK DUO Poseidon Edition, которые специально разработаны для плавучих фотоэлектрических установок и эксплуатации в условиях высокой температуры и повышенной влажности. Тесты показали, что эти модули способны работать более 3000 часов при температуре окружающей среды 85 ° C и относительной влажности 85% [5].

В начале сентября в Якутии запустили первую гибридную электростанцию, которая за счет использования солнечных батарей позволяет снизить расход дизельного топлива почти вдвое (рис.5.).

В России компания "Русгидро" реализовала один пилотный проект плавучих СЭС - на водохранилище Нижне-Бурейской ГЭС. Они были установлены два года назад и доказали свою эффективность.

Лаборатория Enel Green Power: Объединение плавучих солнечных электростанций с объектами гидроэнергетики может помочь уменьшить расходы на их создание и обслуживание. «Ожидается, что стоимость плавучих фотоэлектрических систем со временем снизится благодаря совершенствованию технологий и экономии за счет масштабирования,- сказал Биссарри. В настоящее время изучается возможность достижения синергизма между плавучими фотоэлектрическими модулями и объединенными с ними гидроэлектростанциями, это должно позволить снизить затраты и нормированную стоимость вырабатываемой электроэнергии.

По словам Яна Кловера, менеджера по корпоративным коммуникациям Q CELLS, по сравнению с наземными установками, плавучие солнечные электростанции могут генерировать до 10% больше энергии, чем сопоставимые наземные системы.

«Это происходит потому, что эффект охлаждения воды гарантирует, что солнечные модули не работают при температуре выше оптимальной, что упрощает достижение пиковой выходной мощности», - поясняет он.

Рис.5. Якутия. Первая гибридная электростанция.

Кроме того, плавучие солнечные электростанции не столкнутся с каким-либо «сторонним затенением», поэтому они характеризуются «более длительной и непрерывной пиковой производительностью, чем многие наземные установки».

Общая компоновка плавучей фотоэлектрической системы такая же, как и у наземных систем, но массивы и инверторы устанавливаются непосредственно на плавучей платформе, а генерируемая электроэнергия постоянного тока собирается сумматорами и преобразуется инверторами в переменный ток.

Несмотря на многочисленные преимущества плавающих солнечных батарей, есть и некоторые недостатки данной технологии.

- **Дополнительные расходы.** Плавающие солнечные установки могут потребовать больших затрат, чем более традиционные типы установок солнечных батарей. Поскольку это относительно новая технология, которая требует специализированного оборудования и более глубоких знаний об установке. Но, затраты на установку плавающих солнечных панелей, как ожидается, будут также продолжать снижаться по мере продвижения технологии.

- **Отсутствие возможности реализации небольших проектов.** Ни одна из существующих плавающих солнечных установок не работает для одного человека. Большинство плавучих солнечных установок являются крупномасштабными и обеспечивают электроэнергию для коммунальных предприятий, крупных сообществ, компаний или муниципалитетов.

- Для работы на воде требуются специально обученные монтажники.

Выводы

Взгляд в будущее. Q CELLS приступил к строительству плавучей солнечной электростанции на плотине Хапчон в конце 2020 года. Однако, компания продолжает

искать новые инновационные решения в технологии солнечных элементов и модулей, а также «возможности для разработки крупномасштабных проектов солнечных электростанций, как в водном пространстве, так и на суше».

Всемирный банк в отчете за 2018 год обращает внимание на возможности плавучей солнечной энергетики, «предполагая, что плавучая солнечная энергия имеет тераваттный потенциал». По оценкам аналитиков Wood Mackenzie, глобальный спрос на плавучую солнечную энергию с 2019 по 2024 год будет расти в среднем на 22% ежегодно.

Обширные поверхности Токтогульского водохранилища, верхняя часть гидроэлектростанций находящихся на реке Нарын, лежащие бесплатно по сути никак не использовались, теперь на них можно вырабатывать электроэнергию! И совсем не обязательно занимать весь водоем, достаточно оборудовать его небольшую часть. Возможно именно такие начинания являются примером для нас, для Кыргызстана.

Поскольку, это не просто эффективное воздействие на развитие в энергетике, но и повышение и избытка, и достатки энергосбережения всего нашего государства.

Использованная литература:

1. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. Новая технологическая революция, перспективы развития и требования к энергетике doi :10.26104/NNTIK.2022.80.52.010.-№2. 2022г
2. Chang, Yuan-Hsiou; Ku, Chen-Ruei; Yeh, Naichia (2014). "Солнечная энергия искусственный плавучий остров для ландшафтной экологии и улучшения качества воды ». Экологическая инженерия. 69 doi : 10.1016 / j.ecoleng.2014.03.015.
3. Саху, Алок; Ядав, Неха; Судхакар, К. (2016). «Плавучая фотоэлектрическая электростанция: обзор». Обзоры возобновляемых и устойчивых источников энергии. 815–824. doi : 10.1016 / j.rser.2016.08.051.
4. <https://www.dw.com/ru/plavuchie-solnechnye-jelektrostantsii-dlja-zatoplennyh-karero/a-55125261>
5. Горбачева Л.А. Нам солнце строить и жить помогает // Энергия: экономика, техника, экология. 2010. № 1. -С.29-34
6. P. Cazzaniga, M. Cicu, M. Rosa-Clot, P. Rosa-Clot, G. M. Tina и C. Ventura (2017). «Плавучие фотоэлектрические установки: анализ производительности и проектные решения». Обзоры возобновляемых и устойчивых источников энергии. 81. doi : 10.1016 / j.rser.2017.05.269.